124
3

अथ

"शारीरकभाष्ये प्रथमोध्यायः"

Shanrkamashya Prathmadhyay

७८

124/3

१२४
―
३

इतिश्रीमच्छारीरकभाष्ये प्रथमोध्यायः समाप्तः

[illegible]पक्षस्योपोद्बलकानि [illegible] वेदान्ते [illegible] पाते न मंदमती [illegible] प्रतिभांति । अन्वकार्यकारणान
[illegible] उपगमात् [illegible] वेदान्त वाद [illegible] कैश्चिद् [illegible] कारैः स्वग्रन्थे बाधितत्वे
नत [illegible] वाणी [illegible] तीनां [illegible] वादि [illegible] कारणवादपक्षस्य प्र
तिपक्षभूता [illegible] निराकरणं [illegible] तं [illegible] पानितल मंदमती [illegible] भाप्यादि [illegible] नः प्रधा
न [illegible] दृश [illegible] प्रधान कारण [illegible] पधान्यो [illegible] पेन [illegible] एवंवादि
कारण [illegible] तेषा [illegible] शब्द [illegible] विरोधित्वो
[illegible] पादः समाप्तिश्चाध्यायस्य ॥ इति श्रीमत्परमहंसप
रिव्राजकाचार्य श्रीमद्गोविन्द [illegible] पादाचार्य [illegible] शंकरभगवत्पादकृतौ श्रीमच्छारीरक
मीमांसाभाष्ये प्रथमोध्यायः समाप्तः ॥ शिवशिवा शिव शिव शिवशिव शिवशिवशिव ॥

सा॥ अत्र प्रत्यगात्मनि विषयत्वाद्दूरूभवनाभिधानस्य प्रकृतिरित्यभिगम्यते॥ साक्षाच्चोभयाम्नानात्॥ प्रकृति
त्वस्यायमभ्युच्चयः॥ इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्म यत्कारणं साक्षाद्ब्रह्मैव कारणमुपादायोभौ प्रभवप्रलयावाम्नायेते
सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते आकाशं प्रत्यस्तं यन्तीति च यद्धि यस्मात्प्रभवति यस्मिंश्च
लीयते तत्तस्योपादानं प्रसिद्धं यथा व्रीहियवादीनां पृथिवी साक्षादिति चोपादानान्तराभ्युपगमं दर्शयति आका
शादेवेति प्रत्यस्तमयश्चोपादानाद्भ्यन्त्र कार्यस्य दृष्टः॥ आत्मकृतेः परिणामात्॥ इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्म यत्कारणं
ब्रह्म प्रक्रियायां तदात्मानं स्वयमकुरुतेत्यात्मनः कर्मत्वं कर्तृत्वं च दर्शयति आत्मानमिति कर्मत्वं स्वयमकुरुतेति कर्तृत्वं
कथं पुनः पूर्वसिद्धस्य सतः कर्तृत्वेन व्यवस्थितस्य क्रियमाणत्वं शक्यं संपादयितुं परिणामादिति ब्रूमः पूर्वसिद्धोपि हि
सन्नात्मा विशेषेण विकारात्मना परिणामयामासात्मानमिति विकारात्मना च परिणामो मृदाद्यासु प्रकृतिषु
उपलब्धः स्वयमिति च विशेषणान्निमित्तान्तरानपेक्षत्वमपि प्रतीयते। परिणामादिति वा पृथक् सूत्रं तस्यैषोर्थः
इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्म यत्कारणं ब्रह्मणः स्वात्मना परिणामः सामानाधिकरण्येनाम्नायते सच्च त्यच्चाभ
वत् निरुक्तं चानिरुक्तं चेत्यादिना॥ योनिश्च हि गीयते॥ इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्म यत्कारणं ब्रह्म योनिरित्यपि पठ्यते
वेदान्तेषु कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिमिति यच्च भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीरा इति च योनिशब्दश्च प्रकृतिवचनः
समधिगतो लोके पृथिवी योनिरोषधिवनस्पतीनामिति स्त्रीयोनेरप्यस्त्येवावयवद्वारेण गर्भं प्रत्युपादान
कारणत्वं क्वचित्स्थानवचनोपि योनिशब्दो दृष्टो योनिष्ट इन्द्र निषदे अकारि इति वाक्यशेषात्तु प्रकृतिवच
नता परिगृह्यते यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते चेत्यादिना एवं प्रकृतित्वं ब्रह्मणः प्रसिद्धं यत्पुनरि (७)
दमुक्तमीक्षापूर्वकं कर्तृत्वं निमित्तकारणेष्वेव कुलालादिषु लोके दृष्टं नोपादानेष्वित्यादि तत्प्रत्युच्यते न लोक
वदिह भवितव्यं न ह्ययमनुमानगम्योर्थः शब्दगम्यत्वात्त्वस्यार्थस्य यथाशब्दमिह भवितव्यं शब्दश्चेक्षि
तुरीश्वरस्य प्रकृतित्वं प्रतिपादयतीत्यवोचाम पुनश्चैतत्सर्वं विस्तरेण प्रतिवक्ष्यामः॥ एतेन सर्वे व्याख्या
ता व्याख्याताः॥ ईक्षतेर्नाशब्दमित्यारभ्य प्रधानकारणवादः सूत्रैरेव पुनः पुनराशङ्क्य निराकृतस्तस्य

कोऽस्य रूपदर्शनात्। असत्त्वानेवं लक्षणमवगम्यते। निःकलं निःक्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनमित्यादिश्रुतिभ्यः॥ कार्य
शब्दाद्ब्रह्मणोऽन्यदुपादानकारणमशुद्ध्यादिगुणकं स्मृतिप्रसिद्धमभ्युपगन्तव्यं। ब्रह्मकारणत्वश्रुतेर्निमित्तमात्रे पर्य
वसानादित्येवं प्राप्ते ब्रूमः॥ प्रकृतिश्चोपादानकारणं च ब्रह्माभ्युपगन्तव्यं निमित्तकारणं च। न केवलं निमित्तकारण
मेव। कस्मात् प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्। एवं प्रतिज्ञादृष्टान्तौ श्रुतौ नोपरुध्येते। प्रतिज्ञा तावदुत तमादेशमप्राक्ष्यो येना
श्रुतं श्रुतं भवति अमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमिति तत्रैकेन विज्ञानेन सर्वमन्यदविज्ञातमपि विज्ञातं भवतीति प्रती
यते तच्चोपादानकारणविज्ञाने सर्वविज्ञानं संभवत्युपादानकारणाव्यतिरेकात् कार्यस्य निमित्तकारणव्यतिरेकस्तु
कार्यस्य नास्ति लोके तक्षप्रासादव्यतिरेकदर्शनात्। दृष्टान्तोऽपि यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्याद्वाचा
रम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमित्युपादानकारणगोचर एवाम्नायते। तथैकेन लोहमणिना सर्वं लोहम
यं विज्ञातं स्यादेकेन नखनिकृन्तनेन सर्वं कार्ष्णायसं विज्ञातं स्यादिति च। तथान्यत्रापि कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते स
र्वमिदं विज्ञातं भवतीति प्रतिज्ञा। यथा पृथिव्यामोषधयः संभवन्तीति दृष्टान्तः। आत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते वि
ज्ञात इदं सर्वं विदितमिति प्रतिज्ञा। स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य न बाह्यान् शब्दान् शक्नुयाद्ग्रहणाय दुन्दुभेस्तु ग्रह
णेन दुन्दुभ्याघातस्य वा शब्दो गृहीत इति दृष्टान्तः। एवं यथासंभवं प्रतिवेदान्तं प्रतिज्ञादृष्टान्तौ प्रकृतित्वसाधनौ प्र
त्येतव्यौ। यत इतीयमपि पञ्चमी यतो वा इमानि भूतानि जायन्त इत्यत्र जनिकर्तुः प्रकृतिरिति विशेषस्मरणा
त्प्रकृतिलक्षण एवापादाने द्रष्टव्या। निमित्तत्वं त्वधिष्ठात्रन्तराभावादधिगन्तव्यं। यथा हि लोके मृत्सुवर्णादि
कमुपादानकारणं कुलालसुवर्णकारादीनधिष्ठातॄनपेक्ष्य प्रवर्तते नैवं ब्रह्मण उपादानकारणस्य सतोऽन्यो
ऽधिष्ठातापेक्ष्योऽस्ति। प्रागुत्पत्तेरेकमेवाद्वितीयमित्यवधारणात्। अधिष्ठात्रन्तराभावोऽपि प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरो
धादेवोदितो वेदितव्यः। अधिष्ठातरि ह्युपादानादन्यस्मिन्नभ्युपगम्यमाने पुनरप्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानस्या
संभवात् प्रतिज्ञादृष्टान्तोपरोध एव स्यात्। तस्मादधिष्ठात्रन्तराभावादात्मनः कर्तृत्वमुपादानान्तराभावाच्च प्रकृतित्वं
तस्मादात्मनः कर्तृत्वं प्रकृतित्वं च। अभिध्योपदेशाच्च॥ अभिध्योपदेशश्चात्मनः कर्तृत्वप्रकृतित्वे गमयति। सोऽकामयत ब
हु स्यां प्रजायेयेति। तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति च। तत्राभिध्यानपूर्विकायाः स्वातन्त्र्यप्रवृत्तेः कर्तेति गम्यते बहु

२६

न्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यतीत्येवंजातीयकाः स वा एष महा
नज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्मेति वाक्यानि सर्वविक्रियाप्रतिषेधादन्यथा च मुमुक्षूणां नि
रपवादविज्ञानानुपपत्तेः। सुनिश्चितार्थत्वानुपपत्तेश्च निरपवादं हि विज्ञानं सर्वाकांक्षानिवर्तकमात्मवि
षयमिष्यते वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्था इति च श्रुतेः तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यत इति च
स्थितप्रज्ञस्य लक्षणं स्मर्यते। स्थिते च क्षेत्रज्ञपरमात्मैकत्वविषये सम्यग्दर्शने क्षेत्रज्ञः परमा
त्मेति नाममात्रभेदात् क्षेत्रज्ञोऽयं परमात्मनो भिन्नः परमात्मायं क्षेत्रज्ञाद्भिन्न इत्येवंजातीयक आत्म
भेदविषयो निर्बन्धो निरर्थकः। एको ह्ययमात्मा नाममात्रभेदेन बहुधाभिधीयत इति न हि सत्यं ज्ञा
नमनन्तं ब्रह्म यो वेद निहितं गुहायामिति कांचिदेवैकां गुहामधिकृत्यैतदुक्तं न च ब्रह्मणोऽन्यो गु
हायां निहितोऽस्ति तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति स्रष्टुरेव प्रवेशश्रवणात्। ये तु निर्बन्धं कुर्वन्ति ते वेदान्तार्थं बाध
मानाः श्रेयोद्वारं सम्यग्दर्शनमेव बाधन्ते। कृतकमनित्यं च मोक्षं कल्पयन्ति न्यायेन च न संगच्छन्त इति॥ प्रकृति
श्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्॥ यथाभ्युदयहेतुत्वाद्धर्मो जिज्ञास्य एवं निःश्रेयसहेतुत्वाद्ब्रह्म जिज्ञास्यमि
त्युक्तं। ब्रह्म च लक्षणं जन्माद्यस्य यत इति लक्षितं तच्च लक्षणं घटरुचकादीनां मृत्सुवर्णादिवत्प्रकृतित्वे कुलालसुवर्णकार
वन्निमित्तत्वे च समानमित्यतो भवति विमर्शः किमात्मकं पुनर्ब्रह्मणः कारणत्वं स्यादिति। तत्र निमित्तकारण
मेव तावत्केवलं स्यादिति प्रतिभाति कस्मात् ईक्षापूर्वककर्तृत्वश्रवणात् ईक्षापूर्वकं ब्रह्मणः कर्तृत्वमवगम्यते स
ईक्षांचक्रे स प्राणमसृजतेत्यादिश्रुतिभ्यः ईक्षापूर्वकं च कर्तृत्वं निमित्तकारणेष्वेव कुलालादिषु दृष्टमनेककार
कपूर्विका च क्रियाफलसिद्धिर्लोके दृष्टा स च न्याय आदिकर्तर्यपि युक्तः संक्रमयितुमीश्वरत्वप्रसिद्धेश्च
ईश्वराणां हि राजवैवस्वतादीनां निमित्तकारणत्वमेव केवलं प्रतीयते तद्वत्परमेश्वरस्यापि निमित्तकारणं २६
त्वमेव युक्तं प्रतिपत्तुं। कार्यं चेदं जगत्सावयवमचेतनमशुद्धं च दृश्यते। कारणेनापि तस्य तादृशेनैव भवितव्यं। कार्यकारण

ननु छेदाभिधानमेतदेतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्तीति कथमेतदुच्छेदाभिधानं
नैष दोषो विशेषविज्ञानविनाशाभिप्रायमेतद्विनाशाभिधानं नात्मोच्छेदाभिधानमतो अत्रैव मा भगवानमु
मुहन्न प्रेत्य संज्ञास्तीति पर्यनुयुज्य स्वयमेव श्रुत्याऽर्थांतरस्य दर्शितत्वात् न वा अरेहं मोहं ब्रवीम्यविनाशी
वा अरेयमात्माऽनुच्छित्तिधर्मा मात्राऽसंसर्गस्त्वस्य भवतीति एतदुक्तं भवति कूटस्थो नित्य एवायं विज्ञान
घन आत्मा नास्योच्छेदप्रसंगोस्ति मात्राभिस्त्वस्य भूतेंद्रियलक्षणाभिरविद्याकृताभिरसंसर्गो विद्य
या भवति संसर्गाभावे च तत्कृतस्य विशेषविज्ञानस्याभावान्न प्रेत्य संज्ञास्तीत्युक्तमिति । यदप्युक्तं विज्ञातार
मरे केन विजानीयादिति कर्तृत्ववचनेन शब्देनोपसंहारादिति नात्मनि एव दृष्टं व्यत्वमिति तन्न दृष्टिकाशा
कृत्स्नायनैव दर्शनेन परिहरणीयं अपि च यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यतीत्यादि अविद्यावि
षये तस्य वदर्शनादिलक्षणो विशेषविज्ञानप्रपंच यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येदित्यादि
नाविद्याविषये तस्यैव दर्शनादिलक्षणस्य विशेषविज्ञानस्याभावमभिदधाति पुनश्चाविद्याभावेप्य
त्मानं विजानीयादित्याशंक्य विज्ञातारमरे केन विजानीयादित्याह । ततश्च विशेषविज्ञानाभावोपपा
दनपरत्वाद्वाक्यस्य विज्ञानधातुरेव केवलः । ननु भूतपूर्वगत्या कर्तृत्वेन वचनेन तव्या निर्दिष्ट इति ग
म्यते । दर्शितं तु पुरस्तात्काशकृत्स्नीयस्य पक्षस्य श्रुतिमत्वं । अतश्च विज्ञानात्मपरमात्मनोरवि
द्युपस्थापितनामरूपरचितदेहाद्युपाधिनिमित्तो भेदो न पारमार्थिक इत्येषोऽर्थः । सर्ववेदांतवादिभिर
भ्युपगंतव्यः । सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमात्मैवेदं सर्वं ब्रह्मैवेदं सर्वं इदं सर्वं यदयमात्मा ना
न्योतोस्ति द्रष्टा नान्योतोस्ति श्रोता इत्येवंरूपाभ्यः श्रुतिभ्यः स्मृतिभ्यश्च वासुदेवः सर्वमिति क्षेत्रज्ञं चापि
मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत । समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठंतं परमेश्वरमित्येवंरूपाभ्यः । भेददर्शनापवादाच्च
गं २
धा

ऋ॰ै॰ प्रम५ ऋ२

७५ पणक्षिति काशकृत्स्न आचार्यो मन्यते। तथा च ब्राह्मणमनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीत्येवंजातीयकं
परस्यैवात्मनो जीवभावेनावस्थानं दर्शयति मंत्रवर्णश्च सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामानि [illegible]त्वाभिवदन्यदास्ते इत्येवं
मानी प्रकौ। न च तेजःप्रभृतीनामिव जीवस्य पृथक्सृष्टिः श्रुता येन परस्मादात्मनोऽन्यस्तद्विकारो जीवः स्यात् काशकृत्स्नस्याचार्य स्या३
स्याविकृतः पर[illegible]एवेश्वरो जीवो नान्य इति मतमा[illegible]रथ्यस्य तु यद्यपि जीवस्य परस्मादनन्यत्वमभिप्रेतं तथा
[illegible]पि प्रतिज्ञासिद्धेरिति सापेक्षत्वाभिधानात्कार्यकारणभावः कियानप्यभिप्रेत इति गम्यते। औडुलोमि
पक्षे पुनः स्पष्टमेवावस्थान्तरापेक्षौ भेदाभेदौ गम्येते। तत्र काशकृत्स्नीयं मतं [illegible]त्य[illegible]नुसारीति गम्यते।
प्रतिपिपादयिषितार्थानुसारात्तत्त्वमसीत्यादिश्रुतिभ्यः एवं च सति तज्ज्ञानादमृतत्वमवकल्पते। विकारात्मकत्वे हि जीवस्या
भ्युपगम्यमाने विकारस्य प्रकृतिसंबंधे तु प्रलयप्रसंगान्न तज्ज्ञानादमृतत्वमवकल्पेत। अतश्च स्वाश्रयस्य नामरूपस्या
१०५ संभवादुपाध्याश्रयं नामरूपं जीवे उपचर्यते अत एवोत्पत्तिरपि जीवस्याग्निविस्फुलिंगोदाहरणेन श्राव्यमाणा
प ध्याश्रयैव वेदितव्या। [illegible]दप्युक्तं महतो भूतस्योत्थानस्य भूतेभ्यः समुत्थानेन विज्ञानात्मभावेन दर्शयित्वा विज्ञानात्मन एवे
न दं द्रष्टव्यं दर्शयतीति तत्रापीयमेवात्र सूत्रयोजना। प्रतिज्ञासिद्धेर्लिंगमाश्मरथ्यः। इदं [illegible]
विविदितेन भवतीदं सर्वं यदयमात्मेति [illegible]पपादितं च सर्वस्य नामरूपकर्मप्रपंचस्यैकप्रसवत्वादेकप्रलयत्वाच्च दुंदुभ्यादिदृष्टा
न्तैश्च कार्यकारणयोरव्यतिरेकप्रतिपादनात् [illegible]तस्या एव प्रतिज्ञायाः सिद्धिं सूचयत्येतल्लिंगं यन्महतो भूतस्य भूतेभ्यः समु
त्थानं विज्ञानात्मभावेन कथितमित्या[illegible]श्मरथ्य आचार्यो मन्यते। अभेदे हि सत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञातम
वकल्पत इति। उत्क्रमिष्यत एवंभावादित्यौडुलोमिः। उत्क्रमिष्यतो विज्ञानात्मनो ज्ञानध्यानादिसामर्थ्यात्संप्रसन्नस्य ७५
परेणात्मनैक्यसंभवादिदमभेदाभिधानमित्यौडुलोमिराचार्यो मन्यते। अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः। अस्यैव राम
परमात्मनोऽनेनापि विज्ञानात्मभावेनावस्थानादुपपन्नमिदमभेदाभिधानमिति काशकृत्स्न आचार्यो मन्यते।

मा१ सूत्रं१

विज्ञाना२

[illegible] कथनादभेदस्त्वनभिदमुपपन्नमित्यर्थः२

रतदेवमेशूल्यप्रतल मात्राशानायामैत्रेय्यायाज्ञवल्क्य आत्मविज्ञानमिदमुपदिशति। न चान्यत्र परमात्मविज्ञानादमृतत्वम
स्तीति श्रुतिस्मृतिवादा वदन्ति। तथात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानेन च मानेनान्यत्र परमकारणविज्ञानान्मुख्यमवकल्पते। न चे
तदौपचारिकमाश्रयितुं शक्यं। यत्कारणमात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञापानंतरेण ग्रंथेन तदेवोपपादयति। ब्रह्म तं परा
दाद्योन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेदेत्यादिना। यो हि ब्रह्मक्षत्रादिकं जग[illegible]कूटोनीति भेददृष्टिमापोचेदं सर्वं यदयमात्मेति सर्वस्य व
स्तुजातस्यात्माव्यतिरेकमवतारयति। दुंदुभ्यादिदृष्टांतैश्च तमेवाव्यतिरेकं द्रढयति। अस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतद्यद्
ग्वेद इत्यादिना च प्रकृतस्यात्मनो नामरूपकर्मप्रपंचस्य कारणतां व्याचक्षाणः परमात्मानमेवैनं गमयति। तस्यैवैकायनप्रक्रि
यया प्रतिस्वविषयस्येंद्रियस्य संतःकरणस्य च प्रपंचस्यैकायनमनंतरमबाह्यं प्रज्ञानघनं व्याचक्षाणः परमात्मानमेवैनं गमयति।
तस्मात्परमात्मन एवायं दर्शनोपदेश इति गम्यते। यत्पुनरुक्तं प्रियसंसूचनोपक्रमाद्धि ज्ञानात्मन एवायं दर्शनोपदे
श इति अत्र ब्रूमः। प्रतिज्ञासिद्धेर्लिंगमाश्मरथ्यः। अस्त्यत्र प्रतिज्ञा। आत्मनि विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीदं सर्वं यदयमात्मे
ति च तस्याः प्रतिज्ञायाः सिद्धिं सूचयत्येतल्लिंगं यत्प्रियसंसूचितस्यात्मनो द्रष्टव्यत्वादिसंकीर्तनं। यदि हि विज्ञानात्मा परमात्मनो
न्यः स्यात्ततः परमात्मविज्ञानेपि विज्ञानात्मा न विज्ञातः स्यादित्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं यत्प्रतिज्ञातं तद्धीयेत। तस्मात्प्रतिज्ञासिद्ध्यर्थं विज्ञा
नात्मपरमात्मनोरभेदांशेनोपक्रमणमित्याश्मरथ्य आचार्यो मन्यते।। उत्क्रमिष्यत एवंभावादित्यौडुलोमिः। विज्ञानात्मन एव देहें
द्रियमनोबुद्धिसंघातोपाधिसंपर्कात्कलुषीभूतस्य ज्ञानध्यानादिसाधनानुष्ठानात्संप्रसन्नस्य देहादिसंघातादुत्क्रमिष्यतः परमा
त्मनैक्योपपत्तेरिदमभेदेनोपक्रमणमित्यौडुलोमिराचार्यो मन्यते। श्रुतिश्चैवं भवति। एष संप्रसादोस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्यो
तिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति। क्वचिच्च जीवाश्रयमपि नामरूपं नदीनिदर्शनेन ज्ञापयति। तथा विद्वान्नामरूपाद्वि
मुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यमिति। यथा लोके नद्यः स्वाश्रयं नामरूपं विहाय समुद्रमुपयंत्येवं जीवोपि स्वाश्रय
मेव नामरूपं विहाय परं पुरुषमुपैतीति हि तत्रार्थः प्रतीयते दृष्टांत[illegible]दार्ष्टांतिकयोस्तुल्यतायै।। अवस्थि
तेरिति काशकृत्स्नः। अस्यैव परमात्मनोनेनापि विज्ञानात्मभावेनावस्थानादुपपन्नमिदमभेदेनोपक्र
[illegible] पश्यति [illegible] ब्रह्मक्षत्रादिके [illegible] १५

प्यजातशत्रुसंवादस्थं विज्ञानमयशब्देन जीवमाम्नाय तद्व्यतिरिक्तं परमात्मानमामनंति। यएष विज्ञान
मयः पुरुषः क्वैष तदाभूत्कुत एतदागादिति प्रश्ने प्रतिवचनेपि यएषोंऽतर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेत इति। आका
शशब्दश्च परमात्मनि प्रयुक्तो दहरोस्मिन्नंतराकाश इत्यत्र सर्व एत आत्मनो व्युच्चरंतीति चोपाधिमतामात्म
नामन्यतो व्युच्चरणमामनंतः परमात्मानमेव कारणत्वेनामनंतीति गम्यते। प्राणादिनिराकरणस्यापि सुषुप्त
पुरुषोत्थापनेन प्राणादिव्यतिरिक्तोपदेशोऽभ्युच्चयः ॥१८॥ वाक्यान्वयात् ॥ बृहदारण्यके मैत्रेयीब्राह्मणेऽधीयते
न वा अरे पत्युः कामायेत्युपक्रम्य न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवत्या
त्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मंतव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेय्यात्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञाने
नेदं सर्वं विदितमिति तत्र विचिकित्स्यते किं विज्ञानात्मैवायं द्रष्टव्यत्वादिरूपेणोपदिश्यते आहोस्वित्परमा
त्मेति। कुतः पुनरेषा विचिकित्सा प्रियसंसूचितेनात्मना भोक्त्रोपक्रमाद्विज्ञानात्मोपदेश इति प्रतिभाति। त
थात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानोपदेशात्परमात्मोपदेश इति। किं तावत्प्राप्तं विज्ञानात्मोपदेश इति। कस्मादुप
क्रमसामर्थ्यात्। पतिजायापुत्रवित्तादिकं हि भोग्यभूतं सर्वं जगदात्मार्थतया प्रियं भवतीति प्रियसंसूचितं भोक्ता
रमात्मानमुपक्रम्यानंतरमिदमात्मनो दर्शनाद्युपदिश्यमानं कस्यान्यस्यात्मनः स्यात्। मध्येपीदं महद्भूतमनंत
मपारं विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्तीति प्रकृतस्यैव महतो भू
तस्य द्रष्टव्यस्य भूतेभ्यः समुत्थानं विज्ञानात्मभावेन ब्रुवन्विज्ञानात्मन एवेदं द्रष्टव्यत्वं दर्शयति। तथा विज्ञातार
मरे केन विजानीयादिति कर्तृवचनेन शब्देनोपसंहरन्विज्ञानात्मानमेवेहोपदिष्टं दर्शयति तस्मादात्मविज्ञानेन
सर्वविज्ञानवचनं भोक्त्रर्थत्वाद्भोग्यजातस्योपचारिकं द्रष्टव्यमित्येवं प्राप्ते ब्रूमः। परमात्मोपदेश एवायं कस्मा २४
द्वाक्यान्वयात्। वाक्यं हीदं पौर्वापर्येणावेक्ष्यमाणं परमात्मानं प्रत्यन्वितावयवं लक्ष्यते। कथमिति तदुपपाद्यते
अमृतत्वस्य तु नाशास्ति वित्तेनेति याज्ञवल्क्यादुपश्रुत्य येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्यां यदेव भगवान्वे

वृत्ति। य एते बालाकिना पुरुषा जगदेकदेशभूतानां कर्ता किमनेन न विशेषेण यस्य वा एतत्कर्मेत्येव जगदविशेषितं कर्मेति वा शब्द
एकदेशावच्छिन्नकर्तृत्वव्यावृत्त्यर्थोऽयं बालाकिना ब्रह्मत्वाभिमताः पुरुषाः कीर्तितास्तेषामब्रह्मत्वख्यापनायं
विशेषोपादानं एवं ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेन सामान्यविशेषोपादानं जगतः कर्ता वेदितव्यतयोपदिश्यते। परमे
श्वर एव जगतः कर्ता सर्ववेदान्तेष्ववधारितः॥ जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेत्तद्व्याख्यातं। अथ यदुक्तं वाक्यशे
षगताज्जीवलिङ्गान्मुख्यप्राणलिङ्गाच्च तयोरेवान्यतरस्यैव ग्रहणं न्याय्यं। न परमेश्वरस्येति तत्परिहर्तव्यं। अत्रोच्यते। परिहृतं तन्ने
ोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगादित्यत्र। त्रिविधं ह्युपासनमेवं सति प्रसज्येत। जीवोपासनं मुख्यप्राणोपासनं
ब्रह्मोपासनं चेति। न चैतन्न्याय्यं। उपक्रमोपसंहाराभ्यां हि ब्रह्मविषयत्वमस्य वाक्यस्यावगम्यते। तत्रोपक्रमे तावद्ब्र
ह्मविषयत्वं दर्शितं। उपसंहारस्यापि निरतिशयफलश्रवणाद्ब्रह्मविषयत्वं दृश्यते। सर्वान्पाप्मनोऽपहत्य सर्वेषां च भूता
नां श्रैष्ठ्यं स्वाराज्यमाधिपत्यं पर्येति। ननु चैवं सति प्रातर्दनवाक्यनिर्णयेनैवेदमपि वाक्यं निर्णीयेत। न निर्णीयेत। यस्य वै
तत्कर्मेत्यस्य ब्रह्मविषयत्वेन तत्रानवधारितत्वात्। तस्मादत्र जीवमुख्यप्राणाशङ्का पुनरुत्पद्यमाना निवर्त्यते। प्राणशब्दोऽपि
ब्रह्मविषयो दृष्टः। प्राणबन्धनं हि सोम्य मन इत्यत्र। जीवलिङ्गमप्युपक्रमोपसंहारयोर्ब्रह्मविषयत्वादभेदाभिप्रा
यतया योजयितव्यं। अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि चैवमेके। अपि च नैवात्र विवदितव्यं। जीवप्रधानं वेदं वाक्यं
स्याद्ब्रह्मप्रधानं वेति। यतोऽन्यार्थं जीवपरामर्शं ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थमस्मिन्वाक्ये जैमिनिराचार्यो मन्यते। कस्मात्। प्रश्नव्याख्या
नाभ्यां। प्रश्नस्तावत्सुप्तपुरुषप्रतिबोधनेन प्राणादिव्यतिरिक्ते जीवे प्रतिबोधिते पुनर्जीवव्यतिरिक्तविषयो दृश्यते।
क्वैष एतद्बालाके पुरुषोऽशयिष्ट क्व वा एतदभूत्कुत एतदागादिति। प्रतिवचनमपि यदा सुप्तः स्वप्नं न कंचन पश्यति अ
थास्मिन्प्राण एवैकधा भवतीत्यादि। एतस्मादात्मनः प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते। प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोका
इति च। सुषुप्तिकाले च परेण ब्रह्मणा जीव एकतां गच्छति परस्माच्च ब्रह्मणः प्राणादिकं जगज्जायत इति वेदान्तमर्या
दा। तस्माद्यत्रास्य जीवस्य निःसंबोधतास्वच्छतारूपः स्वाप उपाधिजनितविशेषविज्ञानरहितं स्वरूपं यतस्तद्भ्रंशरूपमा
गमनं सोऽत्र परमात्मा वेदितव्यतया श्रावित इति गम्यते। अपि चैवमेके शाखिनो वाजसनेयिनोऽस्मिन्नेव बालाकि

बुलाकीदासबु:

२ आदित्यादिपुरुषान्बालाकेः कर्तुर्वेदनाय बालाकिं ~~…~~ अजातशत्रुः ~~… …~~ जीवभोक्तृत्वे
नमोक्तेन बध्यतः प्रतिपादयति अतोऽन्य एव वेदितव्यो निःमतरूत पूर्वपक्ष्याशयः

वेदनायोपेतं बालाकिं प्रति बुबोधयिषुरजातशत्रुः सुप्तं पुरुषमामंत्र्य आमंत्रणशब्दाश्रवणात्प्राणादीनाम
भोक्तृत्वं प्रति बोध्य यष्टिघातोत्थानात्प्राणादिव्यतिरिक्तं जीवं भोक्तारं प्रति बोधयति। तथा परस्तादपि जी
वलिंगमुपलभ्यते तद्यथा श्रेष्ठी स्वैर्भुंक्ते यथा वा स्वाः श्रेष्ठिनं भुंजंत्येवमेवैष प्राज्ञ आत्मैतैरात्मभिर्भुंक्ते ए
वमेवैत आत्मान एतमात्मानं भुंजंतीति प्राणभृत्त्वाच्च जीवस्योपपन्नं प्राणशब्दत्वं तस्माज्जीवमुख्यप्राणयो
रन्यतर इह ग्रहणीयो न परमेश्वरस्तल्लिंगानवगमादित्येवं प्राप्ते ब्रूमः। परमेश्वर एवायमेतेषां पुरुषाणां
कर्ता स्यात्कस्मादुपक्रमसामर्थ्यादिह हि बालाकिरजातशत्रुणा ब्रह्म ते ब्रवाणीति संवदितुमुपचक्रमे।
स च कतिचिदादित्याद्यधिकरणान्पुरुषानमुख्यान्मुख्यब्रह्मदृष्टिभाज उक्त्वा तूष्णीं बभूव तमजातशत्रु
र्मृषा वै खलु मा संवदिष्ठा ब्रह्म ते ब्रवाणीत्यमुख्यब्रह्मवादितयापोद्य तत्कर्तारमन्यं वेदितव्यत्वेनोपचि
क्षेप यदि सोप्यमुख्यब्रह्मदृष्टिभाक्स्यादुपक्रमो बाध्येत तस्मात्परमेश्वर एवायं भवितुमर्हति कर्तृ
त्वं चैतेषां पुरुषाणां न परमेश्वरादन्यस्य स्वातंत्र्येणावकल्पते। यस्य वैतत्कर्मेत्यपि नायं परिस्पंदलक्ष
णस्य धर्माधर्मलक्षणस्य वा कर्मणो निर्देशस्तयोरन्यतरस्याप्यप्रकृतत्वादसंशब्दितत्वाच्च। ना
पि पुरुषाणामयं निर्देश एतेषां पुरुषाणां कर्तेत्येव तेषां निर्दिष्टत्वाल्लिंगवचनविगानाच्च। नापि पु
रुषविषयस्य करोत्यर्थस्य क्रियाफलस्य वायं निर्देशः कर्तृशब्देनैव तयोरुपात्तत्वात् पारिशेष्या
त्प्रत्यक्षसंन्निहितं जगत्सर्वनाम्नैतच्छब्देन निर्दिश्यते। क्रियत इति चैतदेव जगत्कर्म। ननु जगदप्यप्र
कृतमसंशब्दितं च। सत्यमेतत्तथाप्यसति विशेषोपादाने साधारणेनार्थेन सन्निधानेन सन्नि २३
हितवस्तुमात्रस्यायं निर्देश इति गम्यते। न विशिष्टस्य कस्यचिद्विशिष्टसन्निधानाभावात्पूर्वत्र च
जगदेकदेशभूतानां पुरुषाणां विशेषोपादानादविशेषितं जगदेवेहोपादीयत इति गम्यते। एतदुक्तं

तेषै करणाभावापेक्षया प्रागुत्पत्तेः सदेव ब्रह्मासदित्युपचर्य्यते। एषैवासदेवेदमग्र आसीदित्यत्रापि योजना। तत्सदासीदि-
ति समाकर्षणादसन्नाभावाभ्युपगमे हि न तदासीदिति हि समाकृष्येत। तद्धैक आहुरसदेवेदमग्र आसीदित्यत्र त्वसन्-
वादाभिप्रायेणायमेकीयमतोपन्यासः। क्रियायामिव वस्तुनि विकल्पस्यासंभवात्तस्माच्छ्रुतिपरिगृहीतसत्पक्षदार्ढ्यायैवायं मन्दम-
ति परिकल्पितस्यासत्पक्षस्योपन्यस्य निरास इति द्रष्टव्यं। तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीदित्यत्रापि न निरध्यक्षस्य जगतो व्याकरणं कथ्य-
ते। स एष इह प्रविष्ट आ नखाग्रेभ्य इत्यध्यक्षस्य व्याकृतकार्य्यानुप्रवेशेन समाकर्षात्। निरध्यक्षे व्याकरणाभ्युपगमे ह्यनन्तरेण
कृ च प्रवे[illegible]लावत्वं विनाशादृष्टस्यानेन सर्वकर्तृकः कार्यानुप्रवेशित्वेन समाकृष्येत। चेतनस्य चायमात्मनः शरीरेऽनुप्रवेशः श्रूयते। प्रविष्ट-
स्य चेतनत्वश्रवणात् पश्यंश्चक्षुः शृण्वन् श्रोत्रं मन्वानो मन इति। अपि च यादृशमिदमद्यत्वे नामरूपाभ्यां व्याक्रियमाणं जगत्सा-
ध्यक्षव्याक्रियेत तथैवादिसर्गेऽपि गम्यते। दृष्टविपरीतकल्पनानुपपत्तेः। श्रुत्यन्तरमप्यनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्या-
करवाणीति साध्यक्षामेव व्याक्रियां दर्शयति। व्याक्रियतेत्यपि कर्मकर्तरि लकारः। सत्येव परमेश्वरे व्याकर्त्तरि सौकर्यम-
पेक्ष्य द्रष्टव्यो यथा लूयते केदारः स्वयमेवेति सत्येव पूर्णके लवितरि। यद्वा कर्मण्येवैष लकारोऽर्थाक्षिप्तकर्तारमपेक्ष्य
द्रष्टव्यो यथा गम्यते ग्राम इति। जगद्वाचित्वात्॥ कौषीतकिब्राह्मणे बालाक्यजातशत्रौ संवादे श्रूयते यो वै बालाक एतेषां
पुरुषाणां कर्ता यस्य वैतत्कर्म स वै वेदितव्य इति। तत्र किं जीवो वेदितव्यत्वेनोपदिश्यते उत मुख्यः प्राण उत परमात्मेति वि- उ
शा षयः। किं तावत्प्राप्तं प्राण इति। कुतो यस्य वैतत्कर्मेति श्रवणात्। परिस्पन्दलक्षणस्य च कर्मणः प्राणाश्रयत्वाद्वाक्यशे-
षे चाथास्मिन्प्राण एवैकधा भवतीति प्राणशब्ददर्शनात्। प्राणशब्दस्य च मुख्ये प्राणे प्रसिद्धत्वाद्ये चैते पुरस्ताद्बालाकिना श
दित्ये पुरुषश्चन्द्रमसि पुरुष इत्येवमादयः पुरुषा निर्दिष्टास्तेषामपि भवति प्राणः कर्ता प्राणावस्थाविशेषत्वादादित्यादिदेवता-
नां। कतम एको देव इति प्राण इति स ब्रह्म त्यदित्याचक्षत इति श्रुत्यन्तरप्रसिद्धेः। जीवो वायमिह वेदितव्यतयोपदिश्यते।
तस्यापि धर्माधर्मलक्षणं कर्म शक्यते श्रावयितुं यस्य वैतत्कर्मेति। सोऽपि भोक्तृत्वाद्भोगोपकरणभूतानामेतेषां पुरु-
षाणां कर्तोपपद्यते। वाक्यशेषे च जीवलिङ्गमवगम्यते। प्रकरणं वेदितव्यतयोपन्यस्तस्य पुरुषाणां कर्त्तृ-

७२

णं अन्यत्कारणं तेन विज्ञातं तल्लक्षणमेवान्यत्राऽपि विज्ञायते। सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं तदैक्षत बहु स्यां प्र
जायेयेति तत्तेजोऽसृजतेति तथा आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत्किंचन मिषत्स ईक्षत लोकान्नु सृजा इति स इमांल्लोका
नसृजतेति चैवंजातीयकस्य कारणस्वरूपनिरूपणपरस्य वाक्यजातस्य प्रतिवेदान्तमविगीतार्थत्वात्कार्यविषयेण तु
विगानं दृश्यते। क्वचिदाकाशादिका सृष्टिः क्वचित्तेज आदिका इत्येवंजातीयकं। न च कार्यविषयेण विगानेन कारणमपि ब्रह्म
सर्ववेदान्तेष्वविगीतमधिगम्यमानमविवक्षितं भवितुमर्हतीति शक्यं वक्तुं। अतिप्रसंगात्। समाधास्यति चाचार्यः
कार्यविषयमपि विगानं न वियदश्रुतेरित्यारभ्य। भवेदपि कार्यस्य विगीतत्वं। अप्रतिपाद्यत्वात्। न ह्ययं सृष्ट्यादिप्रपंचः प्रति
पिपादयिषितो न हि तत्प्रतिबद्धः कश्चित्पुरुषार्थो दृश्यते श्रूयते वा। न च कल्पयितुं शक्यते। उपक्रमोपसंहाराभ्यां
तत्र तत्र ब्रह्मविषयैर्वाक्यैः साकमेकवाक्यताया गम्यमानत्वाद्दर्शयति च सृष्ट्यादिप्रपंचस्य ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थतां। अन्नेन सो ता
म्य शुङ्गेनापो मूलमन्विच्छाद्भिः सोम्य शुङ्गेन तेजो मूलमन्विच्छ तेजसा सोम्य शुङ्गेन सन्मूलमन्विच्छेति। मृदादिदृष्टा
न्तैश्च कार्यस्य कारणेनाभेदं वदितुं सृष्ट्यादिप्रपंचः श्राव्यत इति गम्यते। तथा च संप्रदायविदो वदन्ति। मृल्लोहविस्फुलिं
गाद्यैः सृष्टिर्या चोदितान्यथा। उपायः सोऽवताराय नास्ति भेदः कथंचनेति। ब्रह्मप्रतिबद्धं तु फलं श्रूयते। ब्रह्मविदाप्नोति प्रतिपत्ति
परं। तरति शोकमात्मवित्। तमेव विदित्वातिमृत्युमेतीति। प्रत्यक्षावगम्यं चेदं फलं। तत्त्वमसीत्यसंसार्यात्मप्रतिपत्तौ
त्वे सत्यां संसार्यात्मत्वव्यावृत्तेः। यत्पुनः कारणविषयविगानं दर्शितं असद्वा इदमग्र आसीदित्यादि तत्परिहर्तव्यमत्रोच्यते। समा
कर्षात्। असदेवेदमग्र आसीदित्यत्रासन्निरात्मकं कारणं न श्राव्यते। यतोऽसन्नेव स भवति। असद्ब्रह्मेति वेद चेत्। अस्ति ब्रह्मे
ति चेद्वेद। सन्तमेनं ततो विदुरित्यसद्वादापवादेनास्तित्वलक्षणं ब्रह्मान्नमयादिकोशपरंपरया प्रत्यगात्मानं निर्धार्य सो राम
कामयतेति तमेव प्रकृतमात्मानमारभ्य सप्रपंचां सृष्टिं तस्माच्छ्रावयित्वा तत्सत्यमित्याचक्षत इति चोपसंहृत्य तदप्येष श्लो ७२
को भवतीति तस्मिन्नेव प्रकृतेऽर्थे श्लोकमिममुदाहरत्यसद्वा इदमग्र आसीदिति। यदि त्वसन्निरात्मकमस्मिञ्श्लोकेऽभिप्रेतं
ततोऽन्यसमाकर्षणेऽन्यस्योदाहरणादसंबद्धं वाक्यमापद्येत। तस्मान्नामरूपव्याकृतवस्तुविषयः प्रायेण सच्छब्दः प्रसिद्ध इति।

ब्रु ५

णादिपंचकन्नत्वाभावान्नास्मिन्संज्ञानरपतिनेत्यौनिषेधोऽपेक्षाभिर्बलिनः अरभावात्‌ काण्वानामपि सापेक्षा। अपेक्षासिद्धाच्चसमाने
पिमंत्रे न्योन्यनिषेधे ग्रहणाग्रहणे यथासमानेष्वपि निराजेवचनभेदात्षोडशिनो ग्रहणाग्रहणे तद्वत्तद्वेदेन नानावचश्रुतिप्रसिद्धिः का
चित्प्रधानविषया क्लिस्मृतिन्यायप्रसिद्धानुपरिहार्यते। कारणत्वेन चाकाशादिषु यथा व्यपदिष्टोक्तेः॥ प्रतिपादितं ब्रह्मणो
लक्षणं। प्रतिपादितं ब्रह्मणा गतिसामान्यं वेदान्तवाक्यानां प्रतिपादितं च प्रधानस्याशब्दत्वं तत्रेदमपरमाशंक्यते न जन्मादि
कारणत्वं ब्रह्मणो ब्रह्मविषयं वा गतिसामान्यं वेदान्तवाक्यानां प्रतिपत्तुं शक्यं कस्माद्विगानदर्शनात्‌ प्रतिवेदान्तं ह्यन्यान्या सृष्टि
रुपलभ्यते क्रमादिवैचित्र्यात्‌ तथाहि क्वचिदात्मन आकाशः संभूत इत्याकाशादिका सृष्टिः [illegible] श्रूयते क्वचित्तेजआदिका तत्तेजोऽसृजतेति
क्वचित्प्राणादिका स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धामिति क्वचिदक्रमेण लोकानामुत्पत्तिराम्नायते स इमांल्लोकानसृजत अंभो मरीचीर्म
रमाप इति तथा क्वचिदसत्पूर्विका सृष्टिः पठ्यते। असद्वा इदमग्र आसीत्ततो वै सदजायतेति असदेवेदमग्र आसीत्तत्सदासीत्तत्स
मभवदिति च क्वचिदसद्वादनिराकरणेन सत्पूर्विका प्रक्रिया प्रतिज्ञायते तद्धैक आहुरसदेवेदमग्र आसीदिति तदुपक्रम्य कुतस्तु
खलु सोम्यैवं स्यादिति होवाच कथमसतः सज्जायेतेति सत्त्वेव सोम्येदमग्र आसीदिति क्वचित्स्वयंकर्तृकैव व्याक्रिया जगतो निगद्यते
तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियतेति एवमनेकधा विप्रतिपत्तेर्वस्तुनि च विकल्पस्यानुपपत्तेर्न वेदां
तवाक्यानां जगत्कारणावधारणपरता न्याय्या। स्मृतिन्यायप्रसिद्धिभ्यां तु कारणान्तरपरिग्रहो न्याय्य इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः। सत्य
पि प्रतिवेदान्तं सृज्यमानेष्वाकाशादिषु क्रमादिद्वारके विगाने न स्रष्टरि किंचिद्विगानमस्ति कुतो यथाव्यपदिष्टोक्तेः यथाभू
तो ह्येकस्मिन्वेदान्ते सर्वज्ञः सर्वेश्वरः सर्वात्मैकोऽद्वितीयः कारणत्वेन व्यपदिष्टः तथाभूत एव वेदान्तान्तरेष्वपि व्यपदिश्यते। तद्य
था सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति अत्र तावज्ज्ञानशब्देन परेण च तद्विषयेण कामयितृत्ववचनेन चेतनं ब्रह्म न्यरूपयत्‌ अपरप्रयो
ज्यत्वेन चेश्वरमकारणत्वं च परेण आत्मशब्देन शरीरादिकोशपरंपरया चान्तरनुप्रवेशनेन सर्वेषां प्रत्यगात्म
त्वं तथा बहुस्यां प्रजायेयेति चात्मविषयेण बहुभवनानुशंसनेन सृज्यमानानां विकाराणां स्रष्टुरनन्यत्वमभि
दधता तदिदं सर्वमसृजत यदिदं किंचेति च समस्तजगत्सृष्टिनिर्देशेन प्राक्सृष्टेरद्वितीयकर्तृत्वमावेदयति तत्र यल्लक्ष

श्रीहरि

पि४

ति प्रयुज्यंते। पंचजनानामे नौ केचिन्नैव पंचैवेत्यर्थः॥ सप्तर्षयः सप्तेति यथा के पुनस्ते पंचजनानामे
ति। तदुच्यते॥ प्राणादयो वाक्यशेषात्॥ यस्मिन्पंच पंचजना इत्यत उत्तरस्मिन्मंत्रे ब्रह्मस्वरूप
निरूपणाय प्राणादयः पंच निर्दिष्टाः। प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रमन्नस्या
न्नं मनसो ये मनो विदुरिति तत्र वाक्यशेषगताः संनिधानात्पंचजना इति विवक्ष्यंते। कथं पुनः प्राणा
दिषु जनशब्दप्रयोगः। तत्त्वेषु वा कथं जनशब्दप्रयोगः॥ समाने तु प्रसिद्ध्यतिक्रमे वाक्यशेषवशा
त्प्राणादयः पंच गृहीतव्या भवंति। जनसंबंधाच्च प्राणादयो जनशब्दभाजो भवंति। जनशब्दपर्या
यश्च पुरुषशब्दः प्राणेषु प्रयुक्तः॥ ते वा एते पंच ब्रह्मपुरुषा इत्यत्र प्राणो ह पिता प्राणो मातेत्यादि च
ब्राह्मणं। समासबलाच्च समुदायस्य रूढत्वमविरुद्धं। कथं पुनरसति प्रथमप्रयोगे रूढिः॥ शक्या
श्रयितुं। शक्योद्भिदादिवदित्याह प्रसिद्धार्थसंनिधाने ह्यप्रसिद्धार्थः शब्दः प्रयुज्यमानः समभि
व्याहारात्तद्विषयो नियम्यते यथोद्भिदा यजेत यूपं छिनत्ति वेदिं करोतीति। तथाऽयमपि पंचजनशब्दः समासा
न्वाख्यानादवगतसंज्ञाभावः संज्ञाकांक्षी वाक्यशेषसमभिव्याहृतेषु प्राणादिषु वर्तिष्यते। कैश्चित्तु देवाः पितरो गंधर्वा
असुरा रक्षांसि च पंचजना व्याख्याताः। अन्यैश्च चत्वारो वर्णा निषादपंचमाः परिगृहीताः। क्वचिच्च यत्पांचजन्यया विशे
ति प्रजापरः प्रयोगः पंचजनशब्दस्य दृश्यते। तत्परिग्रहेऽपीह न कश्चिद्विरोधः। आचार्यस्तु न पंचविंशतेस्तत्त्वानामिह प्रसक्ति
रस्तीत्येवंपरतया प्राणादयो वाक्यशेषादिति जगाद। भवंतु तावत्प्राणादयः पंचजना माध्यंदिनानां येऽन्नं प्रा
णादिष्वामनंति काण्वानां तु कथं प्राणादयः पंचजना भवेयुर्येऽन्नं प्राणादिषु नामनंतीति। अत उत्तरं पठति। ज्योतिषैकेषाम ॥२१॥
सत्यन्ने। असत्यपि काण्वानामन्ने ज्योतिषा तेषां पंचसंख्या पूर्येत। तेऽपि हि यस्मिन्पंच पंचजना इत्यतः पूर्वस्मिन्मंत्रे ब्रह्म
निरूपणायैव ज्योतिरधीयते तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरिति। कथं पुनरुभयेषामपि तुल्यवदिदं ज्योतिः पठ्यमानं
समानमंत्रगतया संख्यया केषांचिद्गृह्यते केषांचिन्नेति। अपेक्षाभेदादित्याह माध्यंदिनानां हि समानमंत्रपठितप्रा

श्र पु ४२६

पंचविंशतेरंतराले पंचपंचसंख्या निविशेरन् न ह्येकनिबंधनमंतरेण नानाभूतेषु द्वित्वादिकाः संख्या निविशंते अथोच्येत पंचविंशति
लक्षणे संख्यैवेयमवयवद्वारेण लक्ष्यते यथा पंच सप्तवर्षाणि न ववर्ष पर्जन्य इति द्वादशवार्षि[illegible]कीमनावृष्टिं कथयंति तद्वदिति तदपि
नोपपद्यते अयमेवास्मिन्पक्षे दोषो यल्लक्षणाश्रयणीया स्यात् परश्चात्र पंचशब्दो जनशब्देन समस्तः पंचजना इति पारिभाषिकेण स्वरेणैकप
दत्वनिश्चयात् प्रयोगांतरे च पंचानां त्वा पंचजनानामित्येकपदत्वैकस्वरत्वैकविभक्तित्वावगमात् समस्तत्वाच्च न वीप्सा [illegible] पंच पंचेति न पंचकद्वय
प्र ग्रहणं पंचपंचेति न पंचसंख्याया एकस्याः पंचसंख्यया विशेषणं पंचपंचका इति उपसर्जनस्य विशेषणेनासंयोगात् ननु आपन्नपंच
संख्या काजना एव पुनः पंचसंख्यया विशेष्यमाणाः पंचविंशतिः प्रत्येष्यंते यथा पंच पंचपूल्य इति पंचविंशतिः प्रतीयंते तद्वत् ने
तिब्रूमः युक्तं यत्पंचपूलीशब्दस्य समाहाराभिप्रायत्वात्कतीति सत्यां भेदाकांक्षायां पंच पंचपूल्य इति विशेषण
मिह तु पंचजना इत्यादित एव भेदोपादानात्कतीत्यसत्यां भेदाकांक्षायां न पंच पंचजना इति विशेषणं भवेद्भवद
पीदं विशेषणं पंचसंख्याया एव तत्र चोक्तो दोषस्तस्मान्न पंच पंचजना इति न पंचविंशतितत्त्वाभिप्रायमतिरे
काच्च न पंचविंशतितत्त्वाभिप्रायो ऽतिरेको हि भवत्यात्माकाशाभ्यां पंचविंशतिसंख्यायाः आत्मा तावदिह
प्रतिष्ठां प्रत्याधारत्वेन निर्दिष्टो यस्मिन्निति सप्तमीसूचितस्य तमेव मन्य आत्मानमित्यात्मत्वेनानुकर्षणात्
आत्मा च चेतनः पुरुषः स च पंचविंशतावंतर्गत एवेति न तस्यैवाधारत्वमाधेयत्वं च युज्यते अर्थांतरपरिग्रहे च
तत्त्वसंख्यातिरेकः सिद्धांतविरुद्धः प्रसज्येत तथाकाशश्च प्रतिष्ठित इति आकाशस्यापि पंचविंशतावंतर्गत
न स्य पृथगुपादानं न्याय्यं अर्थांतरपरिग्रहे चोक्तदोषः कथं च संख्यामात्रश्रवणे सत्यश्रुतानां पंचविंशतेस्त
त्त्वानामुपसंग्रहः प्रतीयेत जनशब्दस्य तत्त्वेष्वरूढत्वादर्थांतरोपसंग्रहेऽपि संख्योपपत्तेः कथं तर्हि पंच पंचजना
इत्युच्यते दिक्संख्ये संज्ञायामिति विशेषस्मरणात् संज्ञायामेव पंचशब्दस्य जनशब्देन समासस्ततश्च रूढ
त्वाभिप्रायेणैव केचित्पंचजना नाम विवक्ष्यंते न संख्याभिप्रायेण ते कतीत्यस्यामाकांक्षायां पुनः पंचे

सां ह्वा

॥ अ... ॥२

गमात् न ह्यस्य तंत्रान्तरीयाभिप्रकृतिः प्रधानं नामाजामंत्रेणाम्नायते इति शक्यते वक्तुं प्रकरणात् सैव दैवी शक्तिरव्याकृतनामरूपा नामरूपयोः प्रागवस्थानेना
पि मंत्रेणाम्नायत इत्युच्यते तस्याश्च विकारविषयेण त्रिरूपेण त्रैरूप्यमित्युक्तं कथं पुनस्तेजोबन्नानां त्रैरूप्येण त्रिरूपाजा प्रतिप
त्तुं शक्यते यावता न तावत्तेजोबन्नेष्वजाकृतिरस्ति न च तेजोबन्नानां जातिश्रवणादजातिनिमित्तोप्यजाशब्दः संभवतीति अत उत्तरं पठति
॥ कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः ॥ नायमजाकृतिनिमित्तोऽजाशब्दो नापि यौगिकः किं तर्हि कल्पनोपदेशोयं अजारूपकक्लृप्ति
स्तेजोबन्नलक्षणायाश्चराचरयोनेरुपदिश्यते यथा हि लोके यदृच्छया काचिदजा रोहितशुक्लकृष्णवर्णा स्याद्बहुबर्करा सरूपबर्करा तां च क
श्चिदजो जुषमाणोनुशयीत कश्चिच्चैनां भुक्तभोगां जह्यादेवमियमपि तेजोबन्नलक्षणा भूतप्रकृतिस्त्रिवर्णा बहु सरूपं चराचरलक्षणं
विकारजातं जनयति अविदुषा च क्षेत्रज्ञेनोपभुज्यते विदुषा च परित्यज्यत इति न चेदमाशंकितव्यं एकः क्षेत्रज्ञोनुशेते अन्यो जहाति
अतः क्षेत्रज्ञभेदः पारमार्थिकः परेषामिष्टः प्राप्नोतीति न हीयं क्षेत्रज्ञभेदप्रतिपिपादयिषा किं तु बंधमोक्षव्यवस्थाप्रतिपिपादयिषा त्वे
षा प्रसिद्धं तु भेदमनूद्य बंधमोक्षव्यवस्था प्रतिपाद्यते भेदस्तूपाधिनिमित्तो मिथ्याज्ञानकल्पितो न पारमार्थिकः एको देवः सर्वभूतेषु गूढः
सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मेत्यादिश्रुतिभ्यः मध्वादिवद्यथादित्यस्यामधुनो मधुत्वं वाचश्चाधेनोर्धेनुत्वं द्युलोकादीनां चानग्नीनामग्नित्व
मित्येवंजातीयकं कल्प्यत एवमिदमनजाया अजात्वं कल्प्यत इत्यर्थः तस्मादविरोधस्तेजोबन्नेष्वजाशब्दप्रयोगस्य ॥ न सांख्योप
संग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च ॥ एवं परिहृतेप्यजामंत्रे पुनरन्यस्मान्मंत्रात्सांख्यः प्रत्यवतिष्ठते यस्मिन्पंच पंचजना आकाश
[illegible]
आत्मानं विद्वान्ब्रह्मामृतोमृतं इति अस्मिन्मंत्रे पंचजना इति पंचसंख्याविषया अपरा पंचसंख्या श्रूयते पंचशब्दद्वयदर्शनात् त एते पंच पंच
काः पंचविंशतिः संपद्यंते तया च पंचविंशतिसंख्यया यावंतः संख्येया आकांक्ष्यंते तावंत्येव च तत्त्वानि सांख्यैः संख्यायंते मूलप्रकृतिरविकृ
तिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त षोडशकश्च विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुष इति तया श्रुतिप्रसिद्धया पंचविंशतिसंख्यया ॥ ०॥
तेषां स्मृतिप्रसिद्धानां पंचविंशतितत्त्वानामुपसंग्रहात्प्राप्तं पुनः श्रुतिमत्त्वमेव प्रधानादीनां ततो ब्रूमो न संख्योपसंग्रहादपि प्रधाना
दीनां श्रुतिमत्त्वं प्रत्याशा कर्तव्या कस्मान्नानात्वात् नाना ह्येतानि पंचविंशतितत्त्वानि नैषां पंचशः पंचशः साधारणो धर्मोस्ति येन

अ ५ — च १ ४ श्ल : १

नवाद्धा अशब्दत्वं प्रधानस्यासिद्धमित्याह। कस्मात्। मन्त्रवर्णात्। अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णामिति। अत्र हि मन्त्रे लोहितशु
क्लकृष्णशब्दैः रजःसत्त्वतमांसि अभिधीयन्ते लोहितं रजो रञ्जनात्मकत्वात् शुक्लं सत्त्वं प्रकाशात्मकत्वात् कृष्णं तम आवरणा त्मकत्वात्

तेषां साम्यावस्था अवयवधर्मैर्व्यपदिश्यते लोहितशुक्लकृष्णेति। न जायत इति चाजा स्यात् मूलप्रकृतिरविकृतिरित्यभ्युपगमात्। ननु अजा
शब्दः छागायां रूढः। बाढं सा तु रूढिरिह नाश्रयितुं शक्या विद्याप्रकरणात्। सा च बह्वीः प्रजास्त्रैगुण्यान्विता जनयति। तां प्रकृतिमजः पु १
रुषो जुषमाणः प्रीयमाणः सेवमानो वानुशेते तामेवाविद्ययात्मत्वेनोपगम्य सुखी दुःखी मूढोऽहमित्यविवेकितया संसरति। अन्यः
पुनरजः पुरुष उत्पन्नविवेकज्ञानो विरक्तो जहात्येनां प्रकृतिं भुक्तभोगां कृतभोगापवर्गां परित्यजति मुच्यत इत्यर्थः। तस्मा
च्छ्रुतिमूलैव प्रधानादिकल्पना कापिलानामित्येवं प्राप्ते ब्रूमः। नानेन मन्त्रेण श्रुतिमत्त्वं सांख्यवादस्य शक्यमाश्रयितुं। न ह्य
यं मन्त्रः स्वातन्त्र्येण कंचिदपि वादं समर्थयितुमुत्सहते। सर्वत्रापि यया कयाचित्कल्पनया अजात्वादिसंपादनोपपत्तेः। सांख्यवाद एवे
हाभिप्रेत इति विशेषावधारणकारणाभावात्। चमसवत्। यथा ह्यर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्न इत्यस्मिन्मन्त्रे स्वातन्त्र्येणायं नामासौ चमसो
ऽभिप्रेत इति न शक्यते निरूपयितुं। सर्वत्रापि यथाकथंचिदर्वाग्बिलत्वादिकल्पनोपपत्तेः। एवमिहाप्यविशेषोऽजामेकामित्यस्य
मन्त्रस्य। नास्मिन्मन्त्रे प्रधानमेवाजाभिप्रेतेति शक्यते नियन्तुं। तत्र त्विदं तच्छिर एष ह्यर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्न इति वाक्यशेषाच्चमस
विशेषप्रतिपत्तिर्भवति। इह पुनः केयमजा प्रतिपत्तव्येत्यत्र ब्रूमः। ज्योतिरुपक्रमा तु तथा ह्यधीयत एके। परमेश्वरादुत्पन्ना ज्योतिः
प्रमुखा तेजोऽबन्नलक्षणा चतुर्विधस्य भूतग्रामस्य प्रकृतिभूतेयमजा प्रतिपत्तव्या। तुशब्दोऽवधारणार्थः। भूतत्रयलक्षणेयमजा विज्ञेया।
न्य न गुणत्रयलक्षणा। कस्मात्। तथा ह्येके शाखिनस्तेजोऽबन्नानां परमेश्वरादुत्पत्तिमाम्नाय तेषामेव रोहितादिरूपतामामनन्ति यदग्ने रोहितं रूपं
तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्येति। तान्येवेह तेजोऽबन्नानि प्रत्यभिज्ञायन्ते रोहितादिशब्दसामान्यात्। रोहितादीनां च
शब्दानां रूपविशेषेषु मुख्यत्वाद्भाक्तत्वाच्च गुणविषयत्वस्य। असंदिग्धेन च संदिग्धस्य निगमनं न्याय्यं मन्यन्ते। तथेहापि ब्रह्मवादिनो वदन्
ति किं कारणं ब्रह्मेत्युपक्रम्य ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन्देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढामिति पारमेश्वर्याः शक्तेः समस्तजगद्वि
धायिन्या वाक्योपक्रमेऽवगमाद्वाक्यशेषेऽपि मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरमिति यो योनिं योनिमधितिष्ठत्येक इति तस्या एवाव
अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः। अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्य इति

श्रा

अयदमुत्र तदस्ति ह। मृत्योः समनुमाप्नोति य इह नानेव पश्यतीति जीवप्राज्ञभेददर्शिनं अपवदति तथा जीवविषयस्यास्ति
नास्ति च प्रश्नस्यानंतरमन्यं वरं नचिकेतो वृणीष्वेति आरभ्य मृत्युना तैः कामैः प्रलोभ्यमानोपि नचिकेता यदा न
चचाल तदैनं मृत्युरभ्युदयनिःश्रेयसविभागप्रदर्शनेन विद्याविद्याविभागप्रदर्शनेन च विद्यार्थिनं नचिकेतसं मन्ये
न त्वा कामा बहवोलोलुपंतेति प्रशस्य प्रश्नमपि तदीयं प्रशंसन्नुवाच तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्ठं पु
राणं। अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहातीति तेनापि जीवप्राज्ञयोर्भेद एवेह विवक्षित इति गम्यते
यत्प्रश्ननिमित्ता च प्रशंसा महती मृत्योः प्रत्यपद्यत नचिकेता यदि तं विहाय प्रश्नानन्तरं अन्यमेव प्रश्नमुपक्षिपेदस्था
न एव सा सर्वा प्रशंसा प्रसारिता स्यात् तस्माद्येयं प्रेत इत्यस्यैव प्रश्नस्यैतदनुकर्षणमन्यत्र धर्मादिति यत्तु प्रश्नच्छायावैल
क्षण्यमुक्तं तद्रूपेण तदीयस्यैव विशेषस्य पुनः पृच्छमानत्वात्। पूर्वत्र हि देहादिव्यतिरिक्तस्यात्मनोस्तित्वं पृष्टं उत्तरत्र तु तस्यै
वासंसारित्वं एवं च यस्य हि यद्विद्यानिवर्तितावद्यमानि गोचरत्वं जीवस्य जीवत्वं न निवर्तते तन्निवर्त्तनेनानुपाह एव
तत्त्वमसीति श्रुत्या प्रत्याय्यते न चाविद्यावत्त्वे तदपगमे च वस्तुनः कश्चिद्विशेषोस्ति यथा कश्चित्संतमसि पतितां काञ्चिद्र
ज्जुं सर्पं मन्यमानो भीतो वेपथुमानः पलायते तं चापरो ब्रूयान्मा भैषीर्नायं सर्पो रज्जुरेवेति स च तदुपश्रुत्याहिकृतभयमु
त्सृजेत् वेपथुं पलायनं च न त्वाहिबुद्धिकाले तदपगमकाले च वस्तुनः कश्चिद्विशेषोस्ति तथैव एतदपि द्रष्टव्यं ततश्चानका
मृते म्रियते चेत्येवमाद्यपि न च व्यस्ति च प्रश्नस्य प्रतिवचनं अस्ति च विद्याद्विकल्पितजीवप्राज्ञभेदापेक्षया योजयित
व्यं एकत्वेपि। अविषयस्य प्रश्नस्य प्राधान्यावस्थायां व्यतिरिक्तास्तित्वमात्रविचिकित्सनात् कर्त्रादिसंसारस्वभावाना
पोहनाच्च पूर्वस्य पर्यायस्य जीवविषयत्वमुत्प्रेक्ष्यते तत्र तस्य तु धर्माद्यत्ययसंकीर्तनात् प्राज्ञविषयत्वमिति ततश्च युक्ता ॥६५॥
जीवपरमात्मकल्पना प्रधानकल्पनायां तु न वरप्रदानं न प्रश्नो न प्रतिवचनमिति वैषम्यं॥ महद्वच्च॥ यथा च म
हत्शब्दः सांख्यैः सत्तामात्रेपि प्रथमजे प्रयुक्तो न तमेव वैदिकोपि प्रयोगेऽभिधत्ते बुद्धेरात्मा महान्परः महान्तं विभुमा मा नं
वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमित्येवमादौ आत्मशब्दप्रयोगाद्... दिभ्यो हेतुभ्यस्तथाव्यक्तशब्दोपि च वैदिके प्रयोगे
प्रधानमभिधातुमर्हति अव्यक्तं स्याद्ब्रह्मेति केचिन्न ना॥ चमसवदविशेषात्॥ पुनरपि प्र

सनीयंचतस्येति।अत्राहयोयमात्मविषयःप्रश्नोयेयंप्रेतेविचिकित्सामनुष्यइतिकिंसएवायंअन्यत्रधर्मादन्यत्राधर्मादि
तिपुनरनुकृष्यतेकिंवाततोन्योयमपूर्वःप्रश्नउत्थाप्यतेइतिकिंचातःसएवायंप्रश्नःपुनरनुकृष्यतेइतियद्युच्यतेतद्वयो
रात्मविषययोःप्रश्नयोरेकत्वापत्तेःअग्निविषयआत्मविषयश्चद्वावेवप्रश्नौइत्यतोनवक्त[redacted]व्यंत्रयाणांप्रश्नोपन्यासाविति
अ[redacted]थान्योयमपूर्वःप्रश्नउत्थाप्यतइतिउच्यतेततोयथैववरप्रदानव्यतिरेकेणप्रश्नकल्पनायांअदोषएवंप्रश्नव्यतिरेकेणा
पिप्रधानोपन्यासकल्पनायामदोषःस्यादिति।अत्रोच्यतेनैववयंइहवरदानव्यतिरेकेणप्रश्नंकंचित्कल्पयामोवाक्योपक्र
मसामर्थ्याद्वरप्रदानोपक्रमाहिमृत्युनाचिकेतःसंवादरूपावाक्यप्रवृत्तिरासमाप्तेःकठवल्लीनांलक्ष्यतेमृत्युःकिलनचि
केतसेपित्राप्रहितायत्रीन्वरान्प्रददौनचिकेताःकिलतेषांप्रथमेनवरेणपितुःसौमनस्यंवव्रेद्वितीयेनाग्निविद्यांतृतीयेनात्म न
विद्यांयेयंप्रेतइतिवराणामेषवरस्तृतीयइतिलिंगात्तत्रयद्यन्यत्रधर्मादित्यन्योयमपूर्वःप्रश्नउत्थाप्येततोवरप्रदान
व्यतिरेकेणापिप्रश्नकल्पनाद्वाक्यंबाध्येतननुप्रष्टव्यभेदादपूर्वोयंप्रश्नोभवितुमर्हतिपूर्वोहिप्रश्नोजीवविषयःयेयंप्रेते
त मनुष्येस्तिनास्तीतिविचिकित्साभिधानाज्जीवश्चधर्मादिगोचरत्वान्नान्यत्रधर्मादितिप्रश्नमर्हतिप्राज्ञस्तुधर्माद्यतीतत्वा
दन्यत्रधर्मादितिप्रश्नमर्हतिप्रश्नच्छायाचनसमानालक्ष्यतेपूर्वस्यास्तित्वनास्तित्वच[redacted]विषयत्वादुत्तरस्यधर्माद्यती
तवस्तुविषयत्वात्तस्मात्प्रत्यभिज्ञानाभावात्प्रश्नभेदान्नपूर्वस्यैवोत्तरत्र[redacted]कर्षणमितिचेन्नजीवप्राज्ञयोरेकत्वाभ्युपगमात्भवेत्प्र
ष्टव्यभेदात्प्रश्नभेदोयद्यन्योजीवःप्राज्ञात्स्यात्नत्वन्यत्वमस्तितत्त्वमस[redacted]सीत्यादिश्रुत्यन्तरेभ्यःइहचान्यत्रधर्मादित्यस्यप्रश्नस्यप्रति
वचनंनजायतेम्रियतेवाविपश्चिदितिजन्ममरणप्रतिषेधेनप्रतिपाद्यमानंशारीरपरमेश्वरयोरभेदंदर्शयतिसतिहिप्रसंगेप्रतिषेधो
भागीभवतिप्रसंगश्चजन्ममरणयोःशरीरसंस्पर्शाच्छारीरस्यभवतिनपरमेश्वरस्यतथास्वप्नांतंजा[redacted]गरितांतंचोभौयेना
नुपश्यतीतिमहांतंविभुमात्मानंमत्वाधीरोनशोचतीतिचस्वप्नजागरितदृशोजीवस्यैवमहत्त्वविभुत्वविशेषणस्यमननेन
शोकविच्छेदंद[redacted]र्शयन्प्राज्ञादन्योजीवइतिदर्शयति।प्राज्ञविज्ञानाद्धिशोकविच्छेदइतिवेदांतसिद्धांतःतथायदेवेहतदमु

अस्माकं तु अयं रूपककॢप्तस्य शरीराद्यनुसरणेन विष्णोरेव परमं पदं दर्शयितुम् अयमुपन्यास इत्यनवद्यं ॥ वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि
प्रकरणात् ॥ अत्राह सांख्यो ऽज्ञेयत्वावचनादित्यसिद्धं कथं श्रूयते ह्युत्तरत्राव्यक्तशब्दोदितस्य प्रधानस्य ज्ञेयत्ववचनं
अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथारसं नित्यमगंधवच्च यत् । अनाद्यनंतं महतः परं ध्रुवं निचाय्य तं मृत्युमुखात्प्रमुच्यते
इत्यत्र हि यादृशं शब्दादिहीनं महतः परं स्मृतौ निरूपितं तादृशमेव निचाय्यत्वेन निर्दिष्टं तस्मात्प्रधानमेवेदं तदेवाव्यक्तशब्द
निर्दिष्टमित्यत्र ब्रूमो नेह प्रधानं निचाय्यत्वेन निर्दिष्टं प्राज्ञो हीह परमात्मा निचाय्यत्वेन निर्दिष्ट इति गम्यते कुतः प्रकरणात् प्र
ज्ञस्य हीदं प्रकरणं वितत वर्त्तते पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिरित्यादि निर्देशादेष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रका
शत इति च दुर्ज्ञानत्ववचनेन तस्यैव ज्ञेयत्वाकांक्षणाद्यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञ इति च तज्ज्ञानायैव वागादिसंयमस्य विहितत्वान्मृ
त्युमुखप्रमोक्षणफलत्वाच्च न हि प्रधानमात्रं निचाय्य मृत्युमुखात्प्रमुच्यत इति सांख्यैरिष्यते चेतनात्मविज्ञानाद्धि मृत्युमु
खात्प्रमुच्यत इति तेषामभ्युपगमः सर्वेषु च वेदांतेषु प्राज्ञस्यैवात्मनोऽशब्दादिधर्मत्वमभिलप्यते तस्मान्न प्रधानस्यात्र ज्ञे
यत्वमव्यक्तशब्दनिर्दिष्टत्वं वा ॥ त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च ॥ इतश्च न प्रधानस्याव्यक्तशब्दवाच्यत्वं ज्ञेयत्वं वा यस्मा
त्त्रयाणामेव पदार्थानामग्निजीवपरमात्मनामस्मिन्ग्रंथे कठवल्लीषु वरप्रदानसामर्थ्याद्वक्तव्यतयोपन्यासो दृश्यते तद्विषय
एव प्रश्नो नान्यस्य प्रश्न उपन्यासो वास्ति तत्र तावत्स त्वमग्निं स्वर्ग्यमध्येषि मृत्यो प्रब्रूहि तं श्रद्दधानाय मह्यमित्यग्निविषयः प्रश्नः ना
येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैके एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाहं वराणामेष वरस्तृतीय इति जीवविषय ४।
अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् । अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यसि तद्वदेति परमात्मविषयः प्रतिव ६८॥
चनमपि लोकादिमग्निं तमुवाच तस्मै या इष्टका यावतीर्वा यथा वेत्यग्निविषयं हंत त इदं प्रवक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्म सनातनं यथा
च मरणं प्राप्य आत्मा भवति गौतम । योनिमन्ये प्रपद्यंते शरीरत्वाय देहिनः स्थाणुमन्येनुसंयंति यथाकर्म यथाश्रुतमिति व्यव
हितं जीवविषयं न जायते म्रियते वा विपश्चिदित्यादि बहुप्रपंचं परमात्मविषयं नैवं प्रधानविषयः प्रश्नोऽस्ति अपृष्टत्वाच्चानुप

आत्मा च मरणं प्राप्येत्यादि ते

हंत तेस्यादि सनातनमित्यंतं ... ब्रह्मविषयं ... इति ... ते २

रीरस्यजन्येतुवर्णयंतिद्विविधंहिशरीरंस्थूलंसूक्ष्मंचस्थूलंयदिदमुपलभ्यतेसूक्ष्मंयदुत्तरत्रवक्ष्यते। तदंतरप्रतिपत्तौरंह
तिसंपरिष्वक्तःइति।तच्चोभयमपिशरीरमविशेषात्पूर्वत्ररथत्वेनसंकीर्तितंइहतुसूक्ष्ममव्यक्तशब्देनपरिगृह्यतेसूक्ष्मस्याव्य
क्तशब्दार्हत्वात्तदधीनत्वाच्चबंधमोक्षव्यवहारस्यजीवात्तस्यपरत्वंयथार्थाधीनत्वादिंद्रियव्यापारस्येंद्रियेभ्यःपरत्व
मर्थानामिति।नन्वेवंसतितदव्यक्तंअविशेषेणशरीरद्वयस्यपूर्वं रथत्वेनसंकीर्तितत्वात्समानयोःप्रकृतत्वपरित्यागयोः
कथंसूक्ष्ममेवशरीरंइहगृह्यतेनपुनःस्थूलमपीति।आम्नातस्यार्थंप्रतिपत्तुंप्रभवामोनाम्नातंपर्यनुयोक्तुं।आम्नातंचा
व्यक्तपदंसूक्ष्ममेवप्रतिपादयितुमर्हतिनेतरद्व्यक्तत्वात्तस्येति।नैकवाक्य ताधीनत्वादर्थप्रतिपत्तेर्नेहपूर्वोत्तरेआ
म्नानेएकवाक्यतामनापद्यकंचिदर्थंप्रतिपादयतःप्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रियाप्रसंगात्।नचाकांक्षामंतरेणैकवाक्यतापत्ति
रस्ति।तत्राविशिष्टायांशरीरद्वयस्यग्राह्यत्वाकांक्षायांयथाकांक्षंसंबंधे नभ्युपगम्यमानेएकवाक्यतैवबाधिताभवति
कुतआम्नातस्यार्थप्रतिपत्तिः।नचैवंमंतव्यंदुःशोधत्वात्सूक्ष्मस्यैवशरीरस्येहग्रहणंस्थूलस्यतुदृष्टबीभत्सतयासुशोध
त्वादग्रहणमितियतोनैवेहशोधनंकस्यचिद्विवक्ष्यतेनह्यत्रशोधनविधायिकिंचिदाख्यातमस्ति।अनंतरनिर्दिष्टत्वात्तु
किंतद्विष्णोःपरमंपदमितीदमिहविवक्ष्यतेतथाहीदमस्मात्परमिदमस्मात्परमित्युक्त्वापुरुषान्नपरंकिंचिदित्याह।सर्व
थाप्यानुमानिकनिराकरणोपपत्तेस्तथानाम्नास्तुननःकिंचिच्छिद्यते॥ज्ञेयत्वावचनाच्च॥ज्ञेयत्वेनसांख्यैःप्रधानं
स्मर्यतेगुणपुरुषांतरज्ञानात्कैवल्यमितिवदद्भिर्नहिगुणस्वरूपमज्ञात्वागुणेभ्यःपुरुषस्यांतरंशक्यंज्ञातुमिति।क्वचि
च्चविभूतिविशेषप्राप्तयेप्रधानंज्ञेयमितिस्मरंति।नचेदमिहाव्यक्तंज्ञेयत्वेनोच्यते।पदमात्रंह्यव्यक्तशब्दोनेहाव्यक्तंज्ञातव्यमुपा
सितव्यंचेतिवाक्यमस्ति।नचानुपदिष्टंपदार्थज्ञानंपुरुषार्थमितिशक्यंप्रतिपत्तुं।तस्मादपिनाव्यक्तशब्देनप्रधानमभिधीयते

विवक्ष्यते सूक्ष्मस्याव्यक्तशब्दार्हत्वाद्यद्यपि स्थूलमिदं शरीरं न स्वयमव्यक्तशब्दमर्हति तथापि तस्य त्वारंभकं भूतसूक्ष्ममव्य
क्तशब्दमर्हति प्रकृतिशब्दश्च विकारे दृष्टो यथा गोभिः श्रीणीत मत्सरमिति श्रुतिश्च तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीदि
दमेव व्याकृतनामरूपविभिन्नं जगत्प्रागवस्थायां परित्यक्तनामरूपं बीजशक्त्यवस्थमव्यक्तशब्दयोग्यं दर्शयति
॥ तदधीनत्वादर्थवत् ॥ अत्राह यदिदमनभिव्यक्तनामरूपं बीजात्मकं प्रागवस्थमव्यक्तशब्दार्हमभ्युपगम्येत त
दात्मना च शरीरस्याव्यक्तशब्दार्हत्वं प्रतिज्ञायेत स एव तर्हि प्रधानकारणवाद एवं सत्यापद्येतास्यैव जगतः प्रागवस्थायाः
प्रधानत्वेनाभ्युपगमादिति अत्रोच्यते यदि वयं स्वतंत्रां कांचित्प्रागवस्थां जगतः कारणत्वेनाभ्युपगच्छेम प्रसंज
येम तदा प्रधानकारणवादं परमेश्वराधीना त्वियमस्माभिः प्रागवस्था जगतोऽभ्युपगम्यते न स्वतंत्रा सा चावश्यमभ्युपगं
तव्यार्थवती हि सा न हि तया विना परमेश्वरस्य स्रष्टृत्वं सिध्यति शक्तिरहितस्य प्रवृत्त्यनुपपत्तेः मुक्तानां च पुनरनुत्पत्तिः कुतः
विद्यया तस्या बीजशक्तेर्दाहादविद्यात्मिका हि सा बीजशक्तिरव्यक्तशब्दनिर्देश्या परमेश्वराश्रया मायामयी महा
सुप्तिर्यस्यां स्वरूपप्रतिबोधरहिताः शेरते संसारिणो जीवास्तदेतदव्यक्तं क्वचिदाकाशशब्दनिर्दिष्टमेतस्मिन्नु खल्व
क्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्चेति श्रुतेः क्वचिदक्षरशब्दोदितं अक्षरात्परतः पर इति श्रुतेः क्वचिन्मायेति सूचितं
मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरमिति मंत्रवर्णादव्यक्ता हि सा माया तत्त्वान्यत्वनिरूपणस्याशक्यत्वात्तदिदं
महतः परमव्यक्तमित्युक्तं अव्यक्तप्रभवत्वान्महतो यदा हैरण्यगर्भी बुद्धिर्महान् यदा तु जीवो महांस्तदाप्यव्यक्ता
धीनत्वाज्जीवभावस्य महतः परमव्यक्तमित्युक्तमविद्या ह्यव्यक्तमविद्यावत्त्वेनैव जीवस्य सर्वः संसारव्यवहारः संततो ॥६७॥
वर्तते तच्चाव्यक्तगतं महतः परत्वमभेदोपचारात्तद्विकारेऽपि शरीरे परिकल्प्यते सत्यपि शरीरवदिंद्रियादीनां तद्विकारत्वा
विशेषे शरीरस्यैवाभेदोपचारादव्यक्तशब्देन ग्रहणमिंद्रियादीनां स्वशब्दैरेव गृहीतत्वात्परिशिष्टत्वाच्च शरी

बुद्धिर्वा स्वरूपस्तो ग्रन्थ आत्मा ततो ऽहङ्कारमुपसर्पति बुद्धेरात्मा महान्परो ऽयं सर्वात्मा नन्दरथिनं विद्धीति रथिचेनोपक्षिप्तआत्मा महान्
नो बुद्धेश्चायं प्रत्यक्षस्वरूपान्परश्चो पपत्तेर्मिहत्वं वास्य स्या मि चाद्युपपन्नो अथवा मनो महानात्मा तिर्व्र हलाद्रूर्वं बुद्धिः स्थ्या तिष्क्र
ऽन्तर्लीनस्तिथिलिष्वेवमसक्तिष्वपरिपठ्यते स्मृतितयो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै इति स्मृते यो
प्रथमजस्य हिरण्यगर्भस्य बुद्धिः सर्वासां बुद्धीनां पराप्रतिष्ठा से हम महानात्मेत्युच्यते सासपूर्वं त्र बुद्धिग्रहणेनैव गृहीतासती
हिरण्यगर्भस्यतस्य अस्मदीयाभ्यो बुद्धिभ्यः परत्वोपपत्तेरस्मिन्नस्मिन्पक्षे परमात्मविषयेणैव परेण पुरुष
पेन रथिन आत्मनोयवृह्णेऽध्यं परमार्थतः परमात्म विज्ञानात्मनो ऽभेदात्सल्पाहदं कारीरमेवैकं परिदृश्यते तानराणि इं
द्रियादीनि प्रत्यक्षतान्येव परमपद दिदृशयिषया समुत्क्रामतः परि त्रिद्यमानोहान्ये नाव्यक्त शब्देन परिगृह्यमाणं प्रत्य
तं शरीरं दल्पीयतीतिगम्यते शरीरेन्द्रियमनो बुद्धिविषयवेदना संयुक्तस्यस्याविद्यावतो भोक्तुः शरीरादीनां रथादिरूप
कल्पनया संसारमोक्षगतिनिरूपणेन प्रत्यगात्मब्रह्मावगतिरिह विवक्षिता तथाचैषसर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते
दृश्यते त्वग्र्यया बुध्यासूक्ष्मपाश्नमदर्शिभिरिति वैष्णवस्य परमपदस्य दुरवगमत्वमुक्त्वा तदवगमार्थं योगं दर्शयति
यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेत्तद्यच्छेच्छान्त आत्मनि इति एतदुक्तं भवति
तृवा गादि वाग्दृष्टं ससंयच्छेद्वागादी न्द्रियव्यापारं संहत्य मनो मात्रेण वा तिष्ठेत तन्मनो विषयविकल्पाभिमुखत्वं विकल्पदोषव
न्मनं ज्ञानशब्दोदितायां बुद्धावध्यवसायस्वभावायां धारयेत्तामपि बुद्धिं महत्यात्मनि भोक्तर्यग्र्यायां वा बुद्धौ सू
क्ष्मतापादनेन नियच्छेन्महान्तं त्वात्मानं शान्त आत्मनि प्रकरणवति परस्मिन्पुरुषे परस्यां काष्ठायां प्रति ष्ठापयेदिति त २
देवं पूर्वापरालोचनायां नास्त्यत्र परपरिकल्पितस्य प्रधानस्यावकाशः । शब्दत्वं तदर्हत्वात् । उक्तमेतत्प्रकरण
परिशेषाभ्यां शरीरमव्यक्तशब्दं न प्रधानमिति द्रष्टव्यानीत्यात्र आशंकात एतक थमव्यक्तशब्दार्हत्वं शरीरस्य यावता स्थूलत्वात्
स्पष्टतर मिदं शरीरं व्यक्तशब्दार्हं स्पष्टवचनं स्तस्य व्यक्तशब्द इति अत उत्तरमुच्यते सूक्ष्मं त्विह कारणात्मना शरीरं वि

मव्यक्तनामेति सुषुप्तिस्वन्वात् स्मृतिप्रसिद्धं प्रधानमभिधीयते तस्य चाव्यक्तत्वाच्चाद्वितीयत्वं च मतुपपन्नं तदेव जगतः कारणं अ
नि... तिन्या प्रसिद्धिस्य इति विज्ञेत देवं न स्वेत काठकं यावकं स्मृतिप्रसिद्धयोर्महदव्यक्तयोः परस्त्रिव परं न स्वत्रयाद्वृत्वा
... लिंगसिद्धमेवंप्रकारणं त्रिगुणं प्रधानमत्र श्रुत्या प्रत्यभिज्ञायते शब्दमात्रस्य चाव्यक्तमिति प्रत्यभिज्ञायते स स्वचा
न वक्तुमव्यक्तमिति योगिकत्वादन्यस्मिन्नपि प्रयुज्यते न चायं कस्मिंश्चिद्रूढोयात् प्रधानवादिनां
रूढिः सा तेषामेव पारिभाषिकी सती न वेदार्थनिरूपणे कारणभावं प्रतिपद्यते न च क्रममात्रसामान्यात् समानार्थप्रति
पत्तिर्भवति असति तद्रूपप्रत्यभिज्ञाने न ह्यश्वस्थाने गां पश्यन् अश्वोयमित्यमूढोध्यवस्यति प्रकरणनिरूपणायां
तु नात्र परपरिकल्पितं प्रधानं प्रतीयते शरीररूपकविन्यस्तगृहीतत्वात् शरीरं ह्यत्र रथरूपकविन्यस्तमव्यक्तशब्देन परिगृह्यते कुतः
प्रकरणात् परिशेषाच्च तथाह्यनन्तरातीतं ग्रन्थमात्मशरीरादीनां रथिरथादिरूपककॢप्तिं दर्शयति आत्मानं रथिनं विद्धि
शरीरं रथमेव तु बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च इंद्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान् आत्मेंद्रियमनोयुक्तं
भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः तैश्चेंद्रियादिभिरसंयतैः संसारमधिगच्छति संयतैस्त्वध्वनः पारं विष्णोः परमं पदमाप्नोतीति
दर्शयित्वा किं तदध्वनः पारं विष्णोः परमं पदमिति अस्यामाकांक्षायां तेभ्य एव प्रकृतेभ्य इंद्रियादिभ्यः पारत्वेन परमात्मान
मध्वनः पारं विष्णोः परमं पदं दर्शयति इंद्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः महत
तः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिरिति तत्र य एवेंद्रियादयः पूर्वस्मिन् रथरूपककॢ
प्तनाय संस्पृष्टास्त एवेह प्रकृतास्ते एव रूपपरिग्रहास्ते प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रियापरिहाराय तत्रेंद्रियमनोबुद्धयस्तावत्पू
र्वत्रेह च समानशब्दा एव अर्थास्तु ये शब्दादयो विषया इंद्रियहयगोचरत्वेन निर्दिष्टास्तेषां चेंद्रियेभ्यः परत्वमिंद्रियाणां ग्रहत्वेन विष
याणां अतिग्रहत्वमिति श्रुतिप्रसिद्धेर्विषयेभ्यश्च मनसः परत्वं मनोमूलत्वाद्विषयेंद्रियव्यवहारस्य मनसस्तु परा बुद्धिः । ६६ ।

मपि ...दिश्यं प्रस्तमपि ततः प्रत्तावी प्रतिषेत्स्यतोनबुध्यताद्यवस्थोपन्यासेनासंसारस्वभावश्चेतसंसारित्वं न विरुद्धमिति किं तर्हि अवस्था
रहितत्वमसंसारित्वं कथमेतदवगम्यते यदत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति पदे पदे पृच्छति यच्चानन्वागतस्तेन भवति असंगो ह्य
यं पुरुष इति पदे पदे प्रतिवचनमनन्वागतं पुण्येनानन्वागतं पापेन तीर्णो हि तदा सर्वाञ्छोकान्हृदयस्य भवतीति च तस्मादसंसा
रिस्वरूपप्रतिपादनपरमेतद्वाक्यमित्यवगंतव्यं॥ पत्यादिशब्देभ्यः॥ इतश्चासंसारिस्वरूपप्रतिपादनपरमेवैतद्वाक्य
मित्यवगंतव्यं यदस्मिन्वाक्ये पत्यादयः शब्दा असंसारिस्वरूपप्रतिपादनपराः संसारिस्वभावप्रतिषेधनपराश्च भवंति सर्वस्य
वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिरित्येवंजातीयका असंसारिस्वभावप्रतिपादनपराः स न साधुना कर्मणा भूयान्नो एवासा श्र
धुना कनीयानित्येवंजातीयकाः संसारिस्वभावप्रतिषेधनपराः तस्मादसंसारी परमेश्वर इहोक्त इत्यवगम्यते॥ श्रीशारीरकमी
मांसाभाष्ये श्रीमच्छंकरभगवत्पादकृतौ प्रथमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः॥ ॥आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न
यां शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च॥ ब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय ब्रह्मणो लक्षणमुक्तं जन्माद्यस्य यत इति तल्लक्षणं प्रधानस्या
पि समानमित्याशंक्य तदशब्दत्वेन निराकृतमीक्षतेर्नाशब्दमिति गतिसामान्यं च वेदांतवाक्यानां ब्रह्मकारणवादं प्रति वि
गतेन द्यते न प्रधानकारणवादं प्रतीति प्रपंचितं ग्रंथेन इदं त्विदानीमवशिष्टमाशंक्यते यदुक्तं प्रधानस्याशब्दत्वं तदसिद्धं कासुचिच्छा
खासु प्रधानसमर्पणाभासानां शब्दानां श्रूयमाणत्वात् अतः प्रधानस्य कारणत्वं वेदसिद्धमेव महद्भिः परमर्षिप्रभृतिभिः
परिगृहीतमिति प्रसज्यते तद्यावत्तेषां शब्दानामन्यपरत्वं न प्रतिपाद्यते तावत्सर्वज्ञं ब्रह्म जगतः कारणमिति प्रतिपादित
मप्याकुलीभवेदतस्तेषामन्यपरत्वं दर्शयितुं परः संदर्भः प्रवर्तते आनुमानिकमप्यनुमाननिरूपितं प्रधानमप्ये
केषां शाखिनां शब्दवदुपलभ्यते काठके हि पठ्यते महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः पर इति तत्र य एव यन्नामानो यत्क्र
माश्च महदव्यक्तपुरुषाः स्मृतिप्रसिद्धास्त एवेह प्रत्यभिज्ञायंते तत्राव्यक्तमिति स्मृतिप्रसिद्धेः शब्दादिहीनत्वाच्च न व्यक्त

स्वरूपयोरपि निर्वहणं निरंकुशं न ब्रह्मणो न्यः संभवति। अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति ब्रह्मक
र्तृकश्रवणात् अनुजीवस्यापि प्रत्यक्त्वं नामरूपविषयं नियोकृत्वं च मत्तिवाङ्मतिश्च जनेद स्थिरं विवक्षितो नाम रूपनिर्व
हणात् विधानादेवसृष्टयादि ब्रह्मलिंगं अभिहितं मन्तव्यं तदमृतं स आत्मेति ब्रह्मत्ववादश्च लिंगानि आकाशस्तल्लिं
गादित्यस्येवायं प्रपंचः। सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन। व्यपदेशादिति कृत्तिर्बृहदारण्यके षष्ठे प्रपाठके कतम आत्मेति योयं विज्ञा
नमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुष इत्युपक्रम्य भूयानात्मविषयः प्रपंचः कृतस्तत् किं संसारिस्वरूपमात्रान्वाख्यानपरं
वाक्यमुतासंसारिप्रतिपादनमिति विशयः किं तावत्प्राप्तं संसारिस्वरूपमात्रविषयमेवेति कुतः उपक्रमे योयं विज्ञानमयः
प्राणेष्विति शारीरलिंगादुपसंहारे च स वा एष महानज आत्मा योयं विज्ञानमयः प्राणेष्विति तदपरित्यागान्मध्येपि बुद्धान्ता
द्यवस्थोपन्यासेन तस्यैव प्रपंचनात् इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः परमेश्वरोपदेशपर एवायं वाक्यं न शारीरमात्रान्वाख्यानपरं कस्मात् सुषुप्ता उ
त्क्रान्तौ च शारीराद्भेदेन परमेश्वरस्य व्यपदेशात् सुषुप्तौ तावदयं पुरुषः प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नान्तरमिति
शारीराद्भेदेन परमेश्वरं व्यपदिशति तत्र पुरुषः शारीरः स्यात्। तस्य वेदितृत्वाद्बाह्याभ्यंतरवेदनप्रसंगे सति तत्प्रतिषेध
संभवात् प्राज्ञः परमेश्वरः सर्वज्ञत्वलक्षणया प्रज्ञया नित्यमवियोगात् तथोत्क्रान्तावपि अयं शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मनान्वारूढ
उत्सर्जन् यातीति जीवाद्भेदेन परमेश्वरं व्यपदिशति तत्रापि शारीरो जीवः स्याच्छरीरस्वामित्वात् प्राज्ञस्तु स एव परमेश्वरस्तस्मा
त् सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन व्यपदेशात् परमेश्वर एवात्र विवक्षित इति गम्यते यदुक्तमाद्यन्तमध्येषु शारीरलिंगात्तत्परत्वमस्येति अत्र ब्रू
मः उपक्रमे तावत् योयं विज्ञानमयः प्राणेष्विति न संसारिस्वरूपं विवक्षितं किं तर्हि अनूद्य संसारिस्वरूपं परेण ब्रह्मणास्यैकतां
विवक्षति यतो ध्यायतीव लेलायतीवेत्येवमाद्युत्तरग्रन्थप्रवृत्तिः संसारधर्मनिराकरणपरा लक्ष्यते तथोपसंहारेपि यथोपक्रममे ६७॥
वोपसंहरति स वा एष महानज आत्मा योयं विज्ञानमयः प्राणेष्विति योयं विज्ञानमयः प्राणेषु संसारी लक्ष्यते स एष महानज
आत्मा परमेश्वर एवास्माभिः प्रतिपादित इत्यर्थः यस्तु मध्ये बुद्धान्ताद्यवस्थोपन्यासः संसारिस्वरूपविवक्षामन्यते संप्रत्यवी

मृत्युमेति नान्यः पंथा विद्यतेऽयनायेति मंत्रवर्णाच्च वायुविज्ञानात्क्वचिदमृतत्वमभिलषितं तदापेक्षिकं तत्रैव प्रकरणांतरकरणे
न परमात्मानमभिधायातोऽन्यदार्तमिति वाय्वादेरार्तत्वाभिधानात् प्रकरणादप्यत्र परमात्मनिश्चयोऽन्यत्र धर्मादन्यत्राध
र्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतादन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यसि तद्वदेति परमात्मनः पृष्टत्वात्॥ ज्योतिर्दर्शनात्॥
एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति श्रूयते तत्र संशय्यते किं ज्योतिःशब्दं च
क्षुर्विषयतमोपहं तेजः किंवा परं ब्रह्मेति किं तावत्प्राप्तं प्रसिद्धमेव तेजो ज्योतिःशब्दमिति कुतः तत्र ज्योतिःशब्दस्य रूढत्वात् ज्योति
श्चरणाभिधानादित्यत्र प्रकरणात् ज्योतिःशब्दः स्वार्थं परित्यज्य ब्रह्मणि वर्तितः इह तु किं स्वार्थपरित्यागे कारणं
अथ न्नुपलभ्यते तथा च नाडीखंडे यत्रैतदस्माच्छरीरादुत्क्रामति अथैतैरेव रश्मिभिरूर्ध्वमाक्रमते इति मुमुक्षोरादित्यप्राप्तिरभि
हिता तस्मात्प्रसिद्धमेव तेजो ज्योतिःशब्दमिति एवं प्राप्ते ब्रूमः परमेव ब्रह्म ज्योतिःशब्दं कस्माद्दर्शनात् तस्य ह्यत्र प्रकरणे
वक्तव्यत्वेनानुवृत्तिर्दृश्यते य आत्मापहतपाप्मा इत्यपहतपाप्मत्वादिगुणस्यात्मनः प्रकरणादन्वेष्टव्यत्वेन विजिज्ञासि
तव्यत्वेन च प्रतिज्ञानात् एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामीति चानुसंधानात् अशरीरं वाव संतं न प्रियाप्रिये स्पृशत इति चाशरीरता
यै ज्योतिःसंपत्तेरस्याभिधानात् ब्रह्मभावाच्चान्यत्राशरीरतानुपपत्तेः परं ज्योतिरुत्तमः पुरुष इति च विशेषणात् यत्तूक्तं मुमु
क्षोरादित्यप्राप्तिरभिहितेति नासावात्यंतिको मोक्षः गत्युत्क्रांतिसंबंधात् न ह्यात्यंतिके मोक्षे गत्युत्क्रांती स्त इति वक्ष्यामः॥
आकाशोऽर्थांतरत्वादिव्यपदेशात्॥ आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदंतरा तद्ब्रह्म तदमृतं स आत्मेति श्रूयते
तत्किमाकाशशब्दं परं ब्रह्म किंवा प्रसिद्धमेव भूताकाशमिति विचारे भूतपरिग्रहो युक्तः आकाशशब्दस्य तस्मिन् रूढत्वान्नामरूप
वा निर्वहणस्यावकाशदानद्वारेण तस्मिन् योजयितुं शक्यत्वात् स्रष्टृत्वादेश्च स्पष्टस्य ब्रह्मलिंगस्याश्रवणादित्येवं प्राप्त इदमुच्यते
परमेव ब्रह्मेहाकाशशब्दं भवितुमर्हति कस्मात् अर्थांतरत्वादिव्यपदेशात् ते यदंतरा तद्ब्रह्मेति हि नामरूपाभ्यामर्थांतरभूतमाका
शं व्यपदिशति न च ब्रह्मणोऽन्यन्नामरूपाभ्यामर्थांतरं संभवति सर्वस्य विकारजातस्य नामरूपाभ्यामेव व्याकृतत्वात्

मध्यंतात्येतद्वाक्यं एजृ कंपन इति धात्वर्थानुगमात् स्थितमस्मिन् यदिदं किंच सर्वमिदं जगत् प्राणाश्रयं स्पंदते महद्भयं किं वज्रमुद्यतं का-
रणं वज्रशब्दोदितमुद्यतं तद्विज्ञानाच्चामृतत्वप्राप्तिरिति श्रूयते तत्र कोऽसौ प्राणः किंच वज्रं भयानकं वज्रमित्यप्रतिपत्तेर्विचारः क्रियता
णं प्राप्तं तावत्प्रसिद्धेः पंचवृत्तिर्वायुः प्राण इति प्रसिद्धेरेवात्रानिर्वज्रस्याशनेर्वायोश्चेदं महाभयसंकाशत्यंतिकथं सर्वमिदं जगन्मयं च वज्रो
वायोः प्राणशब्दितस्य प्रतिष्ठायैजति वा पुनिमित्तमेव च भयानकं वज्रमुद्यम्यते वायोरपि पर्जन्यभावेन विवर्त्तमाने विद्युत्क-
नयित्नुवृष्ट्यशन्यादिविवर्त्ततेऽस्यास्ति वायुविज्ञानादेव चामृतत्वं तथा हि श्रूयते वायुरेव व्यष्टिर्वायुः समष्टिरप पुनर्मृ-
त्युं जयति य एवं वेदेति तस्माद्वायुरयमिति प्रतिपत्तव्यो ह्येवं प्राप्ते ब्रूमः ब्रह्मैवेदमिति प्रतिपत्तव्यं कुतः पूर्वोत्तरालोचना-
त् पूर्वोत्तरयोर्हि ग्रंथभागयोर्ब्रह्मैव निर्दिश्यमानमुपलभामहे इहैव कथमकस्मादंतराले वायुं निर्दिश्यमानं
प्रतिपद्येमहि पूर्वत्र तावत् तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते तस्मिंल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चनेति ब्रह्म नि-
र्दिष्टं तदेवेहापि संनिधानाज्जगत्सर्वं प्राण एजतीति च लोकाश्रयत्वं च प्रत्यभिज्ञानान्निर्दिष्टमिति गम्यते प्राणशब्दोप्ययं ति
परमात्मन्येव प्रयुक्तः प्राणस्य प्राणमिति श्रवणादेजयितृत्वमपीदं परमात्मन्येवोपपद्यते न वायुमात्रस्य तथा
चोक्तं न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन इतरेण तु जीवंति यस्मिन्नेतावुपाश्रिताविति उत्तरत्रापि च भयादस्या-
ग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः भयादिंद्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पंचम इति ब्रह्मैव निर्दिश्यते तेन वायुः स वायुकस्य जग-
ला। तो भयहेतुत्वाभिधानात्तदेवेहापि संनिधानान्महद्भयं वज्रमुद्यतमिति जगत्कंपनहेतु च प्रत्यभिज्ञानान्निर्दिष्टमिति गम्यते
वज्रशब्दोऽप्ययं भयहेतुत्वसामान्यादुक्तो यथा हि वज्रमुद्यतं मम्मैव शिरसि निपतेद्यद्यस्य शासनं न कुर्यामित्यनेन
भयेन भृत्यो नियमेन राजाद्याज्ञाशासने प्रवर्त्तते एवमिदं अग्निवायुसूर्यादिकं जगदस्मादेव ब्रह्मणो बिभ्यन्नियमेन स्वव्यापा-
रे प्रवर्त्तत इति भयानकं वज्रोपमितं ब्रह्म तथा ब्रह्मविषयं श्रूयते भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः भीषास्मादग्निश्चे- १६४॥
न्द्रश्च मृत्युर्धावति पंचम इति अमृतत्वफलश्रवणादपि ब्रह्मैवेदमिति गम्यते ब्रह्मज्ञानादमृतत्वप्राप्तिस्तमेव विदित्वाति

सदृसमानायां विद्यायां संकीर्त्तनं जानश्रुतेरभिप्रतारिणश्चैत्ररथस्य यत्लिसमानानामेव हि प्रायेण समभिव्याहारा भवंति तस्मात्क्षत्तृप्रे
षणाद्यैश्वर्ययोगाच्च जानश्रुतेः क्षत्रियत्वावगतिरतो न शूद्रस्याधिकारः ॥ संस्कारपरामर्शात्तदभावाभिलापाच्च ॥ इतश्च न
शूद्रस्याधिकारो यद्विद्याप्रदेशेषूपनयनादयः संस्काराः परामृश्यंते तं होपनिन्ये अधीहि भगव इति होपससाद ब्रह्मपरा ब्रह्म
निष्ठाः परं ब्रह्मान्वेषमाणा एष ह वै तत्सर्वं वक्ष्यतीति ते ह समित्पाणयो भगवंतं पिप्पलादमुपसंनाः इति च तान्हानुपनीयैवे
त्यपि प्रदर्शितैवोपनयनप्राप्तिर्भवति शूद्रस्य च संस्काराभावोभिलप्यते शूद्रश्चतुर्थो वर्ण एकजातिरित्येकजातित्वस्मरणेन
न शूद्रे पातकं किंचिन्न च संस्कारमर्हतीत्यादिभिश्च ॥ तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः ॥ इतश्च न शूद्रस्याधिकारो यत्सत्यवच
नेन शूद्रत्वाभावे निर्धारिते जाबालं गौतम उपनेतुमनुशासितुं च प्रववृते नैतदब्राह्मणो विवक्तुमर्हति समिधं सोम्याहरोप त्वा
नेष्ये न सत्यादगा इति श्रुतिलिंगात् ॥ श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात्स्मृतेश्च ॥ इतश्च न शूद्रस्याधिकारो यदस्य स्मृतेः श्रवणा
ध्ययनार्थप्रतिषेधो भवति वेदश्रवणप्रतिषेधो वेदाध्ययनप्रतिषेधस्तदर्थज्ञानानुष्ठानयोश्च प्रतिषेधः शूद्रस्य स्मर्यते श्रवण
प्रतिषेधस्तावदथास्य वेदमुपशृण्वतस्त्रपुजतुभ्यां श्रोत्रप्रतिपूरणमिति पद्यु ह वा एतच्छ्मशानं यच्छूद्रः समीपे नाध्येतव्यमिति तस्मा
च्चात एवाध्ययनप्रतिषेधो यस्य हि समीपेपि नाध्येतव्यं भवति स कथमश्रुतमधीयीत भवति च वेदोच्चारणे जिह्वा च्छूद्र
च्छेदो धारणे शरीरभेद इति अत एव चार्थादर्थज्ञानानुष्ठानाद्यः प्रतिषेधो भवति न शूद्राय मतिं दद्यादिति द्विजातीनां
ध्ययनमिज्यादानमिति चेषां पुनः पूर्वकृतसंस्कारवशाद्विदुरधर्मव्याधप्रभृतीनां ज्ञानोत्पत्तिस्तेषां न शक्यते फल
प्राप्तिः प्रतिबंधुं ज्ञानस्यैकांतिकफलत्वाच्छ्रावयेच्चतुरो वर्णानिति चेतिहासपुराणाधिगमे चातुर्वर्ण्याधिकारस्मर
णाद्वेदपूर्वकस्तु नास्त्यधिकारः शूद्राणामिति स्थितं ॥ कंपनात् ॥ अवसितः प्रासंगिको धिकारविचारः प्रकृतामेवेदानीं
वाक्यार्थविचारणां प्रवर्तयिष्यामः ॥ यदिदं किंच जगत्सर्वं प्राण एजति निःसृतं ॥ महद्भयं वज्रमुद्यतं य एतद्विदुरमृतास्ते

ज्ञानसंपन्नाः स्मर्यंते तस्मादधिक्रियते शूद्रो विद्यास्वित्येवं प्राप्ते ब्रूमः । न शूद्रस्याधिकारो वेदाध्ययनासंभवाद
धीतवेदो हि विदितार्थो वेदार्थेष्वधिक्रियते न च शूद्रस्य वेदाध्ययनमस्ति उपनयनपूर्वकत्वाद्वेदाध्ययनस्य उपनयनस्य च
वर्णत्रयविषयत्वात् यत्त्वर्थित्वं न तदसति सामर्थ्येऽधिकारकारणं भवति सामर्थ्यमपि न लौकिकं केवलमधिकारकारणं भवति
शास्त्रीयेऽर्थे शास्त्रीयस्य सामर्थ्यस्यापेक्षितत्वात् शास्त्रीयस्य सामर्थ्यस्याध्ययननिराकरणेन निराकृतत्वात् यच्चेदं शू
द्रो यज्ञेऽनवक्लृप्त इति तन्न्यायपूर्वकत्वाद्विद्यायामप्यनवक्लृप्तत्वं द्योतयति न्यायस्य साधारणत्वात् यत्पुनः संवर्गवि
द्यायां शूद्रशब्दश्रवणं लिंगं मन्यसे न तल्लिंगं न्यायाभावात् न्यायोक्तं हि लिंगदर्शनं द्योतकं भवति न चात्र न्यायोऽस्ति का
मं चायं शूद्रशब्दः संवर्गविद्यायामेवैकस्यां शूद्रमधिकुर्यात् तद्विषयत्वात् न सर्वासु विद्यासु अर्थवादस्थत्वात्तु न क्वचिदप्ययं
शूद्रमधिकर्तुमुत्सहते शक्यते चायं शूद्रशब्दोऽधिकृतविषये योजयितुं कथमित्युच्यते कं वर एनमेतत्संतं सयुग्वानमिव रै
गु क्वमात्थेत्यस्माद्धंसवाक्यादात्मनोऽनादरं श्रुतवतो जानश्रुतेः पौत्रायणस्य शुगुत्पेदे तामृषी रैक्वः शूद्रशब्देनास्य
२ चयांबभूवात्मनः परोक्षज्ञताख्यापनायेति गम्यते जातिशूद्रस्यानधिकारात् कथं पुनः शूद्रशब्देन शुगुत्पन्ना सूच्यत इत्युच्यते
तदाद्रवणात् शुचमभिदुद्राव शुचा वा अभिदुद्रुवे शुचा वा रैक्वमभिदुद्रावेति शूद्रोऽवयवार्थसंभवात् रूढ्यर्थस्य चासंभवात्
दृश्यते चायमर्थोऽस्यामाख्यायिकायां ॥ क्षत्रियत्वावगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिंगात् ॥ इतश्च न जातिशूद्रो जानश्रुतिः
मस्यो यत्कारणं प्रकरणनिरूपणेन क्षत्रियत्व[illegible]त्तरत्र चैत्ररथेनाभिप्रतारिणा क्षत्रियेण समभिव्याहारात् लिंगादवगम्यते
उत्तरत्र हि संवर्गविद्यावाक्यशेषे चैत्ररथिरभिप्रतारी क्षत्रियः संकीर्त्यते अथ ह शौनकं च कापेयमभिप्रतारिणं च काक्ष ॥६३॥
सेनिं परिविष्यमाणौ ब्रह्मचारी बिभिक्ष इति चैत्ररथित्वं चाभिप्रतारिणः कापेययोगादवगन्तव्यं कापेययोगो हि
चित्ररथस्यावगतः एतेन वै चित्ररथं कापेया अयाजयन्निति समानान्वयानां च प्रायेण समानान्वया याजका भवंति
तस्माच्चैत्ररथो नामैकः क्षत्रपतिरजायत इति च क्षत्रपतित्वावगमात् क्षत्रियत्वमस्यावगंतव्यं तेन क्षत्रियेणाभिप्रतारिणा

त्याख्यातुंयुक्तेरितिहासपुराणमपिव्याख्यातेनमार्गेणसंभवन्मंत्रार्थवादमूलकत्वात्प्रभवतिदेवताविग्रहादिस
धयितुंप्रत्यक्षादिमूलमपिसंभवतिभवतिह्यस्माकमप्रत्यक्षमपिचिरंतनानांप्रत्यक्षंतथाचव्यासादयोदेवा
दिभिःप्रत्यक्षंव्यवहरंतीतिस्मर्यतेयस्तुब्रूयादिदानींतनानामिवपूर्वेषामपिनास्तिदेवादिभिर्व्यवहर्तुंसामर्थ्यमितिस
जगद्वैचित्र्यंप्रतिषेधेदिदानीमिवचनान्यदापिसार्वभौमःक्षत्रियोस्तीतिब्रूयात्ततश्चराजसूयादिचोदनाउपरुंध्यादिदा
नीमिवचकालांतरेप्यव्यवस्थितप्रायान्वर्णाश्रमधर्मान्प्रतिजानीततश्चव्यवस्थाविधायिशास्त्रमनर्थकंकुर्यात्तस्मा
द्धर्मोत्कर्षवशाच्चिरंतनादेवादिभिःप्रत्यक्षंव्यवजह्रुरितिश्लिष्यतेअपिचस्मरंतिस्वाध्यायादिष्टदेवतासंप्रयोगइत्यादि
कु॰ योगोप्य[illegible]णिमाद्यैश्वर्यप्राप्तिफलकःस्मर्यमाणोनशक्यतेसाहसमात्रेणप्रत्याख्यातुंश्रुतिश्चयोगमाहात्म्यंप्रख्यापयति
पृथिव्यप्तेजोनिलखेसमुत्थितेपंचात्मकेयोगगुणेप्रवृत्तेनतस्यरोगोनजरानमृत्युःप्राप्तस्ययोगाग्निमयंशरीरमिति
ऋषीणामपिमंत्रब्राह्मणदर्शिनांसामर्थ्यंनास्मदीयेनसामर्थ्येनोपमातुंयुक्तंतस्मात्समूलमितिहासपुराणंलोकप्र ति
सिद्धिरपिनसतिसंभवेनिरालंबनाध्यवसातुंयुक्तातस्मादुपपन्नोमंत्रादिभ्योदेवादीनांविग्रहवत्त्वाद्यवगमस्ततश्चा
र्थित्वादिसंभवादुपपन्नोदेवादीनामपिब्रह्मविद्यायामधिकारःक्रममुक्तिदर्शनान्यप्येवमेवोपपद्यंते॥शुगस्य
तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात्सूच्यतेहि॥यथामनुष्याधिकारनियममपोह्यदेवादीनामपिवि[illegible]द्यास्वधिकार
उक्तःतथैवद्विजात्यधिकारनियमापवादेनशूद्रस्याप्यधिकारःस्यादित्येतामाशंकांनिवर्तयितुमिदमधिकर[illegible]मारभ्यते
तत्रशूद्रस्याप्यधिकारःस्यादितितावत्प्राप्तमर्थित्वसामर्थ्ययोःसंभवात्तस्माच्छूद्रोयज्ञेनवकॢप्तइतिवच्छूद्रोविद्याया[illegible] म
नाधि नवकॢप्तइतिनिषेधाश्रवणात्यच्चकर्मस्वनधिकारकारणंशूद्रस्यानग्नित्वंनतद्विद्यास्वधिकारस्यापवादकंनह्याह[illegible] त
वनीयादिरहितेनविद्यावेदितुंनशक्यतेभवतिचलिंगं१५शूद्राधिकारस्योपोद्बलकंसंवर्गविद्यायांहिजानश्रुतिंपौ त्रा
[illegible]शुश्रूषुं[illegible]शूद्रशब्देनपरामृशतिअहहारेत्वाशूद्रतवैवसहगोभिरस्त्वितिविदुरप्रभृतयश्चशूद्रयोनिप्रभवावि

त:प२

...धिपतितं तृणा... पर्णादिरत्नीति एवं प्रति[पद्यते] ... विषमउपन्यासस्तत्र दक्षिणापर्णादिविषयं प्रत्यक्षं प्रक्रा
मस्तीत्यनतदस्तित्वं प्रतिपद्यते अत्र पुन र्विध्युद्देशो कथाकल्पना वेन रूक्ष्यं स्यार्थर्थवादेन पार्थ्यगर्थ्येनैव वृत्तांतविषयाप्रवृत्ति
रूपकाध्यवसातुं न हि महावाक्ये प्यन्यायकं वांतरवाक्यस्य पृथक्त्वन्यायकचमस्तियथा न सुरां पिबेदिति न ... तिनास्ति
पदत्रयसंबंधात् सुरापानप्रतिषेध एवेकोऽर्थो गम्यते न पुनः सुरां पिबेदिति पदद्वयसंबंधात् सुरापानविधिरपीति ...
विषमउपन्यासोयुक्तस्य सुरापानप्रतिषेधपदान्वयस्येकवाद्यांतरवाक्यार्थस्यायरूणं विध्युद्देशार्थवादयोस्तु अर्थ
वादस्थानि पदानि पृथगन्वयं कृत्वांतविषयं प्रतिप[द्य]ध्यानंतरं केमर्थ्यवशेन विधिस्ताव कत्वं प्रति पद्यंते यथा स्त्रियाय
के०१ व्यं श्वेतमालभेत भूतिकाम इत्यत्र विध्युद्देशवर्त्तिनां वायव्यादीनां पदानां विधिनासंबंधेनेवं वायुर्वैक्षेपिष्ठा देवते
वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैनं भूतिं गमयतीत्येषामर्थवादगतानां पदानां न छिन्नवतिच्या पुनरेवं आकांक्षे
क्षेपिष्ठा देवतालब्धेत्यादिवाक्यस्य संकीर्तनेनं ... वांतरमन्वयं प्रतिपाद्य चविशिष्टदेवत्यमिदं कर्मेति विधिं स्तुवंति
तद्यत्रासो वांतरवाक्यार्थः प्रमाणांतरगोचरो भवति तत्र तदनुवादेनार्थवादः प्रवर्त्तते यत्र प्रमाणांतरविरुद्धः तत्र गुण
वादेन यत्र तु तदुभयं नास्ति तत्र किं प्रमाणांतराभावात् गुणवादः स्यान् आहोस्वित् प्रमाणांतराविरोधाद् विद्यमानवादइ
ति प्रतीतिशरणे विद्यमानवादाश्रयणीये न गुणवाद एतेन मंत्रो व्याख्यातः अपि च विधिनिर्देशादिदेवत्या
निरूप्या नित्यवादयद्गिरपेक्षितमिंद्रादीनां स्वरूपं न लिंग्यरूपरहिता इंद्रस्य श्वेतस्यारोपयितुं शक्यंते न च ... तस्यै रूका ना ३
येतस्यै तस्यै देवतायै हविः प्रदातुं शक्यते आवयतिच यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां ध्यायेद्वषट्करिष्यन्निति न च शक्यम ॥६३॥
मर्थरूपं भवति शास्त्रार्थयोर्भेदात् तत्रयादृशांच मंत्रार्थवादयोरिंद्रादीनां स्वरूपमवगतं न तत्ता दृशांशाद् प्रमाणत्वेन

॥भावंतुबादरायणोस्तिहि॥तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति बादरायणस्त्वाचार्यो भावमधिकारस्य देवादीनामपि
मन्यते यद्यपि मध्वादिविद्यासु देवतादिव्यामिश्रास्वसंभवोधिकारस्य तथाप्यस्तिहि शुद्धायां ब्रह्मविद्या
यां संभवोर्थित्वसामर्थ्याप्रतिषेधाद्यपेक्षित्वादधिकारस्य नच क्वचिदसंभव इत्येतावता यत्र संभवस्तत्राप्यधिकारोपोद्येत
मनुष्याणामपि न सर्वेषां ब्राह्मणादीनां सर्वेषु राजसूयादिष्वधिकारः संभवति तत्र यो न्यायः सोत्रापि भविष्यति ब्रह्म
विद्यां च प्रकृत्य भवति दर्शनं श्रौतं देवाद्यधिकारस्य सूचकं तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्तथर्षीणा
मिति ते होचुर्हंत तमात्मानमन्विच्छामो यमात्मानमन्विष्य सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामानितींद्रो ह वै देवाना
मभिप्रवव्राज विरोचनोसुराणामित्यादि च स्मार्तमपि गंधर्वयाज्ञवल्क्यसंवादादि यदप्युक्तं ज्योतिषि भावाच्चेत्य
त्र ब्रूमः ज्योतिरादिविषया अप्यादित्यादि यो देवतावचनाः शब्दाश्चेतनावंतमैश्वर्याद्युपेतं तं तं देवतात्मा
यं नं समर्पयंति मंत्रार्थवादादिषु तथा व्यवहारादस्ति ह्यैश्वर्ययोगाद्देवतानां ज्योतिराद्यात्मभिश्चावस्थातुं यथेष्टं च तं
तं विग्रहं ग्रहीतुं सामर्थ्यं तथा हि श्रूयते सुब्रह्मण्यार्थवादे मेधातिथेर्मेषेति मेधातिथिं ह काण्वायनमिंद्रो मेषो भूत्वा
जहारेति स्मर्यते चादित्यः पुरुषो भूत्वा कुंतीमुपजगाम हेति मृदादिष्वपि चेतना अधिष्ठातारोभ्युपगम्यंते
मृदब्रवीदापोब्रुवन्नित्यादिदर्शनात् ज्योतिरादेस्तु भूतधातोरादित्यादिष्वचेतनत्वमभ्युपगम्यते चेतनास्त्वधि
ष्ठातारो देवतात्मानो मंत्रार्थवादादिषु व्यवहारादित्युक्तं यदप्युक्तं मंत्रार्थवादयोरन्यार्थत्वान्न देवताविग्रहादिप्रकाश
नसामर्थ्यमिति अत्र ब्रूमः प्रत्ययाप्रत्ययौ हि सद्भावासद्भावयोः कारणं नान्यार्थत्वमनन्यार्थत्वं वा तथा ह्यन्यार्थमपि प्र

पासकेऽप्युपगम्यमानेऽसावादित्यः कथमन्यमादित्यमुपासीत पुनश्चादित्यव्यपाश्रयाणि रोहितादीन्यमृतान्युपक्रम्य
वसवो रुद्रा आदित्या मरुतः साध्याश्च पंच देवगणाः क्रमेण तत्तदमृतमुपजीवंतीत्युपदिश्य स य एतदेवममृतं वेद वसू
नामेवैको भूत्वाग्निनैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यतीत्यादिना वस्वाद्युपजीव्यान्यमृतानि विजानतां वस्वादि
महिमप्राप्तिं दर्शयति वस्वादयस्तु कानन्यान्वस्वादीनमृतोपजीविनो विजानीयुः कं वान्यं वस्वादिमहिमानं प्रेप्सेयुः
तथाग्निः पादो वायुः पाद आदित्यः पादो दिशः पादः वायुर्वाव संवर्ग आदित्यो ब्रह्मेत्यादेश इत्यादिषु देवतात्मोपा
सनेषु न तेषामेव देवतात्मनामधिकारः संभवति तथेमावेव गोतमभरद्वाजावयमेव गोतमोऽयं भरद्वाज इत्यादि
न७ ऋषिसंबन्धेषूपासनेषु न तेषामेव ऋषीणामधिकारः संभवति कुतश्च देवादीनामधिकारः॥ ज्योतिषि भावाच्च यदि
दं ज्योतिर्मंडलं द्युस्थानमहोरात्राभ्यां बभ्रज्जगदवभासयति तस्मिन्नादित्यादयो देवतावचनशब्दाः प्रयु
ज्यंते लोकप्रसिद्धेर्वाक्यशेषप्रसिद्धेश्च न च ज्योतिर्मंडलस्य हृदयादिना विग्रहेण चेतनतयार्थित्वादिना वा योगोऽ
वगंतुं शक्यते मृदादिवदचेतनत्वावगमादेतेनाग्न्यादयो व्याख्याताः स्यादेतन्मंत्रार्थवादेतिहासपुराणलो
केभ्यो देवादीनां विग्रहवत्त्वाद्यवगमादयमदोष इति नेत्युच्यते न तावल्लोको नाम किंचित्स्वतंत्रं प्रमाणमस्ति प्रत्य
क्षादिभ्य एव ह्यविचारितविशेषेभ्यः प्रमाणेभ्यः प्रसिद्धोऽर्थो लोकात्प्रसिध्यतीत्युच्यते न चात्र प्रत्यक्षादीनामन्य
तमत्प्रमाणमस्ति इतिहासपुराणमपि पौरुषेयत्वात्प्रमाणांतरमूलतामाकांक्षति अर्थवादा अपि विधिनैकवाक्य
त्वात्स्तुत्यर्थाः संतो न पार्थगर्थ्येन देवादीनां विग्रहादिसद्भावे कारणभावं प्रतिपद्यंते मंत्रा अपि श्रुत्यादिविनि
युक्ताः प्रयोगसमवायिनोऽभिधानार्था न कस्यचिदर्थस्य प्रमाणमित्याचक्षते तस्मादभावो देवादीनामधिकारस्य॥

हृत्वाकस्मिकत्वप्रसंगान्न चानेकाकाराः शक्यः सूक्ष्याः कल्पयितुं ततश्चायी सिद्धि विधि विद्धि घाप्युरूवनां भूतादिलोकप्र
वाहाणां देवतिर्यङ्मनुष्यलक्षणानां च प्राणिनिकायप्रवाहाणां वर्णाश्रमधर्मफलव्यवस्थानां चानादौ संसारे नि
यतत्वमिंद्रियविषयसंबंधनियतत्ववन्नत्यतव्यं न हींद्रियविषयसंबंधादेर्व्यवहारस्य प्रतिसर्गमन्यथात्वं षष्ठेंद्रियवि
३२ षयकल्पं शक्यमुत्प्रेक्षितुं अतश्च सर्वकल्पानां तुल्यव्यवहारत्वात् कल्पांतरव्यवहारानुसंधानक्षमत्वाच्चेश्वराणां
समाननामरूपा एव प्रतिसर्गं विशेषाः प्रादुर्भवंति समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावपि महासर्गमहाप्रलयलक्षणायां ज
गतोऽभ्युपगम्यमानायां न कश्चिच्छब्दप्रामाण्यादिविरोधः समाननामरूपतां च श्रुतिस्मृती दर्शयतः। सूर्याचंद्रमसौ धा
ता यथापूर्वमकल्पयत्। दिवं च पृथ्वीं चांतरिक्षमथो स्वः इति यथा पूर्वस्मिन्कल्पे सूर्याचंद्रमःप्रभृति जगत्क्लृप्तं तथा
स्मिन्नपि कल्पे परमेश्वरोऽकल्पयदित्यर्थः तथाग्निर्वा अकामयत अन्नादो देवानां स्यामिति स एतमग्नये कृत्तिकाभ्यः
पुरोडाशमष्टाकपालं निरवपदिति नक्षत्रेष्टिविधौ योऽग्निर्निरवपद्यस्मै वाग्नये निरवपत्तयोः समाननामरूपतां दर्शयती
त्येवंजातीयका श्रुतिरुदाहर्तव्या स्मृतिरपि ऋषीणां नामधेयानि याश्च वेदेषु दृष्टयः। शर्वर्यंते प्रसूतानां तान्येवैभ्यो
ददात्यजः। यथर्तुष्वृतुलिंगानि नानारूपाणि पर्यये दृश्यंते तानि तान्येव तथा भावा युगादिषु। यथाभिमानिनो
तीतास्तुल्यास्ते सांप्रतैरिह देवा देवैरतीतैर्हि रूपैर्नामभिरेव चेत्येवंजातीयका द्रष्टव्या। मध्वादिष्वसंभवादनधिकारं
जैमिनिः इह देवादीनामपि ब्रह्मविद्यायामस्त्यधिकार इति यत्प्रतिज्ञातं तत्पर्यावर्त्यते देवादीनामनधिकारं जैमिनिरा
चार्यो मन्यते कस्मात् मध्वादिष्वसंभवात् ब्रह्मविद्याधिकाराभ्युपगमे हि विद्यात्वाविशेषान्मध्वादिविद्यास्वप्यधिका
रोऽभ्युपगम्येत न चैवं संभवति कथं असौ वा आदित्यो देवमध्वित्यत्र मनुष्या आदित्यं मध्वध्यासेनोपासीरन् देवादिषु ह्य

ध्वा

ध॰५

भ्यो देवादिकेभ्यो लोकाः इति स्यादेतत् स्यादेषु उत्तरेषां व्यवहाराविच्छेदादयं वस्तुतत्त्वप्रबुद्धस्य पूर्वव्यवहारानुसंधान
संभवात्स्थितिरयं महाप्रलये सर्वव्यवहारोच्छेदात्कल्पांतरव्यवहारं कल्पांतरव्यवहारस्यानुसंधानमशक्यत्वादि
प्रसमिहितमेव दोषः यद्यपि सर्वव्यवहारोच्छेदिनि महाप्रलये परमेश्वरानुग्रहादीश्वराणां हिरण्यगर्भादीनां कल्पां
तरव्यवहारानुसंधानोपपत्तेः यद्यपि प्राकृताः प्राणिनो जन्मांतरव्यवहारान्न संधानाः इत्ययं न रतिर्न प्राकृतवदीश्व
राणां भवितुमर्हति यथा हि प्राणित्वाविशेषेपि मनुष्यादिस्तंबपर्यंतेषु ज्ञानैश्वर्यादिप्रतिबंधः परेण परेण भूयान्भवन्
दृश्यते तथा मनुष्यादिष्वेव हिरण्यगर्भपर्यंतेषु ज्ञानैश्वर्याद्यभिव्यक्तिरपि परेण परेण भूयसी भवतीत्यवगम्यते श्रुतिस्मृति
वादेषु असकृदनुश्रूयमाणं न शक्यं नास्तीति वदितुं ततश्चातीतकल्पानुष्ठितप्रकृष्टज्ञानकर्मणामीश्वराणां हिरण्य
गर्भादीनां वर्तमानकल्पादौ प्रादुर्भवतां परमेश्वरानुगृहीतानां सुप्तप्रबुद्धवत्कल्पांतरव्यवहारानुसंधानोपपत्तेः
तथा च श्रुतिः यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रप
द्ये इति स्मरंति च शौनकादयः मधुच्छंदःप्रभृतिभिर्ऋषिभिर्दाशतय्यो दृष्टा इति प्रतिवेदं चैवमेव काण्डर्ष्यादयः स्मर्यंते श्रु
तिरपि ऋषिज्ञानपूर्वकमेव मंत्रेणानुष्ठानं दर्शयति यो ह वा अविदितार्षेयच्छंदोदैवतब्राह्मणेन मंत्रेण याजयति
वाध्यापयति वा स्थाणुं वर्च्छति गर्तं वा पद्यते प्र वा मीयते तस्मादेतानि मंत्रे विद्यादिति प्राणिनां च सुखप्राप्तये धर्मो
विधीयते दुःखपरिहाराय चाधर्मः प्रतिषिध्यते दृष्टानुश्रविकसुखदुःखविषयौ रागद्वेषौ भवतो न विलक्षणविषयौ
इत्यतो धर्माधर्मफलभूतोत्तरा सृष्टिर्निष्पद्यमाना पूर्वसृष्टिसदृश्येव निष्पद्यते स्मृतिश्च भवति तेषां ये यानि कर्माणि ॥६०॥
प्राक्सृष्ट्यां प्रतिपेदिरे तान्येव ते प्रपद्यंते सृज्यमानाः पुनः पुनः हिंस्राहिंस्रे मृदुक्रूरे धर्माधर्मावृतानृते तद्भा
विताः प्रपद्यंते तस्मात्तत्तस्य रोचत इति लीयमानमपि चेदं जगच्छक्त्यवशेषमेव प्रलीयते शक्तिमूलमेव प्रसवति

स्वतंत्रस्यकर्त्तुरस्मरणादितिस्थितेवेदस्यनित्यत्वेदेवादिव्यक्तिप्रभवाभ्युपगमेनास्यविरोधमाशंक्यातःप्र
भवादितिपरिहृत्येदानींतदेववेदेनित्यत्वंस्थितंद्रढयति।अतएवचनित्यत्वमिति।अतएवचनियताकृतेर्देवादे
र्जगतोवेदशब्दप्रभवत्वाद्वेदशब्दनित्यत्वमपिप्रत्येतव्यं।तथाचमंत्रवर्णोयज्ञेनवाचःपदवीयमायंतामन्व
विंदन्नृषिषुप्रविष्टामितिस्थितामेववाचमनुविन्नांदर्शयति।वेदव्यासश्चैवमेवस्मरति।युगांतेंतर्हितान्वेदा
न्सेतिहासान्महर्षयः।लेभिरेतपसापूर्वमनुज्ञाताःस्वयंभुवेति॥समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोधोदर्श
नात्स्मृतेश्च॥अथापिस्याद्यदिपश्वादिव्यक्तिवद्देवादिव्यक्तयोपिसंतत्यैवोत्पद्येरन्निरुध्येरंश्चततोभिधा मा०२४
नाभिधेयाभिधातृव्यवहाराविच्छेदात्संबंधनित्यत्वेनविरोधःशब्देपरिह्रियेत।यदातुखलुसकलंत्रैलोक्यंपरि
त्य क्तनामरूपंनिर्लेपंप्रलीयतेप्रभवतिचाभिनवमितिश्रुतिस्मृतिवादावदंतितदाकथमविरोधइति।तत्रेदमभि
धीयतेसमाननामरूपत्वादितितदापिसंसारस्यानादित्वंतावदभ्युपगंतव्यंप्रतिपादयिष्यतिचाचार्यःसंसा
रस्यानादित्वमुपपद्यतेचाप्युपलभ्यतेचेति।अनादौचसंसारेयथास्वापप्रबोधयोःप्रलयप्रभवश्रवणेपिपूर्वप्र
बोधवदुत्तरप्रबोधेपिव्यवहारान्नकश्चिद्विरोधःएवंकल्पांतरप्रभवप्रलययोरपीतिद्रष्टव्यं।स्वापप्रबोधयोश्च
प्रलयप्रभवौश्रूयेते।यदासुप्तःस्वप्नंनकंचनपश्यत्यथास्मिन्प्राणएवैकधाभवतितदैनंवाक्सर्वैर्ना
मभिःसहाप्येतिचक्षुःसर्वैरूपैःसहाप्येतिश्रोत्रंसर्वैःशब्दैःसहाप्येतिमनःसर्वैर्ध्यानैःसहाप्येतिसयदाप्रतिबु
ध्यतेयथाग्नेर्ज्वलतःसर्वादिशोविस्फुलिंगाविप्रतिष्ठेरन्नेवमेवैतस्मादात्मनःप्राणायथायतनंप्रतिष्ठंतेप्र

मस्तु वर्णविषया नार्थान्तरविषया कथमेतद् ... गकारादयो वर्णा अनुगम्यन्ते न तु दकाराद
यः यदि हि अस्या बुद्धेर्गकारादिभ्योऽर्थान्तरं ... विषयः स्यात्तत्र नेदकारादयः ... कारादयोऽपि तस्या बुद्धेर्व्यतिरेकेन त
... मेकबुद्धिर्वर्णविषये वस्मृतिर्नन्वनेकत्वात् ... अनेकबुद्धिविषयत्वानोपपद्यते तदयुक्तं तत्र प्रतिभ्रमः सेयद
... कस्यापि एकबुद्धिविषयत्वं पंक्तिर्वनं सेनेत्यादि ... त्यादिदर्शनात् ... एकोऽयं ... इति
द्धिः सा ... वर्णेषु एकार्थावच्छेदनिबंधनैव ... वनसेनादिबुद्धिवद्वोद्धव्यः यदि वर्णा एव ... नैकबु
द्धिविषयतामापद्यमानाः पदं स्युः ... तदा ... कपिः पिक इत्यादिषु पदविशेषप्रतिपत्तिर्न स्यात् ...
इतरत्रापि ... प्रत्ययमासंत इति अत्र वदामः सत्यपि समस्तवर्णविषयत्वमेवं यथा क्रमानुरोधिन्य एव पिपी
काः पंक्तिबुद्धिमारोहन्ति एवं क्रमानुरोधिन एव वर्णाः पदबुद्धिमारोहन्ति तत्र वर्णानामविशेषेऽपि क्रमविशेषकृतः
पदविशेषप्रतिपत्तिर्न विरुध्यते ... एवं वर्णाः क्रमाद्यनुगृहीता अर्थविशेषसंबद्धाः संतः ...
... के ... णानन्तरं समस्तप्रत्ययम ... न्यायाद्बुद्धौ ... एवमन्यवशास्समानास्तं तेऽर्थमव्यभिचारेण प्र
त्याययिष्यन्तीति वर्णवादिनो लघीयसी कल्पना स्फोटवादिनस्तु दृष्टहानिरदृष्टकल्पना च वर्णाश्चेमे क्रमेणग्र ॥५१॥
ह्यमाणाः स्फोटं व्यंजयन्ति स स्फोटोऽर्थं व्यनक्तीति गरीयसी कल्पना स्यात् अथापि नाम प्रत्युच्चारणमन्ये अन्ये
वर्णाः स्युः तथापि प्रत्यभिज्ञालंबनं वर्णसामान्यानामवश्यमभ्युपगन्तव्यं या चायं वर्णेष्वर्थप्रतिपादनप्रक्रिया रचिता
सा सामान्येषु संचारयितव्या ततश्च नित्येभ्यः शब्देभ्यो देवादिव्यक्तीनां प्रभव इत्यविरुद्धं ॥ अतएव च नित्यत्वं ॥

तिवर्णविषयेनिश्चितेप्रत्यभिज्ञानेसंयोगविभागादिव्यंग्यत्वाद्वर्णानामनित्यत्वंजकवैचित्र्यनिमित्तोमेवर्णविषयोवि
वःप्रत्ययोनस्वरूपनिमित्तोपिवर्णव्यक्तिभेदवादिनाप्रत्यभिज्ञानसिद्धयेवर्णाकृतयःकल्पयितव्याःतासुचपरोप
स्वर क्तिर्नदप्रत्ययइत्यस्त्युपगतव्यंवर्णव्यक्तिष्वेवपरोपाधिर्नदप्रत्ययःस्वरूपनिमित्तंप्रत्यभिज्ञानमितिकल्पनाल
घवंएषरवर्णविषयस्यभेदप्रत्ययस्यबाधकःप्रत्ययोयस्यप्रत्यभिज्ञानंकार्यं एकस्मिन्कालेबहूनामुच्चारयतां
कल्पयन्नकारोयुगपदनेकरूपःस्यादुदात्तत्वानुदात्तस्वरितत्वानुनासिकत्वनिरनुनासिकत्वादिभिरथवा
निकृतोभ्रप्रत्ययभेदोनवर्णकृतइत्यदोषःकःपुनरयंध्वनिर्नामयोदूरादाकर्णयतोवर्णविवेकमप्रतिपद्यमानस्य
१४ कर्णपथमवतरतिप्रत्यासीदतश्चपटुमृदुत्वादिभेदंवर्णेष्वासंजयतितंतनिबंधनाश्चोदात्तादयोविशेषानवर्णस्व
रूपनिबंधनावर्णानांप्रत्युच्चारणंप्रत्यभिज्ञायमानत्वाच्चएवंसतिप्राकृतनादोदात्तादिप्रत्ययाभविष्यंति
वर्णानांप्रत्यभिज्ञायमानानांनिर्भेदत्वात्संयोगविभागकृताउदात्तादयोविशेषाःकल्पनीयाः
भागानांप्रत्यक्षत्वाभावात्तदाश्रयाविशेषावर्णधर्मत्वेनासिद्धाःकथंतद्ध्वनिरालंबनाःएवमुदात्तादिप्रत्यया
स्युरपिचनैवतदस्तिनिवेश्यंउदात्तादिभेदेनवर्णानांप्रत्यभिज्ञायमानानांभेदोन्यवदितिनत्वस्यभेदोनान्य
स्यानिघमानस्यभेदोनविकुमर्हतिनहिव्यक्तिभेदेनजातिर्भिन्नामन्यंतेवर्णस्यार्थप्रतीतेः संभवः स्फोट
कल्पनानर्थिकानकल्पयाम्यहंस्फोटंप्रत्यक्षमेदतंनराकाम्येकैकवर्णग्रहणाहितसंस्काराया॰बुद्धौ
टितिप्रत्यवभासनादितिभेत्र्यायोपिवुद्धेर्वर्णविषयत्वादेकैकवर्णग्रहणोत्तरकालाहायमेकबुद्धिर्गौरितिस

भा° श्री

स्योऽर्थावगतिर्युक्ता न ह्येकैको वर्णोऽर्थं प्रत्याययति … नापि वर्णसमुदायप्रत्ययोऽस्ति क्रमवर्त्तित्वाद्वर्णा
नां पूर्वपूर्ववर्णजनितसंस्कारसहितोऽन्त्यो वर्णोऽर्थं प्रत्याययतीति चेन्न … तीति युज्यते तत्र संबंधग्रहणकाले दृष्टो
ह्यसौ स्वयं प्रतीयमानोऽर्थं प्रत्याययति धूमादिवन्न च पूर्ववर्णजनितसंस्कारसहितस्यान्त्यवर्णस्य
प्रतीतिरस्ति अप्रत्यक्षत्वात् संस्काराणां कार्यप्रत्यायितैः संस्कारैः सहितोऽन्त्यो वर्णः प्रत्याययिष्यतीति
चेन्न संस्कारकार्यस्यापि स्मरणस्य क्रमवर्त्तित्वात् तस्मात् स्फोटः शब्दः स चैकैकवर्णप्रत्ययाहितसंस्कारबी
जेऽन्त्यवर्णप्रत्ययजनितपरिपाके प्रत्यये निरेकप्रत्ययविषयतया झटिति प्रत्यवभासते नन्वयमेकप्र
त्ययो वर्णविषय एवास्तु … वर्णानामनेकत्वादेकप्रत्ययविषयत्वानुपपत्तेः तस्य च प्रत्युच्चारणं प्रतिभा … न्य
प्रमाणत्वान्नित्यत्वं नेदं प्रत्ययस्य वर्णविषयत्वात् तस्मान्नित्या … काकिल्पाकारकस्य …
पञ्जगदस्ति विषयस्तं प्रभवतीति वर्णा एव तु शब्द इति भगवानुपवर्षः ननु … सिद्धं … तन्न
तएवेति प्रत्यभिज्ञानात् … प्रत्यभिज्ञानं … प्रत्यभिज्ञानस्य प्रमाणत्वाद् … बाधा
नुपपत्तेः प्रत्यभिज्ञानमाकृतिनिमित्तं … व्यक्तिप्रत्यभिज्ञानाद् … प्रत्युच्चारणं गवादिव्यक्तिवद्
… वर्णव्यक्तय प्रतीयेरन् यदाकृतिनिमित्तं प्रत्यभिज्ञानं स्यात् … दस्ति वर्ण … प्रत्यु ॥५८॥
च्चारणं प्रत्यभिज्ञायते द्विर्गोशब्द उच्चारित इति प्रतिपत्तिः … गोशब्दो इति नतु वर्णा अपि तूच्चारणभे
देनाभिन्ना प्रतीयन्ते देवदत्तयज्ञदत्तयोरध्ययनध्वनिश्रवणादेव नेदं प्रतीतिरित्युक्तं … निर्धीयते स

नुमानान्यां। प्रत्यक्षं श्रुतिः प्रामाण्यं प्रत्यनपेक्षत्वात् अनुमानं स्मृतिः प्रामाण्यं प्रति सापेक्षत्वात् इति शब्दपूर्वां सृ
ष्टिं दर्शयितुं। एत इति वै प्रजापतिर्देवानसृजत असृग्रमिति मनुष्यानिन्दव इति पितॄंस्तिरःपवित्रमिति ग्रहानाशव
इति स्तोत्रं विश्वानीति शस्त्रं अभिसौभगेत्यन्याः प्रजा इति श्रुतिः तथान्यत्रापि स मनसा वाचं मिथुनं समभवदित्यादि
ना तत्र तत्र शब्दपूर्विका सृष्टिः श्राव्यते स्मृतिरपि अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयंभुवा। आदौ वेदमयी दिव्या
यतः सर्वाः प्रवृत्तय इति उत्सर्गोऽप्ययं वाचः संप्रदायप्रवर्तनात्मको द्रष्टव्यः अनादिनिधनाया अन्यादृशस्योत्सर्गस्या
सम्भवात् तथा नाम रूपं च भूतानां कर्मणां च प्रवर्तनं वेदशब्देभ्य एवादौ निर्ममे स महेश्वर इति सर्वेषां तु स नामानि
कर्माणि च पृथक् पृथक् वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् संस्थाश्च निर्ममे इति च अपि च चिकीर्षितमर्थमनुतिष्ठन् तस्य वा
चकं शब्दं पूर्वं स्मृत्वा पश्चात्तमर्थमनुतिष्ठतीति सर्वेषां नः प्रत्यक्षमेतत् तथा प्रजापतेरपि स्रष्टुः सृष्टेः पूर्वं वैदिकाः शब्दा
मनसि प्रादुर्बभूवुः पश्चात्तदनुगतानर्थान् ससर्जेति गम्यते तथा च श्रुतिः स भूरिति व्याहरन् स भूमिमसृ
जतेत्येवमादिका भूरादिशब्देभ्य एव मनसि प्रादुर्भूतेभ्यो भूरादिलोकान् प्रादुर्भूतान् सृष्टान् दर्शयति किमा
त्मकं पुनः शब्दमभिप्रेत्येदं शब्दप्रभवत्वमुच्यते स्फोटमित्याह वर्णपक्षे हि तेषामुत्पन्नप्रध्वंसित्वान्नित्येभ्यः शब्देभ्यो
देवादिव्यक्तीनां प्रभव इत्यनुपपन्नं स्यात् उत्पन्नप्रध्वंसिनश्च वर्णाः प्रत्युच्चारणमन्यथा चान्यथा च प्रती
यमानत्वात् तथा ह्यदृश्यमानोऽपि पुरुषविशेषोऽध्ययनध्वनिश्रवणादेव विशेषतो निर्धार्यते देवदत्तोऽयमधीते
यज्ञदत्तोऽयमधीते इति न चायं वर्णविषयोऽन्यथात्वप्रत्ययो मिथ्याज्ञानं द्वितीयबाधकप्रत्ययाभावात् न च वर्णे

योगाद्धगपदनेककर्मसंबंधा [illegible] हिंदीषित्रुशीत[illegible]था पिचियत्य योगादस्मदादिविज्ञानमरणवत्तीसेतितिनित्यस्य शब्द
स्यनित्येनार्थेननित्यसंबंधे प्रलीयमाने [illegible] दिक्वादेष [illegible] सिद्धं तस्य विरोधः स्यादितिक्वायमप्यस्तिविरोधः
कस्मात्ततः प्रलवादत एव [illegible] दिके [illegible] नाति [illegible] ज्ञानमस्य पतद्ध्यन्नस्त्र प्रभुवचं लगतो
स्यारितंकथमित्यादि प्रलयं चमुच्यते अपिवपादिनामवादिकाद्युक्तादस्य प्रभवो सुप्पयतेकथमेतांविरोधः त्रा वृत्तः
ते५ इपरिहृतोयावतावसवोरुद्रा आदित्या विश्वेदेवा मरुतस्ते अर्था [illegible] नित्या एवोत्पत्तिमत्वादनित्य चेत्तत्तद्भावक
नावस्थादिशब्दानाम् अनित्यत्वं केन वार्यते प्रसिद्धं हि छोवदेव दत्तस्य पुत्र [illegible] दत्त इति [illegible] ते [illegible]
तस्माद्विरोध एव नाद्द इत्यत्र गवादिशब्दार्थसंबंधनित्यत्वदत्तानां गवादिव्यक्तीनां सुत्पत्तिमत्वेन [illegible]
नामप्युत्पत्तिमत्वं स्यादद्रव्यगुणकर्मणां हि व्यक्तयः [illegible] तेनाकृतय आकृतिनित्यत्व [illegible] संबंधेनित्यते
[illegible] नामानित्यासंबंधस्य [illegible] नुपपत्तेर्व्यक्तिषु पद्यमानास्वपाकृतीनां नित्यत्वान्नगवादिशब्दस्य कश्चिद्वि
रोधाद्युपपते तथाद्यादिव्यक्तिप्रसवास्युपगमेप्याकृतिनित्यत्वान्न कश्चिदस्वादिशब्देषु विरोधस्तितीद्वचमा [illegible]
निर्विरोधस्तदेवादीनां मंत्रादिष्वो विग्रहवत्वाद्यवगमात् वर्णतयः स्थानाविरोधसंबंधनिमित्तास्ते इंद्रादिशब्दाः सा
माप्यादिशब्दवत्तत्स्य योयस्तत्स्थानमधितिष्ठति स सइंद्रादिशब्दैरभिधीयते इतिनदोषोत्त्ववतिनन्वेदं न [illegible] प्र ५६७॥
भवतंत्रप्रलयप्रभववचेदुपादानकारणानि पायेयोस्य तेकथं [illegible] तेवाचकानामनानित्येशब्दनित्यार्थसंबंधसिद्धि
रित्स्य वक्तृप्रयोग्यार्थव्यक्तिनिष्पत्तिरतः प्रलवेत्युच्यते [illegible] पुनरवगम्यते शब्दात्प्रभवति जगदितिप्रत्यक्षा
व २

तस्मादनेकप्रतिपत्तेरेकस्यापिदेवतात्मनोयुगपदनेकस्वरूपप्रतिपत्तिःसंभवति।कथमेतदवगम्यतेदर्शनात्तथाहि
कतिदेवाइत्युपक्रम्यत्रयश्चत्रीचशतात्रयश्चत्रीचसहस्रेतिनिरुच्यकतमेतइत्यस्यांपृच्छायांमहिमानएवैषामेते
त्रयस्त्रिंशत्त्वेवदेवाइतिनिर्ब्रुवतीश्रुतिरेकैकस्यदेवतात्मनोनेकरूपतांदर्शयतितथात्रयस्त्रिंशतोपिषडंतर्भा
प्राणा इति वंक्रमेणकतमएकोदेवइतिप्राणैकरूपतांदेवतानांदर्शयंतीतस्यैवैकस्यप्राणस्ययुगपदनेकरूपतांदर्शयति
तथास्मृतिरपिआत्मनोवैशरीराणिबहूनिभरतर्षभ।योगीकुर्याद्बलंप्राप्यतैश्चसर्वैर्महींचरेत्।प्राप्नुयाद्विषया
न्कैश्चित्कैश्चिदुग्रंतपश्चरेत्।संक्षिपेच्चपुनस्तानिसूर्योरश्मिगणानिवेत्येवंजातीयकाप्राप्ताणिमाद्यैश्वर्याणां
योगिनामपियुगपदनेकशरीरयोगंदर्शयति।किमुवक्तव्यमाजानसिद्धानांदेवानाम्।अनेकरूपप्रतिपत्तिसंभवा
च्चैकैकादेवताबहुभीरूपैरात्मानंप्रविभज्यबहुषुयागेषुयुगपदंगभावंगच्छतीतिपरैश्चनदृश्यतेंतर्धानादिक्रियायोगा
दित्युपपद्यते।अनेकप्रतिपत्तेर्दर्शनादित्यस्यापराव्याख्याविग्रहवतामपिकर्मांगभावचोदनास्वनेकप्रतिपत्ति
र्दृश्यते।क्वचिदेकोविग्रहवाननेकत्रयुगपदंगभावंगच्छतियथाबहुभिर्भोजयद्भिर्नैकोब्राह्मणोयुगपद्भोज्यते।क्वचि
च्चैकोविग्रहवाननेकत्रयुगपदंगभावंगच्छतियथाबहुभिर्नमस्कुर्वाणैरेकोब्राह्मणोयुगपन्नमस्क्रियतेतद्वदिहो
द्देशपरित्यागात्मकत्वाद्यागस्यविग्रहवतीमेकांदेवतामुद्दिश्यबहवःस्वंस्वंद्रव्यंयुगपत्परित्यक्ष्यंतीतिविग्रहवत्त्वेपि
देवानांनकिंचित्कर्मणिविरुध्यते॥शब्दइतिचेन्नातःप्रभवात्प्रत्यक्षानुमानाभ्यां॥मानामविग्रहवत्त्वेदेवादीनां
अभ्युपगम्यमानेकर्मणिकश्चिद्विरोधःप्रसंजि शब्देतुविरोधःप्रसज्येत।कथमौत्पत्तिकंहिशब्दस्यार्थेनसं
बंधमाश्रित्यानपेक्षत्वादितिवेदस्यप्रामाण्यंस्थापितमिदानींतुविग्रहवतीदेवताभ्युपगम्यमानायद्यप्यैश्वर्य
ति ति इ ना

ब्रम

रारान्प्रवृहेन्मुञ्जादिवेषीकां धैर्येण तं विद्याच्छुक्रममृतमिति विद्याच्छुक्रममृतमिति॥ तदुपर्य्यपि बादरायणः संभवात्।
अङ्गुष्ठमात्रश्रुतिर्मनुष्यहृदयापेक्षा मनुष्याधिकारित्वाच्छास्त्रस्येत्युक्तं तत्प्रसंगादिदमुच्यते बाढं मनुष्यानधिकरोति शा
स्त्रं न तु मनुष्यानेवेति इह ब्रह्मविज्ञाने नियमोऽस्ति तेषां मनुष्याणामुपरिष्टाद्ये देवादयस्तानप्यधिकरोति शास्त्रमिति सिद्धान्तो बाद
रायणस्याचार्यस्य मन्यते कस्मात् संभवात् संभवति हि तेषामप्यर्थित्वाद्यधिकारकारणं तत्रार्थित्वं तावन्मोक्षविषयं देवादीना
मपि संभवति विकारविषयविभूत्यनित्यतालोचनादिनिमित्तं तथा सामर्थ्यमपि तेषां संभवति मन्त्रार्थवादेतिहास
पुराणलोकेभ्यो विग्रहवत्त्वाद्यवगमान्न च तेषां कश्चित्प्रतिषेधोऽस्ति न चोपनयनादिशास्त्रेणैषामधिकारो निवर्त्येत उपन
यनस्य वेदाध्ययनार्थत्वात्तेषां च स्वयं प्रतिभातवेदत्वादपि चैषां विद्याग्रहणार्थं ब्रह्मचर्यादि दृश्यते एकशतं ह वै वर्षाणि
मघवान्प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमुवास भृगुर्वै वारुणिर्वरुणं पितरमुपससार अधीहि भगवो ब्रह्मेत्यादि यदपि कर्मस्वन
धिकारकारणमुक्तं न देवानां देवतान्तराभावादिति न तु तद्विद्यास्वस्ति न हीन्द्रादीनां विद्यास्वधिक्रिय
माणानामिन्द्राद्युद्देशेन किंचित्कृत्यमस्ति न च भृग्वादीनां भृग्वादिसगोत्रत्वाभावात् तस्माद्देवादीनामपि विद्यास्वधिकारः
केन वार्यते देवाद्यधिकारेऽप्यङ्गुष्ठमात्रश्रुतिः स्वाङ्गुष्ठापेक्षत्वान्न विरुध्यते॥ विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्श
नात्॥ स्यादेतद्यदि विग्रहवत्त्वाद्यभ्युपगमेन देवादीनां विद्यास्वधिकारो वर्ण्येत विग्रहवत्त्वादृत्विगादिवदिन्द्रा
दीनामपि स्वरूपसंनिधानेन कर्मांगत्वमभ्युपगम्येत तदा च विरोधः कर्मणि स्यात् न हीन्द्रादीनां स्वरूपसंनिधानेन ॥५६॥
यागांगभावो दृश्यते न च संभवति बहुषु यागेषु युगपदेकस्येन्द्रस्य स्वरूपसंनिधानानुपपत्तेरिति चेन्नायमस्ति विरोधः

ब्रहीं२

गुष्ठमात्रत्वं स्मृतेश्च अथ सत्यवतः कायात्पाशबद्धं वशं गतं। अंगुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो बलादिति नहि परमेश्वरो बलाद्य
मेन निष्क्रष्टुं शक्यः तेन तत्र संसार्यंगुष्ठमात्रो निश्चितः स एवेहापीत्येवं प्राप्ते ब्रूमः। परमात्मैवायं अंगुष्ठपरिमितः पुरुषो
भवितुमर्हति कस्माच्छब्दात् ईशानो भूतभव्यस्येति न ह्यन्यः परमेश्वराद्भूतभव्यस्य निरंकुशमीशिता एतद्वै तदिति च प्र
कृतं पृष्टमिहानुसंदधाति एतद्वै तद्यत्पृष्टं ब्रह्मेत्यर्थः पृष्टं चेह ब्रह्म अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मा। कृताकृतात् अन्यत्र भू
ताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यसि तद्वदेति शब्दादीशानादेवेति अभिधानश्रुतेरेवायमीशान इति परमेश्वरोवगम्यत इत्यर्थः कथं पुनः सर्वगतस्य
परमात्मनः परिमाणोपदेश इत्यत्र ब्रूमः हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात्। सर्वगतस्यापि परमात्मनो हृदयेऽवस्थानमपेक्ष्यां
गुष्ठमात्रमिदमुच्यते आकाशस्येव वंशपर्वापेक्षमरत्निमात्रत्वं न ह्यंजसा अतिमात्रस्य परमात्मनोंगुष्ठमात्रत्वमुपपद्यते न
चान्यः परमात्मन इह ग्रहणमर्हति ईशानशब्दादिभ्य इत्युक्तं ननु प्रतिप्राणिभेदं हृदयादीनामन [illegible] वस्थितत्वात्तद
पेक्षमंगुष्ठमात्रत्वं नोपपद्यत इत्यत उत्तरमुच्यते मनुष्याधिकारत्वादिति शास्त्रं ह्यविशेषप्रवृत्तमपि मनुष्यानेवाधिकरोति शक्त
त्वादर्थित्वादपर्युदस्तत्वादुपनयनादिशास्त्राच्चेति वर्णितमेतदधिकारलक्षणे मनुष्याणां च नियतपरिमाणः काय
स्य नियतपरिमाणमेवैषामंगुष्ठमात्रं हृदयमतो मनुष्याधिकारित्वाच्छास्त्रस्य मनुष्यहृदयावस्थानापेक्षमंगुष्ठमा
त्रत्वमुपपन्नं परमात्मनः यदप्युक्तं परिमाणात् स्मृतेश्च संसार्येवायमंगुष्ठमात्रः प्रत्येतव्य इति तत्रानुच्यते स आत्मा
तत्त्वमसीत्यादिवत्संसारिण एव सतोंगुष्ठमात्रस्य ब्रह्मत्वमिदमुपदिश्यत इति द्विविधा हि वेदान्तवाक्यानां प्रवृत्तिः क्वचित्पर
मात्मस्वरूपनिरूपणपरा क्वचिद्विज्ञानात्मनः परमात्मनैकत्वोपदेशपरा तदत्र विज्ञानात्मनः परमात्मैकत्वमुपदिश्यते न
गुष्ठमात्रत्वं कस्यचिदितमेवार्थं परेण स्फुटीकरिष्यति अंगुष्ठमात्रः पुरुषोन्तरात्मा सदा जनानां हृदये संनिविष्टः तं स्वाच्छ

भातीत्यनुकृतेस्तस्य चानुभानमनूद्यतस्य चेति चतुर्थपादमस्य श्लोकस्य [illegible] सूत्रयति। तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति चान्द्रहेतुकं
भानं सूर्यादीनां भानं प्राज्ञमा[illegible]त्मानं गमयति तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतमिति प्राज्ञमात्मानमामनंतीति
अंतरणात् सूर्यादितेजोकिनातीत्य प्रसिद्धं यस्मिन्न यत्ना अंतरणं तज्जो तस्य प्रतिघातादथवा न सूर्यादीनामेव लोकपरिदिनं ना
नाइदं तद्धेतुकं दिनानां भानं त्रुच्यते किंतर्हि सर्वमिदं इस विशेषकले: सर्वस्यैवास्य नामरूपक्रियाकारकफलजातस्य यावि जिकर्ति
सा ब्रह्मज्योतिःसत्तानिमित्ता यथा सूर्यज्योतिःसत्ता निमित्तास्य सर्वस्य रूपजातस्याभिव्यक्ति[illegible] तत्र सूर्यो भातीति नवत्र
गृह्मातरन्यग्रहणेन रूपांसयायति प्रकृतं च ब्रह्म यस्मिन्द्यौः पृथिवी चांतरिक्षमोतमित्यादिना [illegible] तरं च हिरण्मये परे कोशे वि
रजं ब्रह्म निष्कलं तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिस्तद्यदात्मविदो विदुरिति कथं तज्ज्योतिषां ज्योतिरित्यत इदमुक्तं न तत्र सूर्यो भा
तीति यद्युक्तं सूर्यादीनां तेजसां प्रतिभानं प्रतिघातस्तेजो धातावेदन्यस्मिन्नवकल्पते सूर्यादिवत्तेषामितरेतर[illegible] ज्यो
[illegible]पानं संभवतीति प्रपदादिते ब्रह्मण्यपि विज्ञानं [illegible] प्रतिघात कल्पते यतो [illegible] पलभ्यते तस्माद् ब्रह्मणो ज्योतिषो
पलभ्यते [illegible] तेनान्येन ज्योतिषोपलभ्यते स्वयं ज्योतिःस्वरूपत्वाच्च न ह्यन्यस्तस्मिन्न [illegible] ब्रह्म अन्य[illegible]
न्येन व्यज्यते आत्मनेवायं ज्योतिषास्ते अग्राह्यो न हि गृह्यत इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥ अपि च स्मर्यते । अपि चेदं [illegible] प्राज्ञस्येव ना
मनः स्मर्यते भगवद्गीतासु । न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः । यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम । यदादित्यगतं ते
जो जगद्भासयतेऽखिलं । यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकमिति ॥ प्राकृतादेव प्रमितः ॥ अंगुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आ
त्मनि तिष्ठतीति श्रूयते तथा अंगुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमकः ईशानो भूतभव्यस्य स एवाद्य स उ श्व एतद्वै तदिति ॥५५॥
तत्र योयमंगुष्ठमात्रः पुरुषः श्रूयते स किं विज्ञानात्मा किंवा परमात्मेति संशयः तत्र परिमाणोपदेशात्तावद्विज्ञानात्मेति
प्राप्तं ह्यनंतायामविस्तारस्य परमात्मनोंगुष्ठपरिमाणत्वमुपदिश्यते विज्ञानात्मनस्तूपाधिमत्त्वात्संभवति कयाचित् कल्पनया

द्विषयसप्तमी ८ सू ५ सू ६
भा स क त स कि वे भ ५ भा स का [illegible] ७

दस्योपसृप्तत्वं परं ज्योतिर्येन स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते य आत्मापहतपाप्मा चादिगुणकउपास्यस्यैवमर्थेऽपि जीवस्य
मिथः परमेश्वरस्यादिनोप्युपपद्यते॥ अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तं॥ यदप्युक्तं दहरोस्मिन्नंतराकाश इत्याकाशस्याल्पत्वं श्रूयमा
णं परमेश्वरे चेनोपपद्यते जीवस्य त्वाराग्रोपमितस्याल्पत्वमवकल्पत इति तस्य परिहारो वक्तव्यः उक्तोस्य परिहारः पारमेश्वर
स्यापेक्षिकमल्पत्वमवकल्पत इत्यर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्चेति नेति चेन्न निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्चेत्यत्र स एव हि परिहारोनुसंधा
तव्य इति श्रुत्यैव प्रतिकृत्यैवेदमल्पत्वं प्रत्युक्तं प्रसिद्धेनाकाशेनोपमिमानया यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोन्तर्हृदय आका
श इति॥ अनुकृतेस्तस्य च॥ न तत्र सूर्यो भाति न चंद्रतारकं नेमा विद्युतो भांति कुतोयमग्निः। तमेव भांतमनुभाति सर्वं तस्य भासा
सर्वमिदं विभातीति समाम्नायते तत्र यं भांतमनुभाति सर्वं यस्य च भासा सर्वमिदं विभाति स किं तेजोधातुः कश्चिदुत प्राज्ञ आत्मेति
ऊत विचिकित्सायां तेजोधातुरिति तावत्प्राप्तं तेजोधातूनामेव सूर्यादीनां भानप्रतिषेधात् तेजःस्वभावकं हि चंद्रतारादि तत्
स्वभावएव सत्ये भासमाने ह्नि न भासंत इति प्रसिद्धं तथा सह सूर्येण सर्वमिदं चंद्रतारकादि यस्मिन्न भासते सोपि तेजो
धातुरेव कश्चिदित्यवगम्यते नन्वनुभानमपि तेजःस्वभावक एवोपपद्यते समानस्वभावकेष्वनुकारदर्शनात् यथा गच्छंतम
नुगच्छतीति तस्मात्तेजोधातुः कश्चिदित्येवं प्राप्ते ब्रूमः प्राज्ञ एवायमात्मा भवितुमर्हतीति कस्मात् अनुकृतेः अनुकरणमनुकृ
तिर्यदेतत्तमेव भांतमनुभाति सर्वमित्यनुभानं तत्प्राज्ञपरिग्रहेवकल्पते भारूपः सत्यसंकल्प इति हि प्राज्ञमात्मानमा
मनंति न तु तेजोधातुं कंचित्सूर्यादयोऽनुभांतीति प्रसिद्धं समत्वाच्च तेजोधातूनां सूर्यादीनां न तेजोधातुमन्यं प्रत्यपे
क्षास्ति येनानुभायुः न हि प्रदीपः प्रदीपांतरमनुभाति यदप्युक्तं समानस्वभावेष्वनुकारो दृश्यत इति नायमेकांतः
भिन्नस्वभावेष्वपि ह्ययमनुकारो दृश्यते सुतप्तो लोहपिंडोग्न्यनुकरोति अग्निं दहंतमनुदहति भौमं वा रजो वायुं वहंतमनुवह

रक्षादीन परेतु वादिनः पारमार्थिकमेव जैवं रूपमिति मन्यन्ते अस्मदीयाश्च केचित् तेषां सर्वेषामात्मैकत्वसम्यग्दर्शनप्रतिपक्षभूता
नां प्रतिषेधायेदं शारीरकमारब्धं एक एव परमेश्वरः कूटस्थनित्यो विज्ञानधातुरविद्यया मायया मायाविवदने
कधा विभाव्यते नान्यो विज्ञानधातुरस्तीति यत्त्विदं परमेश्वरवाक्ये जीवमाशंक्य प्रतिषेधति सूत्रकारो नासंभ
वादित्यादिना तत्रायमभिप्रायो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावे कूटस्थनित्य एकस्मिन्नसंगे परमात्मनि तद्विपरीतं
ल जैवं रूपं व्योम्नीव तलमलादि परिकल्पितं तदात्मैक्यप्रतिपादनपरैर्वाक्यैर्न्यायोपेतैर्द्वैतवादप्रतिषेधैश्चापनेष्यामीति परमा
त्मनो जीवादन्यत्वं दृढयति जीवस्य तु परस्मादन्यत्वं प्रतिपिपादयिषति किंचिदनुवदत्येवाविद्याकल्पितेन लोकप्र
एवाहे सिद्धजीवभेदेन स्वाभाविकं कर्तृत्वभोक्तृत्वानुवादेन प्रवृत्ताः कर्मविधयो [illegible] न विरुध्यंत इति मन्यंते
प्रतिपत्तुः शास्त्रार्थं आत्मैकत्वमेव दर्शयति शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववदित्यादिना वर्णितश्चास्माभिः विद्यावि
विच्छेदेन कर्मविधिविरोधपरिहारः ॥ अथ [illegible] परामर्श ॥ अथ यो दहरवाक्यशेषे जीवपरामर्शो दर्शि
तः अथ य एष संप्रसाद इत्यादिः स दहरे परमेश्वरव्याख्यायमाने न जीवोपासनोपदेशो न प्रकृतविशेषोपदे
स्य शोऽनर्थक [illegible]ः प्राप्नोति अत आह अन्यार्थोऽयं जीवपरामर्शो न जीवस्वरूपपर्यवसायी किं तर्हि परमेश्वरस्व
रूपपर्यवसायी कथं संप्रसादशब्दोदितो जीवो जागरितव्यवहारे देहेंद्रियपंजराध्यक्षो भूत्वा तद्वासनानि
ब र्मितांश्च स्वप्नां नाडीचरो [illegible] नुभूय श्रांतः शरणं प्रेप्सुरुभयरूपादपि शरीराभिमानात्समुत्थाय सुषुप्तावस्था ॥५४॥
यां परेण ज्योतिषाकाशाख्येन परेण ब्रह्मणा संपद्यते विशेषविज्ञानवत्त्वं परित्यज्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते य

विशेष [illegible] नात्वमेवदर्शयति न विज्ञातारं प्रतिबोधं निश्चयात्र विनाशो [illegible] भवतीति तद् ४

येपि पर्यायेण प्रत्यन्ते म्रियमाणश्चरतीति न प्रथमपर्यायं निर्दिश्य [illegible] रुषादृष्टस्यो निर्दिष्ट [illegible] चैव देहस्योनु
[illegible] व्याख्यास्यामीसु पक्रमात् किं वा रूप मध्यस्थ देह इति न मज्जादीनि दानं तपश्चामीति दृष्टमेन न प्रतिलब्धः अत्यावश्य द्रष्टारं
तमेव प्रत्यभिजानातीत्य एवास्त्य यमहं सएवाहं जागरितं पश्यामीति तथा तृतीयेपि पर्यायेनाहं खल्वयमेवं सं
प्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवेमानि भूतानीति सुषुप्ताव स्थायां विशेषविज्ञानं [illegible] विनोमि प्रायमेव न
विज्ञातृ विनाशाभिप्रायं न हि विज्ञातुर्विज्ञाते विपरिलोपो विद्यते विनाशित्वादिति श्रुत्यंतरात्तथा चतुर्थेपि पर्याये
एतं त्वेव ते भूयोनुव्याख्यास्यामीति नो एवान्यत्र तस्मादित्युपक्रम्य अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः इत्यादिना प्रसंगेन
प्रापाधि संबंध व्याख्यानेन संप्रसादः शरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेण अभिनिष्पद्यत इति ब्रह्मस्वरूपापन्नं दर्शयन्
[illegible] णो मृतान्य स्वरूपादन्यं जीवं दर्शयति किं विद्युपरमा [illegible] क्षत्यामेत चेच्छ इति जीवात्मा [illegible] प्राप्यं म
न्यमानात्तत्रैव वाक्योपक्रमे स्वचित्तम पहतपाप्मत्वादि गुणकमात्मानं ते भूयोनुव्याख्यास्यामीति [illegible] त्वयंति
[illegible] सिंनिहितावलंबिनी सर्वनाम श्रुतिर्विप्रकृष्टं तस्य श्रुतिश्चोपपद्यते वक्ष्यमाणानि हि तस्य पर्यायान्तरे
ऽनन्निधीयमानत्वात् एतं त्वेव त इति च प्रतिज्ञाय चतुर्थे पर्याये यदन्यमन्यं व्याचक्षाणस्य प्रजापतेः प्रतारकत्वं
प्रसज्येत तस्माद विद्याप्रत्युपस्थापितमपारमार्थिकं जैवं रूपं कर्तृत्वभोक्तृत्व रागद्वेषादिदोषकलुषितमनेकानर्थयोगि
तद्विलयनेन तद्विपरीतमपहतपाप्मत्वादिगुणकं पारमेश्वरं स्वरूपं विद्यया प्रतिपाद्यते सर्पादि विलयनेनेव

पु.दे. सिद्धि
११४

सू. ४

तथा न्द्रिन्द्रादिनामरूप्यत्रिनिर्णक्ताज्ञानामनिमित्तावकृविर्योगेरात्रौस्वरूपेणाभिनिष्पत्तिस्या रा

रपृष्ट्वेपादिभिःशोध्यमानानांस्वरूपेणाभिनि [illegible] त्तिरसौ [illegible] मयैतत्र [illegible] तिवोनिश्चयस्यकेनविदृभिनव:
[illegible] संसर्गिताद्योग्मस्वदृष्टविरोधात् [illegible] मानितिज्ञा तयोर्हिजीवस्यस्वरूपेतत्रशरीरादसमुत्थितस्या
पिडीक्षयसदानिष्प [illegible] नभवदत्रपतेसर्वो [illegible] अन्यथानोविज्ञानन्यवहाराहि अन्यथाव्यवहारा
पपत्रेतच्छरीरात्समुत्थितस्यनिश्चयेत [illegible] समुत्थान [illegible] व्यवहारोविरुध्येत तत:किम [illegible] शरीरात्सम
त्थानंकिमाभि [illegible] स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिरित्यत्रोच्यते [illegible] विवेकविज्ञानोत्पत्तेः [illegible] बुद्धि [illegible]
देनोपाधिभिरहितं [illegible] जीवस्यदृष्टादित्योतिस्वरूपंतत्व [illegible] स्फटिकस्य [illegible] वस्तुरूप [illegible] वेकाप्र
[illegible] विभिरविविक्तमिवभवतिप्रमाणतः नितविवेकरूप [illegible] स्फटिकः [illegible] नस्तवेनसौ
[illegible] तेस्मुच्यतेत्रागपितथैवस [illegible] विविक्तस्यैवसतोजीवस्य [illegible] विवेकविज्ञानं [illegible]
रीरात्समुत्थानंविवेकविज्ञानफलंस्वरूपेणाभिनिष्पत्तिःकेवल [illegible] रूपावगतिस्तथाविवेका विवेकविज्ञानं [illegible]
[illegible] शरीरं [illegible] शरीरे [illegible] तिनिमितेपिकौतेयनकरोतिनलिप्यतइतिचैतच्छरीरत्व [illegible] स
[illegible] विवेकविज्ञानाभावात् [illegible] स्वरूप:सन्विवेकविज्ञानादाविर्भूतस्वरूपइत्युच्यते [illegible]
[illegible] स्वरूपस्यसंभवतःस्वरूपेणवाविर्भावंमिथ्याज्ञानकृतएवजीवपरमेश्वरयो [illegible]
[illegible] ।। कुतश्चैतदेवंप्रतिपत्तव्यंयतोयएषोक्षिणि पुरुषोदृश्यतेएषआत्मेतिहोवाचैतदमृतमभयमेतद्
ब्रह्म [illegible] प्रजापतेर्भाषावाक्य [illegible] सोमृतमभयलक्षणात्प्लवणोन्यश्चेत्स्यात्ततोमृतमभयब्रह्म
सामानाधिकरण्यं [illegible] प्रजापतेर्मृषावादित्वप्रसंगात्तथाद्धिति ५३

ना ५

विसर्जयन्नेतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति नामस्वरूपमेतं संप्रत्यात्मानं ज्ञानान्यथमहमस्मीत्येवं सुषुप्तावस्थायां दोषमुपलभ्ये
तं नैव तेनेह भोग्यं पश्यामि नाहं खल्वयं तस्मादिति चाप क्रम्य [illegible] शरीरं [illegible] निं दार्ष्ट्यं कं रूपं संप्रसादोऽस्मा
च्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुष इति जीवमेव शरीरात्समुत्थितमुत्तमपुरुषं
दर्शयति तस्मादस्मिंसंनवो जीवपरमेश्वरोपाधिमर्णां अन्नतो दहरोऽस्मिन्नंतराकाश इति जीवस्य वाक्यमिति चेन्न [illegible]
त्र प्रतिज्ञाया आविर्भूतस्वरूपस्त्विति तु शब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थो नोत्तरस्मात्प्रजापतिवाक्यादिह जीवसंकीर्तनं वक्तव्यार्थः [illegible]
घतस्तत्रापि आविर्भूतस्वरूपो जीवो विवक्ष्यते आविर्भूतं स्वरूपमस्येत्याविर्भूतस्वरूपः [illegible] प्रवृत्त्या जीव [illegible]
[illegible] अक्षिणि लक्षितं द्रष्टारं निर्दिश्योदशरावब्राह्मणेनैनं [illegible] मतायाव्युत्थाप्यैतं चैवत [illegible]
[illegible] यस्व प्रसुप्तापन्या स्वक्रमेणापरं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति यस्या [illegible]
मार्थिकं स्वरूपं [illegible] तद्रूपतयैव जीवं व्याचष्टे न जीवेन रूपेणाय स तत्परं ज्योतिरुपसं [illegible] पद्यते तत्परं [illegible]
पाप [illegible] कंत देवंच जीवस्य पारमार्थिकं रूपं [illegible] तत्त्वमसीत्यादिशास्त्रेभ्यो नेतरदुपाधिकल्पितं यावदेव [illegible]
विवेकतत्र बुद्धिं नैतलक्षणामविद्यां निवर्तयन्कूटस्थनित्यदृक्स्वरूपमात्मानमहं ब्रह्मास्मीति न प्रतिपद्यते तावज्जी
वस्य जीवत्वं यदा तु देहेंद्रियमनोबुद्धिसंघातादुत्थाप्य श्रुत्या प्रतिबोध्यते नासि त्वं देहेंद्रियमनोबुद्धिसंघातो नासि संसारी
किं तर्हि यत्तत्सत्यं स आत्मा चैतन्यमात्रस्वरूपस्तत्त्वमसीति तदा कूटस्थनित्यदृक्स्वरूपमात्मानं प्रतिबुध्यास्माच्छरीरा
द्यभिमानात्समुत्तिष्ठन्स एव कूटस्थनित्यदृक्स्वरूप आत्मा भवति स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीत्यादि [illegible]
त्यः तदेव चास्य पारमार्थिकं रूपं यच्छरीरात्समुत्थाय स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते कथं पुनः स्वरूपेणैव च नि [illegible] इति
संभवति कूटस्थनित्यस्य सुवर्णादीनां तु रूप्यादिसंपादिनि [illegible] स्वरूपाणामभिव्यक्तारूपाद्यपारमार्थिकानां [illegible]

न.३.

पयोर्निर्वहिता सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यंते इत्यादिप्रयोगदर्शनाज्जीवे तु न क्वचिदाकाशशब्द
ः प्रयुज्यमानो दृश्यते भूताकाशस्य त्वभ्यासात्काशः शब्दप्रसिद्धेरुपमानोपमेयभावासंभवाच्च [illegible]तत्त्वमुक्तम्॥
॥ इतरपरामर्शात्स इति चेन्नासंभवात् ॥ यदि वाक्यशेषबलेन दहर इति परमेश्वरः परिगृह्येत तर्हीतरस्यापि जी
स्य वाक्यशेषे परामर्शोऽथ य एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत एष
आत्मेति होवाचेति अत्र हि संप्रसादशब्दः श्रुत्यंतरे सुषुप्त्यावस्थायां दृष्ट्वा यं तं जीवं शक्नोत्युपस्थापयितुं
[illegible]रं तथा शरीरव्यपाश्रयस्यैव जीवस्य शरीरात्समुत्थानं संभवति यथाकाशाश्रयाणां वाय्वादीनां [illegible] आकाशा
त्समुत्थानं तद्वद्यथा चादृष्टोऽपि लोके परमेश्वरविषय आकाशशब्दः परमेश्वरधर्मसमभिव्याहारादाकाशो वै नाम ना
मरूपयोर्निर्वहितेति एवमादौ परमेश्वरविषयोऽभ्युपगम्यते एवं जीवविषयोऽपि भविष्यति तस्मादितरपराम
र्शादस्मिन्नंतराकाशवाक्ये स एव जीव उच्यत इति चेन्नैतदेवं स्यात्कस्मादसंभवान्नहि जीवो बुद्ध्याद्युपाधिपरिच्छेदा
दभिमन्यमान आकाशेनोपमीयते न चोपाधिधर्माननभिमन्यमानस्यापहतपाप्मत्वादयो धर्माः संभवंति प्रपंचितं चैतत् [illegible]
ऽतिरेकाशंकापरिहाराय पुनरुपन्यस्तं पठिष्यति चोपरिष्टादन्यार्थश्च परामर्श इति ॥ उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु ॥
परामर्शात्त्वया जीवाशंका जाता साऽसंभवान्निराकृतेदानीं मृतस्यैवामृतस्यैकास्तुनः समुत्थापनं जीवाशंकायाः क्रियते
उत्तरस्मात्प्राजापत्याद्वाक्याद्दि य आत्माऽपहतपाप्मेत्यपहतपाप्मत्वादिगुणकमात्मानमन्वेष्टव्यं वि
जिज्ञासितव्यं च प्रतिज्ञाय य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत एष आत्मेति ब्रुवन्नक्षिस्थं द्रष्टारं जीवमात्मानं निर्दिशति ॥५२॥
एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामीति च तमेव पुनः पुनः परामृश्य य एष स्वप्ने महीयमानश्चरत्येष आत्मेति तद्यत्रैतत्सु
प्तः समस्तः संप्रसन्नः स्वप्नं न विजानात्येष आत्मेति च जीवमेवावस्थांतरगतं व्याचष्टे तस्य चापहतपाप्मत्वं

व

प्रजाअहरहर्गच्छंत्यानां जीवानामनिद्यमानानामहरहः स्य ब्रह्मतां गमयतीति तथा हरहर्जीवानां सुषुप्तावस्थायां ब्रह्मविष
यगमनं दृष्टं श्रूयते सता सोम्य तदा संपन्नो भवतीत्यन्यत्र मा भूल्लोके पि पिपीलिका गा दृ सुषुप्तावस्थाते ब्रह्म दहरो ब्रह्मतां गमयति
३ स तथा ब्रह्मलोकशब्दो पि प्रकृते दहरे प्रयुज्यमानो जीवभूताकाशाशंकां निवर्तयन् ब्रह्मतामस्य गमयति ननु कमल्वा
सन लोकमपि ब्रह्मलोकशब्दो गमयेद्यदि ब्रह्मणो लोक इति षष्ठीसमासस्यात्संपाद्य तस्मामानाधिकरण्यवृत्त्यानुपपु
घमानो ब्रह्मैव लोक इति परमेव ब्रह्म गमयिष्यति एतदेव अहरहर्ब्रह्मलोकगमनं दृष्टं ब्रह्मलोकशब्दस्य समानाधिकरण
वृत्तिपरिग्रहे लिंगं न ह्यहरहरिमाः प्रजाः कार्यब्रह्मलोकं सत्यलोकाख्यं गच्छंतीति शक्यं कल्पयितुं ॥ धृतेश्च महिम्नोस्या
स्मिन्नुपलब्धेः ॥ इतश्च हेतोः परमेश्वर एवायं दहरः कथं दहरोस्मिन्नंतराकाश इति हि प्रकृत्याकाशौपम्यपूर्वकं तस्मि
न्सर्वसमाधानमुक्त्वा तस्मिन्नेव आत्मशब्दं प्रयुज्य अपहतपाप्मत्वादिगुणयोगं चोपदिश्य तमेवानतिवृत्तप्रकरणं
निर्दिशति अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरेषां लोकानामसंभेदायेति तत्र विधृतिरित्यात्र तृच्समानाधिकरण्या
द्विधारयितोच्यते वर्तिः स्मरणात् यथोदकसंतानस्य विधारयिता लोके सेतुः क्षेत्रसंपदां असंभेदाय एवमयमा
त्मा अध्यात्ममादिभेदभिन्नानां लोकानां वर्णाश्रमादीनां च विधारयिता सेतुरसंभेदाय असंकरायेति एवमिह प्रकृते
स्म दहरे विधारणलक्षणं महिमानं दर्शयति अयं च महिमा परमेश्वर एवास्मिन्नंतराहुपलभ्यते एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने
गार्गि सूर्याचंद्रमसौ विधृतौ तिष्ठत इत्यादिश्रुत्यंतरात्तथान्यत्रापि निश्चितेपरमेश्वरवाक्ये श्रूयते एष सर्वेश्वर एष भूताधिप
तिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसंभेदायेति एवं धृतेश्च हेतोः परमेश्वर एवायं दहरः ॥ प्रसिद्धेश्च ॥ इत
श्च परमेश्वर एव दहरो स्मिन्नंतराकाश इत्युच्यते यत्कारणमाकाशशब्दः परमेश्वरे प्रसिद्धः आकाशो वै नाम नामरू

सक्करारं ब्रह्मपुरमित्युच्यते ब्रह्मशब्दस्य तस्मिन्नुपलब्धेर्यो स्त्राप लिङ्गपुरेणानेन संबन्धे उपलब्ध विमानस्यासुरतस्यास्मि
वघनात्परान्यपुरिन्द्रापं पुरुषमीक्षते स वा अयं पुरुषः सर्वासु पूर्षु पुरिशय इत्यादि श्रुतिरस्ये प वा जीवपुर एवास्मिन्ब्रह्मस
न्निहितं उपलभ्यते यथा शालिग्रामे विष्णुः संनिहित इति तेन तद्यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्य
जितो लोकः क्षीयत इति च कर्मणामनंतवत्फलत्वमुक्त्वा अथ य इहात्मानमनुविद्य व्रजंत्येतांश्च सत्यान्कामांस्तेषां सर्वेषु लोकेषु
कामचारो भवतीति प्रकृतं दहराकाशविज्ञानस्यानंतफलत्वं वदन्परमात्म तामस्य दर्शयति यदस्येतद्ब्रह्मपुर
रस्याकाशस्यान्वेष्टव्यत्वं विजिज्ञास्यत्वं प्रकृतं परविरोधात्तेनोपपादनादित्याक्रमः पृच्छाकाशेनान्वेष्टव्यत्वेनोक्तं
स्य घावापृथिव्यादयमाकाशस्तावानेषोंतर्हृदय आकाशः स्याद्याकाश स्वरूपदर्शनं नोपपद्यते नन्वेतदर्प
[illegible] प्रदर्शनायैव प्रदश्यते तं चेद्ब्रूयुर्यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुंडरीकं वेश्म दहरोस्मिन्नंतर आकाशः किं
तदत्र विद्यते यदन्वेष्टव्यं यद्वाव विजिज्ञासितव्यमित्याक्षेपपरिहारावसरे आकाशोपमानोपक्रमेण घावापृथिव्यादि
अंतः समाहितं च प्रदर्शनात्तेन देवं यद्दिसतियंतः समाहितं घावापृथिव्यादि तदन्वेष्टव्यं विजिज्ञासितव्यं चा
तत्र वाक्यशेषान्नोपपद्यते अस्मिन्कामाः समाहिता एष आत्मापहतपाप्मेति हि प्रकृतं घावापृथिव्यादि स
नाधारमाकाशमात्मानमाक्षिप्य अथ य इहात्मानमनुविद्य व्रजंत्येतांश्च सत्यान्कामानिति समुच्चयार्थेन चशब्देन
च कामाधारमात्मानं तांश्च कामान्विज्ञेयान्दर्शयति तस्मादाकाशोपक्रमे पि दहर एवाकाशो हृदयपुंडरीक
विज्ञानः सर्वांतः समाहितैः पृथिव्यादिभिः सत्यैश्च कामैर्विज्ञेयस्तदुक्त इति गम्यते स चाकाशोपमितत्वाच्च परमेश्वर इति
गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिंगं च ॥ इतरः परमेश्वर उत्तरस्मादहरुत्थस्य पुनस्तदेवोत्तरे हेतुवचनं प्रपंच्यते । ॥११॥
इतश्च परमेश्वर एव दहरो यस्मादहरुत्थस्याकाशस्य परमेश्वरस्यैव प्रतिपादको गतिशब्दावभवतः इमाः सर्वाः
प्रजा अहरहर्गच्छंत्य एतं ब्रह्मलोकं न विंदंतीति [illegible] ब्रह्मलोकशब्देनातियाय [illegible] पयामि :

तं
तृ

त्वमपि तस्यैवाराग्रोपमितत्वादवकल्पते आकाशोपमितत्वादिवद्ब्रह्मात्मभेदविवक्षया भावव्यतिरेकात्र दहरस्या
काशस्यान्वेष्टव्यत्वं विजिज्ञासितव्यत्वं च श्रूयते। तस्मिन्यदन्तरिति परवाक्ये गणलेनोपादानादित्यत्र रंजसः। परमेश्वरो दहराका
शोऽन्वेष्टुमर्हति न भूताकाशो जीवो वा कस्मादुत्तरेभ्यो वाक्यशेषगतेभ्यो हेतुभ्यः तथाहि दृष्टव्यतयाविष्टितस्य दहरस्या
काशस्य द्युपृथिव्युपक्रम्य किं तदत्र विद्यते यदन्वेष्टव्यं यद्वाव विजिज्ञासितव्यमित्येवमाक्षेपपूर्वकं प्रतिसमाधानवाक्यं
भवति स ब्रूयाद्यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश उभे अस्मिन्द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते इत्यादि।
तत्र पुण्डरीकदहरत्वेन प्राप्तदहरत्वस्य प्रसिद्धाकाशोप[illegible]म्येन दहरत्वं निवर्त्य दहराकाशं च दहरस्याकाशस्य [illegible]
रतिशयमहत्त्वयस्य पुण्याकाशशब्दं भूताकाशोरूपः तथापि तेनैव तस्योपमानोपपद्यते इति भूताकाशशङ्का निवर्तिता [illegible]
[illegible] स्यापि आकाशस्य बाह्याभ्यन्तरस्य च कल्पितेन भेदेनोपमानोपमेयभावः संभवतीत्युक्तं नैवं संभवति [illegible]
[illegible] निकभेदाश्रयणं अपि कल्पयित्वा भेदमुपमानोपमेयत्वं वर्णयतः परिच्छिन्नत्वादभ्यन्तरस्याका[illegible]
[illegible] परिमाणत्वमुपपद्यते न तु परमेश्वरस्यापि ज्यायानाकाशादिति श्रुत्यन्तरान्नैवाकाशपरिमाणत्वमुपपद्यते [illegible]
पुण्डरीकवेश्मनः प्राप्तदहरत्वनिवृत्तिपरत्वादाकाशस्य [illegible] नतावच्च प्रतिपादनपरत्वमुभयप्रतिपादने हि वाक्यं भिद्येत [illegible] कल्पि
तभेदे पुण्डरीकवेष्टिताकाशे कदेशो द्यावापृथिव्यादीनामन्तःसमाधानमुपपद्यते एष आत्मापहतपाप्मा विजरो विमृत्यु
र्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्प इति वाक्यं च अपहतपाप्मत्वादयः गुणा न भूताकाशे सं
यद्यप्यनग्राष्टो जीवे संभवति तथापीतरेभ्यः कारणेभ्यः जीवाकाशशङ्कापि निवर्तिता भवति न ह्यपहतपाप्मत्वादि [illegible] अराग्रो
पमितस्य जीवस्य पुण्डरीकवेष्टनकृतं दहरत्वं [illegible]कं निवर्तयितुं ब्रह्मात्मभेदविवक्षया जीवस्य सर्वगतत्वादि विवक्ष्यत इ
घटन्मतया जीवस्य सर्वगतत्वादि विवक्षितं तस्यैव ब्रह्मगुणाः सं[illegible] सर्वगतत्वादि विवक्ष्यतामिति युक्तं। यद्युक्तं दहर
मिति जीवेन तु तस्योपलक्षितत्वाद्[illegible] जीवस्यैव दहर[illegible] कस्येवादर्शितं [illegible] प्रसिद्धेश्च ब्रह्मणः। परस्यैव दहरब्रह्मणः पुर

ए१

ससोमलोके [illegible] रुन्नीयते ब्रह्मलोकमित्यनंतरवाक्य [illegible] स्यलोकात्परे स्यः सोऽत्र जीवघन इति उच्यते
जीवानां हि सर्वेषां करणपरिवृतानां सर्वक [illegible] निलि [illegible] ब्रह्मलोकनिवासनि [illegible]
को जीवघनः तस्मात् [illegible] परमात्मे [illegible] तस्मात् [illegible] दिपुरुषं [illegible]
[illegible] करत्वात्परो हि पुरुषः परमात्मेक [illegible] परं किंचिदन्यत् [illegible] पुरुषान्न परं किंचित्सा का
ष्ठा सा परा गतिरिति श्रुत्यंतरात्स्व [illegible] परं च ब्रह्मणः [illegible] किंतु ज्यानंतरमोंकारेण परं पुरुषमभिध्यात् [illegible]
रमेव ब्रह्मपरं पुरुषं गमयति यथा पादोदरस्त्वचा विनिर्मुच्यत एवं ह वै स पाप्मना विनिर्मुक्त [illegible] तच्च पापविनिर्मोकपूर्व
कं परमात्मानमभिध्यातव्य [illegible] अथ [illegible] परमात्मा [illegible] निच्यादिना नदेशादि [illegible] उच्यते इति [illegible]
२ [illegible] लंबनेन परमात्मानमभिध्यायतः फलं ब्रह्मलोकप्राप्तिः क्रमेण च सम्यग्ज्ञानो [illegible]
[illegible] विष्यतीति दोषः [illegible] ॥ अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुंडरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्न [illegible]
संशयः तस्मिन्यदंतस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यमित्यादि वाक्यं समाम्नायते [illegible] यदिदं दहरं हृदयपुंडरीके दहरआकाश [illegible]
किं भूताकाशोऽथ विज्ञानात्माऽथवा परमात्मेति संशय्यते कुतः आकाश [illegible] ब्रह्मपुर शब्दाभ्यां आकाश [illegible]
[illegible] लोकाकाशे च दहरत्वात् इति प्राप्ते तस्य च दहरायतनापेक्षया [illegible] दहरत्वं यावान्वा [illegible] काश [illegible]
दय अंतराकाश इति वाह्याकाशं नदह [illegible] त्मेदस्योपमानोपमेय [illegible] वा पृथिव्यादि च तस्मिन्नंतः समाहितं अवकाशा [illegible]
५०॥ नाकाशस्यैकत्वात् अथवा जीवो दहर इति प्राप्तं ब्रह्मपुर शब्दात् जीवस्य हीदं पुरं शरीरं ब्रह्मपुरमित्युच्यते तस्य स्वकर्मणोपार्जि ५८
तत्वात् [illegible] तस्य ब्रह्मशब्द [illegible] तं [illegible] पुरस्य ब्रह्मणः शरीरे [illegible] स्वामि [illegible] संबंधोऽस्ति तन्न पुरस्वामिनः पुरे कदेशो
[illegible] स्थानं दृष्टं यथा राज्ञः [illegible] पाधिक [illegible] जीवा [illegible] प्रतिष्ठितं [illegible] स्यैव देहहृदयं तरस्थानं स्यात् [illegible]
[illegible] ब्रह्मणि [illegible] नो [illegible] कि [illegible] काशः [illegible] स्यात् किं वा [illegible] ब्रह्मपुरमिति किं जीवोऽत्र ब्रह्म [illegible]
[illegible] ब्रह्मपुरमथ परस्यैव ब्रह्मणः [illegible] ब्रह्मपुरमिति [illegible] जीवस्य परस्य वान्यतरस्य पुरस्वामिनो दहराकाशत्वे संशय [illegible]

श्रुतं श्रोत्रमतं मंत्र विज्ञातं विज्ञातेति तत्राह दृष्ट्यादिव्यपदेशः प्रधानस्यापि संभवति दृष्ट्यादिव्यपदेशस्तेन तस्य संभवति आ
त्मनश्चात्र तथा [illegible] नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ नान्यदतोऽस्ति श्रोतृ नान्यदतोऽस्ति विज्ञात्रित्यात्मभेदप्रतिषेधात् तथा [illegible] स्यापि [illegible]
तोऽहरवाद्य वा चात्तमचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमन इति सोपाधिमात्रप्रतिषेधाच्च हि निरूपाधि [illegible] कः [illegible]
परमेव ब्रह्माक्षरमिति निश्चय इति ॥ ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् सः ॥ एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोंकारस्तस्माद्वि[illegible]
नेतेनैवायतनेनैकतरमन्वेतीति प्रकृत्य श्रूयते । यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायी[illegible]
[illegible] परब्रह्माभिध्यातव्यमुपदिश्यते आहोस्विदपरमित्येतेनैवायतनेन परमपरं वैकतरमन्वेतीति प्रकृताच्च संशयः तत्रा
[illegible] तिप्रा[illegible] कस्मात्स तेजसि सूर्ये संपन्नः सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकमिति च तद्विदो देश[illegible]
मा [illegible] परब्रह्मविद्देशापरिच्छिन्नं फलं अश्नुवीतेति युक्तं स चैतस्मात्परस्य ब्रह्मणोऽन्यत्र परब्र[illegible]
[illegible] श्रवणेनो[illegible]तेन पदोष[illegible]डापेक्षयाप्राणस्य परस्योपपत्तिस्त्विर्वं प्राप्त [illegible] मः परमेव ब्रह्मेह [illegible] निध्यानं च यं पदिश्यते क[illegible]
[illegible] व्यपदेशादीक्षतिर्दर्शनं दर्शनव्याप्यमीक्षतिकर्म ईक्षतिकर्मत्वेनास्याभिध्यातव्यपुरुषस्य वाक्यशेषे व्यपदेशो भवति स एतस्मा
ज्जीवघनात्परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षत इति तत्राभिध्यायतेरतथाभूतमपि वस्तु कर्म भवति मनोरथकल्पितस्य [illegible] अनिध्याय
कर्मत्वादीक्षतेस्तु तथाभूतमेव वस्तु लोके कर्म दृष्टमित्यतः परमात्मैवायं सम्यग्दर्शनविषयभूत ईक्षतिकर्मत्वेन व्यपदिष्ट इति
स एव चेह परपुरुषशब्दाभ्यामभिध्यातव्यः प्रत्यभिज्ञायते [illegible] ननु चाभिध्याने परः पुरुष उक्तः ईक्षणे तु परात्परः कथमितर इतर
प्रत्यभिज्ञायत इति अत्रोच्यते परपुरुषशब्दौ तावदुभयत्र साधारणौ नचात्र जीवघनशब्देन प्रकृतोऽभिध्येयः परः पुरुषः
परामृश्यते येन तस्मात्परात्परोऽयमीक्षितव्यः पुरुषोऽन्यः स्यात्कस्तर्हि जीवघन इति उच्यते घनो मूर्तिर्जीव[illegible]लक्षणो घनो जी
वघनः सैन्धवखिल्यवद्यः परमात्मनो जीवरूपः खिल्यभावउपाधिकृतः परश्च विषयेन्द्रियेभ्यः सोऽत्र जीवघन इति अपर आह ॥

अक्षरमंबरांतधृतेः॥ कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति स होवाचैतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदंत्यस्थूलम्
मनु [illegible] इत्यादि श्रुतेः तत्र संशयः किमक्षरशब्देन वर्ण उच्यते किं वा परमेश्वर इति तत्राक्षरसमाम्नाय इत्यादौ अक्षरशब्दस्य
वर्णे प्रसिद्धत्वात् प्रसिद्ध्यतिक्रमस्य चायुक्तत्वादोंकार एवेदं सर्वमित्यादौ श्रुत्यंतरे वर्णस्याप्युपास्यत्वेन [illegible] वर्णे
[illegible] इत्येवं प्राप्ते उच्यते परमेश्वर एवाक्षरशब्दवाच्यः कस्मादंबरांतधृतेः पृथिव्यादेराकाशांतस्य विकार
जातस्य धारणात् तत्र हि पृथिव्यादेः समस्तस्य विकारजातस्य कालत्रयप्रविभक्तस्याकाश एव तदोतं च प्रोतं चेति आका
[illegible] कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति [illegible] नेन प्रश्नेनेदमक्षरम [illegible] वारितं [illegible] संहृत्य [illegible]
[illegible] काश ओत [illegible] श्च प्रोतश्चेति न्वेयमंबरांतधृतिर्ब्रह्मणोन्यत्र संभवति यदप्योंकार [illegible]
[illegible] प्रति [illegible] साधनत्वा [illegible] त्यर्थं द्रष्टव्यं तस्मान्नक्षरमिति अक्षरमेवेति नित्यं च व्यापित्वान्य [illegible]
स्यादेतत्कार्यस्य च कारणाधीनत्वमंबरांतधृतेः [illegible] प्रधानकारणवादिनोपि [illegible] यत्र [illegible] कर्मांबरां
तधृतिः [illegible] तिपत्तिरिति अत उत्तरं पठति॥ सा च प्रशासनात्॥ सा च धृतिः परमेश्वरस्यैव कर्म कस्मात् प्रशासनात्॥
२६ प्रशासनं हि श्रूयते एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचंद्रमसौ विधृतौ तिष्ठत इत्यादि प्रशासनं [illegible] पारमेश्व
रं कर्म न त्वचेतनस्य प्रधानस्य चेतनानां घटादिकारणानां मृदादीनां घटादिविषयं प्रशासनमस्ति॥ अन्यभावव्यावृत्तेश्च॥
अन्यभावव्यावृत्तेश्च कारणात् अक्षरशब्दवाच्यं तस्यैवांबरांतधृतिः कर्म नान्यस्य कस्यचित् [illegible]
व्यावृत्तिरिति अन्यस्य भावः अन्यभावस्तस्य व्यावृत्तिरन्यभावव्यावृत्तिरिति एतदुक्तं भवति यदन्यद्ब्रह्मणोक्षरशब्द ॥४०॥
वाच्यमिहाशंक्यते तद्भावादिदमंबरांतविधरणमक्षरं व्यावर्तयति श्रुतिः तद्वा एतदक्षरं गार्गि अदृष्टं द्रष्टृ

वि धार के
त स्म ना त ह त त्व रु पा दि ति या ग

वरात्रयाख्युत्पादितायनारदायसोऽहंभगवःसत्येनातिवदामीत्येवं प्रश्नायविज्ञानादिसाधनपरंपर्यया भूमानमुपदिशति
तत्रयत्प्राणादूर्ध्वंसत्यंवक्तव्यंप्रतिज्ञातंतदेवेहभूमेत्युच्यतइतिगम्यते तस्मादस्तिप्राणादधिभूम्नउपदेशादितःप्राणादन्यः
परमात्माभूमाभवितुमर्हति इहचात्मविविदिषयाप्रकरणस्योत्थानमुपपन्नंभविष्यति प्राणएवेहआत्माविवक्षितइति
तदपिनोपपद्यते नहिप्राणस्यमुख्ययावृत्त्यात्मत्वमस्ति नचान्यत्रपरमात्मविज्ञानाच्छोकविनिवृत्तिरस्ति नान्यःपंथा
विद्यतेऽयनायेतिश्रुत्यंतरात् तंमाभगवांश्शोकस्यपारंतारयत्विति चोपक्रम्योपसंहरति तस्मैमृदितकषायायतम
सःपारंदर्शयतिभगवान्सनत्कुमारइति तमइतिशोकादिकारणमविद्योच्यते प्राणान्तेचानुशासनेनप्राणस्यान्या
यत्तोच्येत आत्मनःप्राणइतिचब्राह्मणं प्रकरणान्तेचपरमात्मविवक्षानविवक्षेति भूमाप्रकरणएवेतिचेन्न सभगवःकस्मिन्प्र
तिष्ठितइतिस्वेमहिम्नीत्यादिनाभूम्नएवाप्रकरणसमाप्तेरनुकर्षणात् वैपुल्यात्मिकाचभूमरूपतासर्वकारणत्वात्परमा
त्मनःसुतरामुपपद्यते॥ धर्मोपपत्तेश्च॥ अपिचयेभूम्निश्रूयंतेधर्मास्तेपरमात्मन्युपपद्यंते यत्रनान्यत्पश्यतिनान्यच्छृणोति
नान्यद्विजानातिसभूमेतिदर्शनादिव्यवहाराभावंभूमन्यवगमयति परमात्मनिचायंदर्शनादिव्यवहाराभावोऽवगतः यत्र ग
त्वस्यसर्वमात्मैवाभूत्तत्केनकंपश्येदित्यादिश्रुत्यंतरात् योऽप्यसौसुषुप्तावस्थायांदर्शनादिव्यवहाराभावउक्तः सोऽप्यात्मनएवा
संगत्वविवक्षयोक्तोनप्राणस्वभावविवक्षया परमात्मप्रकरणात् यदपितस्यामवस्थायांसुखमुक्तं तदप्यात्मनएवसुखरूपत्वविव
क्षयोक्तं यतआह एषोऽस्यपरमआनंदएतस्यैवानंदस्यान्यानिभूतानिमात्रामुपजीवंतीति इहापियोवैभूमातत्सुखंनाल्पेसुखम
स्तिभूमैवसुखमितिसामयसुखनिराकरणेनब्रह्मैवसुखंभूमानंदर्शयति योवैभूमातदमृतमित्यमृतत्वमपीहश्रूय
माणंपरमकारणंगमयति विकाराणाममृतत्वस्यापेक्षिकत्वात् अतोऽन्यदार्तमितिश्रुत्यंतरात् तथाचसत्यत्वंस्वमहिमप्रतिष्ठितत्वं
सर्वगतत्वंसर्वात्मत्वमितिचैतेधर्माःश्रूयमाणाःपरमात्मन्येवोपपद्यंते नान्यत्रतस्माद्भूमापरमात्मेतिसिद्धं॥ ॥

रा

दिश्यात् संप्र[illegible]सादश्चेति सुषुप्तस्थानमुच्यते सम्प्रसीदत्यस्मिन्निति निर्वचनात् बृहदारण्यके च स प्रजागरणावस्थान[illegible]सद्रूपाठा
त्रस्यां संप्रसादावस्थायां प्राणो जागर्तीति प्राणोऽत्र संप्रसादो निर्दिष्टः प्राणाद् ऊर्ध्वं भूमानुपदिश्यमानत्वादिप्यर्थः प्राण एव केवलः स्यात्
सुप्त[illegible]ऊर्ध्वमुपदिश्यते यथा श्लिष्टमेतत् स्यान्नामादीनामेव नाम्नो भूयस्त्वेन नाम्न ऊर्ध्वमुपादिष्टं किं तर्हि नाम्नोऽन्यदर्थान्तरमुपदि
ष्टं वागाद्यं वा गेव नाम्नो भूयसीति तथा वागादिभ्यो यावत्प्राणादर्थान्तरमेव तत्तदूर्ध्वमुपदिष्टं तद्वत्प्राणादप्यूर्ध्वमुपदिश्यमानो भूमा
प्राणादर्थान्तरभूत इति वक्तुमर्हतीति न चि[illegible]नास्ति प्रश्नोऽस्ति भगवः प्राणाद्भूय इति नापि प्रतिवचनमस्ति प्राणाद्वाव भूयोऽस्तीति
कथं संप्रसादादधि भूमोपदिश्यत इत्युच्यते प्राणविषयमेवातिवादित्वमुक्त्वा वक्ष्यमाणमपि त्वा मे एष तु वा अतिवदति यः स
त्येनातिवदतीति तस्मान्नास्ति प्राणादूर्ध्वमुपदेश इत्यत्रोच्यते न तावत्प्राणविषयस्यैवातिवादित्वस्य [illegible]ह इत्येवमपि पंक्तिःति वाक्यस्तु
विशेषवादाच्च सत्येनातिवदतीति ननु विशेषवादोऽप्ययं प्राणविषय एव भविष्यति कथं यथा अग्निहोत्री यः सत्यं वदतीत्युक्ते न स ति
त्यवदनेनाग्निहोत्रित्वं केन तर्हि अग्निहोत्रेणैव सत्यवदनं त्वग्निहोत्रिणो विशेष उच्यते तथैष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदती
त्युक्ते न सत्यवदनेनातिवादित्वं केन तर्हि प्रा[illegible]कृतेन प्राण[illegible]विज्ञानेनैव सत्यवदनं तु प्राणविदो विशेषो विवक्ष्यत इति नेति श्रुतेः
श्रुत्यर्थपरित्यागप्रसंगात् श्रुत्या ह्यत्र सत्यवदनेनातिवादित्वं प्रतीयते यः सत्येनातिवदतीति सोऽतिवदतीति नात्र प्राणविज्ञानस्य संकीर्तन
मस्ति प्रकरणात्तु प्राणविज्ञानं संबध्यते तत्र प्रकरणानुरोधेन श्रुतिः परित्यक्ता स्यात् प्रकृतव्यावृत्त्यर्थश्च तुशब्दो न संगच्छते एष तु वा
अतिवदतीति सत्यं त्वेव विजिज्ञासितव्यमिति च प्रयत्नान्तरकरणमर्थान्तरविवक्षां सूचयति तस्माद्यथैकवेदप्रशंसायां प्रकृतायां एष
तु महाब्राह्मणो यश्चतुरो वेदानधीत इत्येकवेदिभ्योऽर्थान्तरभूतश्चतुर्वेदः प्रशस्यते तादृगेतद्द्रष्टव्यं न चैवं प्रश्नप्रतिवचनरूप
या वाक्यार्थान्तरविवक्षया भवितव्यमिति नियमोऽस्ति प्रकृतसंबन्धासंभवकारितत्वादर्थान्तरविवक्षायाः तत्र प्रमाणमनुशास
नं कृत्वा तूष्णीं भूतं नारदं स्वयमेव सनत्कुमारो व्युत्पादयति यत्प्राणविज्ञानेन विकारानृतविषयेणातिवादित्वमनतिवादित्वं ॥४८॥
तदेष तु वा अतिवदतीति यः सत्येनातिवदतीति तत्र सत्यमिति परब्रह्मोच्यते परमार्थरूपत्वात् सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति श्रुतेः मेव्र

त१ सा२ भ२ नौ२

प्रश्नप्रतिवचनादर्शनान्नयादिअस्ति भगवो नाम्नो भूय इति वाग्वाव नाम्नो भूयसीति तथास्ति [illegible] भगवो [illegible] भूय इति मनो
वाव वाचो भूय इति नामादिभ्यो प्राणात् भूयः प्रश्नप्रतिवचनप्रवाहः प्राणे [illegible] नैवं प्राणात्परं भूयः प्रश्नप्रतिवचनं दृश्यते अस्ति
भगवः प्राणाद्भूय इति अदो वाव प्राणाद्भूय इति प्राणं [illegible] वतु नामादिभ्य उत्तरोत्तरेभ्यो भूयांसं प्राणो वाव आशाया भूयानिति
त्यादि नामप्रपञ्चमुक्त्वा प्राणदर्शिनश्चातिवादित्वमसीति अतिवाद्यसीति ब्रूयान्नापह्नुवीतेत्युक्त्वा [illegible] अतिव
दतीयः सत्येनातिवदतीति प्राणव्रतं अतिवादित्वं अनु [illegible] परित्यज्यैव प्राणं सत्यादिपरम्परया भूमानमवतारयन्नाप्राणं
भूमानं मन्यत इति गम्यते कथं पुनः प्राणे भूमत्वं व्याख्यायमाने [illegible] नान्यच्छृणोतीति एतद्भूमलक्षणवचनं व्याख्याय
[illegible]तिष्ठ्यते सुषुप्तावस्थायां प्राणग्रस्तेषु करणेषु दर्शनादिव्यवहा[illegible] निवृत्तिदर्शनात् संभवति प्राणस्यापि भूमानान्य
[illegible]तिप्त्येतल्लक्षणं तथा च श्रुतिर्न शृणोति न पश्यतीत्यादिना सर्वकरणव्यापारप्रत्यस्तमयरूपां सुषु[illegible]
क्त्वा प्राणाग्नय एव [illegible] एतस्मिन्पुरे जाग्रतीति तस्यामेवावस्था[illegible]क्तेः प्राणस्य जागरणं परं [illegible] प्राण प्रधा
नां सुषुप्तावस्थां दर्शयति [illegible] सुखं च [illegible] तयो [illegible] मात्सुखरवमिति तद्विरुद्धं [illegible] भूपरस्य
[illegible] यथ यदल्पं तस्मिन्सुखं नास्ति सुखं न वसतीति सुषुप्तावस्थायामेव [illegible] सुखश्रवणा [illegible] तामिति [illegible] प्राण
स्याविरुद्धं प्राणो [illegible] वा अमृतमिति श्रुतेः कथं पुनः प्राणे [illegible] नं मन्यमानस्य [illegible] तिद्वो [illegible]
भूयाः प्रकरणस्योत्थान [illegible] मुपपद्यते प्राण एव [illegible] व [illegible] भूमा [illegible] प्राणो [illegible] प्राणो [illegible]
प्राणोत्थाना प्रणाख्यसा प्राणजीवाय प्राण [illegible] प्राणमेव सर्वान्प्राणान् करोतीत्यथ [illegible]
ताएवमस्मिन्प्राणे सर्वं समर्पितं [illegible] नान्यात्मनं [illegible] ल्यामिका [illegible] पत्य
प्राणस्य [illegible] प्राणं तत [illegible] नतिरिक्त इति न प्राणः कस्मात्सम्प्रसादाद्व्युप

तात्पर्येण विवक्ष्यते ईश्वरस्य लोकतो प्रसिद्धत्वा [illegible] इति न तस्याकस्मिकं वचनं [illegible] युक्तं गुहां प्रविष्टा
वात्मानौ हि [illegible] एतद्दर्शितं गुहायां [illegible] ह्यात्मेश्वर [illegible] क्षेत्रज्ञावुच्येते इति यद् अपि [illegible] उपनिषत्कृतेन व्या
ख्यानेन [illegible] क्षेत्रज्ञा [illegible] विरोधः कश्चित् [illegible] घटादि च्छिद्र [illegible] निमा
नित्वेन प्रतिज्ञा [illegible] समाणो [illegible] आयतनं न भवतीति प्रति [illegible] उपाधि [illegible] एवस
ग [illegible] च्छिद्राणि घटादि निरुपाधि निर्विनोपल [illegible] प्राणस्ततः परस्माद
[illegible] अविवेको नोपपद्यते तस्मात् [illegible] भूमा [illegible] आयतनं [illegible] आयतनं
परम [illegible] गुण [illegible] तयोनिचा [illegible]
[illegible] नरूपव्यस्तं ॥ भूमा संप्रसादादध्युपदेशात् ॥ इदमामनंति भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्य
[illegible] भगवो विजिज्ञास इति यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमाथ यत्र [illegible] अन्यच्छृ
णोत्यन्यद्विजानाति तदल्पमित्यादि तत्र संशयः किं प्राणो भूमा स्यादाहोस्वित्परमात्मेति कुतः संशयः [illegible] इति ताव
[illegible] निधीयते बहुलो [illegible] भूम [illegible] भावरूपतया [illegible] मकं [illegible]
[illegible] प्राणो वा आशाया भूयानिति संनिधानात्प्राणो भूमेति प्रतिभाति तथा श्रुतं ह्येव मे भगवद्दृशेभ्य
स्तरति शोकमात्मविदिति सोऽहं भगवः शोचामि तं मा भगवाञ्छोकस्य पारं तारयत्विति प्रकरणोत्थानं परमात्म ॥४७॥
विषयं प्रतिज्ञाति तत्र कस्योपादानं [illegible] निमित्ति [illegible] संशयः किं तावत्प्राप्तं प्राणो भूमेति कस्मात् [illegible]

व ३

ब्दोस्तियेनाचेतनंप्रधानंकारणत्वेनायतनत्वेनवावगम्येततद्विपरीतस्यचेतनस्यप्रतिपादकःशब्दोत्रास्ति
यःसर्वज्ञःसर्वविदित्यादिरतएवनवायुरपिद्युभ्वाद्यायतनत्वेनाश्रीयते॥प्राणभृच्च॥यद्यपिप्राणभृतोविज्ञा
नात्मनआत्मत्वंचेतनत्वंचसंभवतितथाप्युपाधिपरिच्छिन्नज्ञानस्यसर्वज्ञत्वाद्यसंभवेसत्यस्मादेवातच्छब्दात्प्राणभृ
दपिनद्युभ्वाद्यायतनत्वेनाश्रयितव्यःनचोपाधिपरिच्छिन्नस्याविभोःप्राणभृतोद्युभ्वाद्यायतनत्वमपिसम्यक्संभवति
पृथग्योगकरणंउत्तरार्थंकुतश्चनप्राणभृद्द्युभ्वाद्यायतनत्वेनाश्रयितव्यः॥भेदव्यपदेशात्॥भेदव्यपदेश्च
इहभवतितमेवैकंजानथआत्मानमितिज्ञेयज्ञातृभावेनप्राणभृत्तावन्मुमुक्षुत्वाज्ज्ञातापरिशेषादात्मशब्दवा
च्यंब्रह्मज्ञेयंद्युभ्वाद्यायतनंगम्यतेनप्राणभृत्॥कुतश्चनप्राणभृद्द्युभ्वाद्यायतनत्वेनाश्रयितव्यः॥प्रकरणात्॥
प्रकरणंचेदंपरमात्मनःकस्मिन्नुभगवोविज्ञातेसर्वमिदंविज्ञातंभवतीत्येकविज्ञानेनसर्वविज्ञानापेक्षणात्परमा
त्मनिहिसर्वात्मकेविज्ञातेसर्वमिदंविज्ञातंस्यान्नकेवलेप्राणभृतिकुतश्चनप्राणभृद्द्युभ्वाद्यायतनत्वेनाश्रयितव्यः।
स्थित्यदनाभ्यांच॥द्युभ्वाद्यायतनंचप्रकृत्यद्वासुपर्णासयुजासखायेत्यत्रस्थित्यदनेनिर्दिश्येतेतयोरन्यःपिप्पलंस्वा
द्वत्तीतिकर्मफलाशनमनश्नन्नन्योभिचाकशीतीत्यौदासीन्येनावस्थानंताभ्यांस्थित्यदनाभ्यांईश्वरक्षेत्रज्ञौतत्र
गृह्येतेयदिचेश्वरोद्युभ्वाद्यायतनत्वेनविवक्षितःततस्तस्यप्रकृतस्यक्षेत्रज्ञात्पृथग्वचनंअवकल्पतेअन्यथाह्यप्रकृ
तवचनंआकस्मिकमसंबद्धंस्यान्ननुतवापिक्षेत्रज्ञस्येश्वरात्पृथग्वचनमाकस्मिकमेवप्रसज्येतनतस्याविवक्षि
तत्वात्क्षेत्रज्ञोहिकर्तृत्वेनभोक्तृत्वेनचप्रतिशरीरंबुद्ध्याद्युपाधिसंबद्धोलोकएवप्रसिद्धोनासौश्रुत्या

यदा सर्वे प्रमुच्यंते ... प्रधानादीनां तु न क्वचिन्मुक्तोपसृप्यत्वमस्ति

... समश्नुते इत्येवमादौ प्रधानादीनां ...

ब्रह्मणो अर्थांतरेण धुभ्वाद्यायतनेन भवितव्यमित्यत्रोच्यते विधारणमात्रमत्र सेतुश्रुत्या विवक्ष्यते न पारवत्त्वादि
न हि मृद्दारुमयो लोके सेतुर्दृष्ट इत्यत्रापि मृद्दारुमय एव सेतुरभ्युपगम्यते सेतुशब्दार्थोपि विधारणमात्रमेव न तु पा
रवत्त्वादि ... बंधनकर्मणः सेतुशब्दव्युत्पत्तेः पर आह तमेवैकं जानथ आत्मानमिति यदेतत्संकीर्तितं आत्मज्ञानं यच्चैत
दन्या वाचो विमुंचथेति वाग्विमोचनं तदत्रामृतत्वसाधनत्वात्तस्यैव सेतुरिति संकीर्त्यते न तु धुभ्वाद्यायतनं तत्र
यदुक्तं सेतुश्रुतेर्ब्रह्मणोर्थांतरेण धुभ्वाद्यायतनेन भवितव्यमित्येतदप्ययुक्तं॥ मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात्॥ इतश्च परमेव ब्रह्म
धुभ्वाद्यायतनं यस्मान्मुक्तोपसृप्यतास्य व्यपदिश्यमाना दृश्यते मुक्तैरुपसृप्यं मुक्तोपसृप्यं देहादिष्वनात्मस्वहमस्मीति
आत्मबुद्धिरविद्या ततस्तत्पूजनादौ रागस्तत्परिभवादौ द्वेषस्तदुच्छेददर्शनाद्भयं मोहश्चेत्येवमयमनंतभेदोनर्थव्रातः संतता
सर्वेषां नः प्रत्यक्षः तद्विपर्ययेणाविद्यारागद्वेषादिदोषमुक्तैरुपसृप्यं गम्यमेतदिति धुभ्वाद्यायतनं प्रकृत्य व्यपदेशो भवति
कथं भिद्यते हृदयग्रंथिश्छिद्यंते सर्वसंशयाः क्षीयंते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे इत्युक्त्वा ब्रवीति तथा विद्वा
न्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यमिति ब्रह्मणश्च मुक्तोपसृप्यत्वं प्रसिद्धं अपि च तमेवैकं जानथ आत्मान
मन्या वाचो विमुंचथेति वाग्विमोकपूर्वं विज्ञेयत्वं धुभ्वाद्यायतनस्योच्यते तच्छ्रुत्यंतरे ब्रह्मणो दृष्टं तमेव धीरो विज्ञा
य प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः नानुध्यायाद्बहूञ्छब्दान्वाचो विग्लापनं हि तदिति तस्मादपि धुभ्वाद्यायतनं ब्रह्म नानु
मानिकमतच्छब्दात्॥ यथा ब्रह्मणः प्रतिपादको वैशेषिको हेतुरुक्तो नैवमर्थांतरस्य वैशेषिको हेतुः प्रतिपादकोस्ती
त्याह नानुमानिकं सांख्यस्मृतिपरिकल्पितं प्रधानमिह धुभ्वाद्यायतनत्वेन प्रतिपत्तव्यं कस्मादतच्छब्दात्॥ तस्या ।४६।।
चेतनस्य प्रधानस्य प्रतिपादकः शब्दः तच्छब्दः न तच्छब्दः अतच्छब्दः न ह्यत्राचेतनस्य प्रधानस्य प्रतिपादकः कश्चि

त्वारत्वानि लोके सेतुः प्रख्यातो न च परस्य ब्रह्मणः पारवत्त्वं शक्यमभ्युपगन्तुं अनन्तमपारमिति श्रवणात् ३
वामुः स्यात् ४
येष्वसर्वैः तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथामृतस्यैष सेतुरिति [illegible] एतद्धि कृत्स्नं ओतं च [illegible] न द्यायतनं सि
वि[illegible]च गम्यते तत् किं परं ब्रह्म स्यादाहोस्विदर्थान्तरमिति संशये तत्त्वार्थान्तरं किमप्यायतनं स्यादिति प्राप्तं कस्मात्
अमृतस्यैष सेतुरिति श्रवणात् दर्शितस्यैवायतनेन परिगृह्यमाणो अमृतमिति प्रसिद्धं प्रधानं परिगृह्यते तस्य कारणत्वादायतन[illegible]नत्वोपपत्तेः
श्रुतिरपि वायुर्वै गौतम तत्सूत्रं वायुना वै गौतम सूत्रेणायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि संदृब्धानि भवन्तीति वायोरपि वि ६
धारणत्वश्रवणाच्छरीरो वा स्याद्भोक्तापि नो भोक्तृत्वाद्भोग्यं प्रत्यायतनत्वोपपत्तेरित्येवं प्राप्त इदमाह द्युभ्वाद्यायतनमिति द्यौश्च भूश्च द्युभ्वौ
द्युभ्वौ आदी यस्य तदिदं द्युभ्वादि यदेतस्मिन्वाक्ये द्यौः पृथिवी अन्तरिक्षं मनः प्राणाश्चेत्येवमात्मकं जगदोतत्वेन निर्दिष्टं तस्यायतनं प
रं ब्रह्म भवितुमर्हति कुतः स्वशब्दादात्मशब्दादित्यर्थः आत्मशब्दो हीह भवति तमेवैकं जानथ आत्मानमिति आत्मशब्दश्चात्मनः पर
[illegible]सम्यगव[illegible]कल्प्यते नार्थान्तरपरिग्रहे क्वचिच्च स्वशब्देनैव ब्रह्मण आयतनत्वं श्रूयते सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रति
ष्ठा इति स्वशब्देनैव पुरस्तादुपरिष्टाच्च ब्रह्म संकीर्त्यते पुरुष एवेदं विश्वं कर्म तपो ब्रह्म परामृतमिति ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात् ब्रह्म पश्चा
द्ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेणेति [illegible] तत्र त्वायतनायतनवद्भावश्रवणात् सर्वं ब्रह्मेति च सामानाधिकरण्यात् यथानेकात्मको वृक्षः शाखा स्कन्धो मूलं चे
त्येवं नानारसो विचित्र आत्मेत्याशङ्का सम्भवति तां निवर्तयितुं सावधारणमाह तमेवैकं जानथ आत्मानमिति एतदुक्तं भवति न
कार्यप्रपञ्चविशिष्टो विचित्र आत्मा विज्ञेयः किं तर्हि अविद्याकृतं कार्यप्रपञ्चं विद्यया प्रविलापयन्तस्तमेवैकमायतनभूतमात्मानमेकर
सं जानथेति यथा यस्मिन्नास्ते देवदत्तः तदानेतव्यमित्युक्ते आसनमेवानयति न देवदत्तं तद्वदायतनभूतस्यैवैकरसस्यात्मनो
विज्ञेयत्वमुपदिश्यते विकारानृताभिसंधस्यापवादश्रवणात् मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यतीति सर्वं ब्रह्मेति तु सामाना
धिकरण्यं प्रपञ्चविलापनार्थं नानेकरसताप्रतिपादनार्थं स यथा सैन्धवघनोऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नो रसघन एवैवं वा अरेऽयमात्मा
अनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एवेत्येकरस्यश्रवणात् तस्माद्द्युभ्वाद्यायतनं परं ब्रह्म यत्तूक्तं सेतुश्रुतेः सेतोश्च पारवत्त्वोपपत्ते
आ६ अरे

देशमात्रोऽप्यनुस्मरणीयः। प्रादेशमात्रश्रुतेरर्थवत्तायै अनुस्मृतिनिमित्ता परमेश्वरे प्रादेशमात्रश्रुतिरिति बादरिराचार्यो म
न्यते॥ संपत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति। संपत्तिनिमित्ता वा स्यात् प्रादेशमात्रश्रुतिः कुतस्तथा हि समानप्रकरणं वाजसनेयि
ब्राह्मणं द्युप्रभृतीन् पृथिवीपर्यन्तान् त्रैलोक्यात्मनो वैश्वानरस्यावयवानध्यात्ममूर्धप्रभृतिषु चिबुकपर्यन्तेषु देहावयवे
षु संपादयत् प्रादेशमात्रसंपत्तिं परमेश्वरस्य दर्शयति प्रादेशमात्रमिव ह वै देवाः सुविदिता अभिसंपन्नास्तथा नु व एतान् वक्ष्यामि
यथा प्रादेशमात्रमेवाभिसंपादयिष्यामीति स होवाच मूर्धानमुपदिशन्नुवाच एष वा अतिष्ठा वैश्वानर इति। चक्षुषी उपदिशन्नुवाच
एष वै सुतेजा वैश्वानर इति। नासिके उपदिशन्नुवाच एष वै पृथग्वर्त्मात्मा वैश्वानर इति। मुखाकाशमुपदिशन्नुवाच एष वै बहु
लो वैश्वानर इति। मुख्या अप उपदिशन्नुवाच एष वै रयिर्वैश्वानर इति। चिबुकमुपदिशन्नुवाच एष वै प्रतिष्ठा वैश्वानर इति। चिबुक
मित्यधरं मुखफलकमुच्यते। यद्यपि वाजसनेयके द्यौरतिष्ठात्वगुणा समाम्नायते आदित्यश्च सुतेजस्त्वगुणः छान्दोग्ये तु मूर्धै
व सुतेजस्त्वगुणा समाम्नायते आदित्यश्च विश्वरूपगुणस्तथापि नैतावता विशेषेण किंचिद्धीयते प्रादेशमात्रश्रुतेरविशेषात् सर्व
शाखाप्रत्ययत्वाच्च। संपत्तिनिमित्तां प्रादेशमात्रश्रुतिं युक्ततरां जैमिनिराचार्यो मन्यते॥ आमनन्ति चैनमस्मिन्॥ आम
नन्ति चैनं परमेश्वरमस्मिन् मूर्धचिबुकान्तराले जाबाला य एषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा सोऽविमुक्ते प्रतिष्ठित इति। सोऽविमुक्तः कस्मिन्
प्रतिष्ठित इति वरणायां नास्यां च मध्ये प्रतिष्ठित इति। का वै वरणा का च नासीति। तत्र चेमामेव नासिकां वरणा नासीति
निरुच्य सैव पुनरप्यामनन्ति कतमच्चास्य स्थानं भवतीति। भ्रुवोर्घ्राणस्य च यः संधिः स एष द्युलोकस्य परस्य च संधिर्भवतीति
तस्मादुपपन्ना परमेश्वरे प्रादेशमात्रश्रुतिरभिविमानश्रुतिः प्रत्यगात्मत्वाभिप्राया प्रत्यगात्मतया सर्वैः प्राणिभिरभिविमीयत इ
ति वा अभिमतो वा व्युत्पत्त्या प्रत्यगात्मत्वाद्विमानश्च मानवियोगादित्यभिविमानोऽभिविमिमीते च सर्वं जगत्कारणत्वादभिविमा
नः तस्मात्परमेश्वर एव वैश्वानर इति सिद्धं॥ ॥इति श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्ये शंकरभगवत्पादकृतौ प्रथमस्याध्याय
स्य द्वितीयः पादः॥ ॥ॐ नमः॥ द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात्॥ १॥ इदं श्रूयते। यस्मिन्द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनः सह

सो॰५

रिग्रहे न कश्चिद्विरोध इति जैमिनिराचार्यो मन्यते न च जाठराग्न्यपरिग्रहे ऽन्तःप्रतिष्ठितत्ववचनं ग्राह्य[illegible]दौ नियकारणानि विरुध्येरन्निति
अन्तर्यामिणो ऽन्तःप्रतिष्ठितत्ववचनं तावन्न विरुध्यते न ह्यत्र पुरुषविधं [illegible] पुरुषे ऽन्तःप्रतिष्ठितं वेदेति जाठराग्न्यभिप्रायेणेदमुच्यते
तस्याप्रकृतत्वादसंशब्दितत्वाच्च कथं तर्हि यत्प्रकृतं मूर्धादिषु चिबुकान्तेषु पुरुषावयवेषु पुरुषविधत्वं कल्पितं तदभिप्राये
म णेदमुच्यते पुरुषविधं पुरुषे ऽन्तःप्रतिष्ठितं वेदेति यथा वृक्षे शाखां प्रतिष्ठितां [illegible] पश्यतीति तद्वदथवा यः प्रकृतः परमा
त्माध्यात्मं अधिदैवतं च पुरुषविधत्वोपाधिस्तस्य यत्केवलं साक्षिरूपं तदभिप्रायेणेदमुच्यते पुरुषे ऽन्तःप्रतिष्ठितं वेदेति निश्चि
ते च पूर्वापरालोचनवशेन परमात्मपरिग्रहे तद्विषय एव वैश्वानरशब्दः केन प्रकारेण योगेन वर्तिष्यते [illegible] विश्वश्चायं नरश्च विश्वेषां
वायं नरो विश्वे वा नरा अस्येति विश्वानरः परमात्मा सर्वात्मत्वाद्विश्वानर एव वैश्वानरस्तद्धितो ऽनन्यार्थः राक्षसवायसादि
वदग्निशब्दो ऽप्यग्रणीत्वादियोगाश्रयणेन परमात्मविषय एव द्रष्टव्यः गार्हपत्यादिकल्पनं प्राणाहुत्यधिकरण
त्वं च परमात्मनो ऽपि सर्वात्मत्वादुपपद्यते कथं पुनः परमेश्वरपरिग्रहे प्रादेशमात्रश्रुतिरुपपद्यत इति तां व्याख्यातुमारभते ।
॥ अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः ॥ अतिमात्रस्यापि परमेश्वरस्य प्रादेशमात्रत्वमभिव्यक्तिनिमित्तं स्यादभिव्यज्यते किल प्रादेश
मात्रपरिमाणः परमेश्वर उपासकानां कृते प्रदेशेषु वा हृदयादिषूपलब्धिस्थानेषु विशेषेणाभिव्यज्यते ततः परमेश्वरे ऽपि
प्रादेशमात्रश्रुतिरभिव्यक्त्युपपद्यत इत्याश्मरथ्य आचार्यो मन्यते ॥ अनुस्मृतेर्बादरिः ॥ प्रादेशमात्रहृदयप्रति
ष्ठेन वायं मनसानुस्मर्यते तेन प्रादेशमात्र इत्युच्यते यथा प्रस्थमिता यवाः प्रस्थ इत्युच्यन्ते तद्वद्यद्यपि च यवेषु स्व
गतमेव परिमाणं प्रस्थसंबन्धाद्व्यज्यते न चेह परमेश्वरगतं किंचित्परिमाणमस्ति यद्धृदयसंबन्धाद्व्यज्येत तथा
ऽपि प्रयुक्तायाः प्रादेशमात्रश्रुतेः संभवति यथाकथंचिदनुस्मरणमालम्बनमित्युच्यते प्रादेशमात्रत्वेन वायमप्रा
पेदं

कारणात्मा वैश्वानर इत्यत्र ब्रूमः। कुतो न्वेष निर्णयो यदुभयथापि विशेषप्रतिज्ञाने सति परमेश्वरविषय परिशेष आश्रयणीयो
न जाठरविषय इति अथ वा भूताग्नेरंतर्बहिश्चावतिष्ठमानस्यैष निर्देशो भविष्यति तस्य हि द्युलोकादिसंबंधो मंत्रवर्णादवगम्यते।
यो भानुना पृथिवीं द्यामुतेमामाततान रोदसी अंतरिक्षमित्यादावथ वा तच्छरीराया देवताया ऐश्वर्ययोगाद्द्युलोकाद्यवयव
त्वं भविष्यतीति तस्मान्न परमेश्वरो वैश्वानर इत्यत्रोच्यते न तथा दृष्ट्युपदेशादिति॥ न शब्दादिभ्यः कारणेभ्यः परमेश्वरस्य प्रत्याख्या
नं युक्तं कुतस्तथा जाठरापरित्यागेन दृष्ट्युपदेशात् परमेश्वरदृष्टिर्हि जाठरे वैश्वानर इहोपदिश्यते मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्यादिवद
थवा जाठरवैश्वानरोपाधिः परमेश्वर इह द्रष्टव्यत्वेनोपदिश्यते मनोमयः प्राणशरीरो भारूप इत्यादिवद्यदि चेह परमेश्वरो न वि
वक्ष्येत केवल एव जाठरोऽग्निर्विवक्ष्येत ततो मूर्धैव सुतेजा इत्यादेर्विशेषस्यासंभव एव स्याद्यथा तु देवताभूताग्निव्यपाश्रयेणा
प्ययं विशेष उपपादयितुं न शक्यते तथोत्तरसूत्रे वक्ष्यामः यदि च केवल एव जाठरो वैश्वानरो विवक्ष्येत पुरुषेंतः प्रतिष्ठितत्वं केवलं
तस्य स्यान्न पुरुषत्वं पुरुष मपि चैनमधीयते वाजसनेयिनस्स एषोऽग्निर्वैश्वानरो यत्पुरुषः स यो हैतमग्निं वैश्वानरं पुरुषविधं
पुरुषेंतः प्रतिष्ठितं वेदेति पुरुषविधं च परमेश्वरस्य तु सर्वात्मत्वात्पुरुषत्वं पुरुषेंतः प्रतिष्ठितत्वं चोभयमुपपद्यते। ये तु पुरुषविधमपि
चैनमधीयत इति सूत्रावयवं पठंति तेषामेषोऽर्थः केवलजाठरपरिग्रहे पुरुषेंतः प्रतिष्ठितत्वं केवलं स्यान्न पुरुषविधत्वं। पुरुषविधम
प पि चैनमधीयते वाजसनेयिनः पुरुषविधं पुरुषेंतः प्रतिष्ठितं वेदेति पुरुषविधत्वं च प्रकरणाद्यदधिदैवतं द्युमूर्धत्वादि पृथिवीप्रतिष्ठितत्वां द
तं यच्चाध्यात्मं प्रसिद्धं मूर्धत्वादि चिबुकप्रतिष्ठितत्वांतं तत्परिगृह्यते॥ अत एव न देवता भूतं च॥ यत्पुनरुक्तं भूताग्नेरपि मंत्रवर्णे द्युलोका
दिसंबंधदर्शनान्मूर्धैव सुतेजा इत्याद्यवयवकल्पनं तस्यैव भविष्यति तच्छरीराया देवताया ऐश्वर्ययोगादिति तत्परिहर्तव्यमत्रोच्यते
अत एवोक्तेभ्यो हेतुभ्यो न देवता वैश्वानरः तथा भूताग्निरपि न वैश्वानरः न हि भूताग्नेरौष्ण्यप्रकाशमात्रात्मकस्य द्युमूर्धत्वादिक
ल्पनोपपद्यते विकारस्य विकारांतरात्मत्वासंभवात्तथा देवतायाः सत्यप्यैश्वर्ये न द्युमूर्धत्वादिकल्पना संभवति अकारणत्वात्परमे ॥४४॥
श्वराधीनैश्वर्यत्वाच्च आत्मशब्दासंभवश्च सर्वेषु पक्षेषु स्थित एव॥ साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः॥ पूर्वं जाठराग्निप्रतीको जाठराग्न्युपा
धिको वा परमेश्वर उपास्य इत्युक्तं अंतःप्रतिष्ठितत्वाद्यनुरोधेन इदानीं तु विनैव प्रतीकोपाधिकल्पनाभ्यां साक्षादपि परमेश्वरोपासनप

मर्हतीति कुतः साधारणशब्दविशेषात्। साधारणयोः शब्दयोर्विशेषः साधारणशब्दविशेषः यद्यप्येतावुभावपि आत्मवैश्वा
नरशब्दौ साधारणशब्दौ वैश्वानरशब्दस्तु त्रयस्य साधारण आत्मशब्दश्च द्वयस्य साधारणस्तथापि विशेषो दृश्यते येन परमेश्वर
परत्वं तयोरभ्युपगम्यते तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्द्धैव सुतेजा इत्यादि अत्र हि परमेश्वर एव द्युमूर्द्धत्वादिविशिष्टोवस्थांत
रगतः प्रत्यगात्मत्वेनोपन्यस्त आध्यात्मिकायेति गम्यते कारणत्वात् कारणस्य हि सर्वाभिः कार्यगताभिरवस्थाभिरवस्थाव
त्वाद्द्युलोकाद्यवयवत्वमुपपद्यते स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मस्वन्नमत्तीति च सर्वलोकाश्रयं फलं श्रूयमाणं
परमकारणपरिग्रहे संभवति एवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयंत इति च तद्विदः सर्वपाप्मप्रदाहश्रवणं को न आत्मा किं ब्रह्मेति
चात्मब्रह्मशब्दाभ्यां उपक्रम इत्येवमेतानि लिंगानि परमेश्वरमेवावगमयंति तस्मात्परमेश्वर एव वैश्वानरः॥ स्मर्यमाणमनु
मानं स्यादिति॥ इतश्च परमेश्वर एव वैश्वानरो यस्मात्परमेश्वरस्यैवाग्निरास्यं द्यौर्मूर्द्धा इतीदृशं त्रैलोक्यात्मकं रूपं स्मर्यते
यस्याग्निरास्यं द्यौर्मूर्द्धा खं नाभिश्चरणौ क्षितिः सूर्यश्चक्षुर्दिशः श्रोत्रं तस्मै लोकात्मने नम इति स्मर्यमाणं रूपं मूलभूतां श्रुतिम
नुमापयदस्य वैश्वानरशब्दस्य परमेश्वरपरत्वेनुमानं लिंगं गमकं स्यादित्यर्थः इतिशब्दो हेत्वर्थो यस्मादिदं गमकं तस्मादपि
वैश्वानरः परमात्मैवेत्यर्थः यद्यपि स्तुतिरियं तस्मै लोकात्मने नम इति स्तुतित्वमपि नासति मूलभूते वेदे सम्यगीदृशेन अस्य:
रूपेण संभवति द्यां मूर्द्धानं यस्य विप्रा वदंति खं वै नाभिं चंद्रसूर्यौ च नेत्रे। दिशः श्रोत्रे विद्धि पादौ क्षितिं च सोचिंत्यात्मा सर्वभूत
प्रणेतेत्येवंजातीयका च स्मृतिरिहोदाहर्तव्या॥ शब्दादिभ्योंतः प्रतिष्ठानाच्च नेति चेन्न तथा दृष्ट्युपदेशादसंभवात्पुरुषमपि चैन
५१ मधीयते॥ अत्राह न परमेश्वरो वैश्वानरो भवितुमर्हतीति कुतः शब्दादिभ्योंतः प्रतिष्ठानाच्च शब्दस्तावद्वैश्वानरशब्दो न पर
मेश्वरे संभवति अर्थांतरे रूढत्वात्तथाग्निशब्दः स एषोग्निर्वैश्वानर इति आदिशब्दाद्धृदयं गार्हपत्य इत्याद्यग्नित्रेताप्रकल्पनं
तद्यद्भक्तं प्रथममागच्छेत्तद्धोमीयमित्यादिना च प्राणाहुत्यधिकरणतासंकीर्तनं एतेभ्यो हेतुभ्यो जाठरो वैश्वानरः प्रत्येत
व्यस्तथा प्रतिष्ठानमपि श्रूयते पुरुषेंतः प्रतिष्ठितं वेदेति तच्च जाठरे संभवति यदप्युक्तं मूर्द्धैव सुतेजा इत्यादि विशेष

नः १ न१ १ द्युम. ईत्यादि रूपेण

हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत्। स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां कस्मै [illegible]य हविषा विधेमेति समवर्त्तते
प्रजायते सर्वः। तथा सर्वे नारायण प्रथमः सर्वेषु रूपेषूच्यते। आदिवर्त्ती सम्भूतानां ब्रह्माग्रे समवर्त्ततेति विकार उरूप
भूतानि सर्वभूतान्तरात्मा चेत् संभवति प्राणात्मना सर्वभूतानां उरूपान्तम [illegible] यस्य जनो दास्मिन् पदे ऊरूप एवं दिव्यञ्च
मित्येवमादि सर्वरूपापन्नत्वात् परमेश्वर एव लिङ्गान् हेतुरिति व्याख्येयम्॥ वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात्॥
को न आत्मा किं ब्रह्मेति आत्मानमेवेमं वैश्वानरं संप्रत्यध्येषि तमेव नो ब्रूहि [illegible]स्तु द्युप्रभृत्य वायु आकाश वारि पृथिवीनां
सुतेजस्त्वादिगुणयोगमेकैकोपासने गुणं निंदयावमूर्द्धादिनावयुपदिश्याम्नायते यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमा
त्मानं वैश्वानरमुपास्ते स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मस्वन्नमत्तीति तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्द्धैव सुतेजा
श्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः पृथग्वर्त्मात्मा सं[illegible]देहो बहुलो [illegible] बस्तिरेव रयिः पृथिव्येव पादावुर एव वेदिर्लोमानि बर्हिर्हृदयं गार्हप
त्यो मनोऽन्वाहार्यपचन आस्यमाहवनीय इत्यादि तत्र संशयः किं वैश्वानरशब्देन जाठराग्निरुपदिश्यते [illegible] उत भूताग्निरथ
तदभिमानिनी देवता अथवा शारीर आहोस्वित् परमेश्वर इति किं पुनरत्र संशयकारणं वैश्वानर इति जाठरभूताग्निदेवतानां सा
धारणशब्दप्रयोगादात्मेति च शारीरपरमेश्वरयोस्तत्र कस्योपादानं न्याय्यं कस्य वा हानमिति भवति संशयः किं तावत्प्राप्तं जाठरो
ग्निः कुतस्तत्र विशेषेण क्वचित् प्रयोगो दृश्यते अयमग्निर्वैश्वानरो योयमन्तःपुरुषे येनेदमन्नं पच्यते यदिदमद्यत इत्यादाव
ग्निमात्रं वा स्यात् सामान्येनापि प्रयोगदर्शनात् विश्वस्मा अग्निं भुवनाय देवा वैश्वानरं केतुमह्नामकृण्वन्नित्यादावग्निश
रीरा वा देवता स्यात् तस्यामपि प्रयोगदर्शनात् वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम राजा हि कं भुवनानामभिश्रीरित्येवमाद्यायां श्रुतौ दे
वतायामैश्वर्याद्युपेतायां संभवात् अथात्मशब्दसामानाधिकरण्यादुपक्रमे च केवलात्मशब्दप्रयोगात् को न आत्मा किं ब्रह्मेति केवलशब्दप्रयोगाय
मथाप्रवृत्तेन [illegible] वैश्वानरशब्दः परिणेय इत्युच्यते तथापि शारीर आत्मा स्यात् तस्य भोक्तृत्वेन वैश्वानरसंनिकर्षात् प्रादेशमात्र
मिति विशेषणस्य तस्मिन्नुपाधि[illegible]परिच्छिन्ने संभवात् तस्मान्नेश्वरो वैश्वानर इत्येवं प्राप्त इदमुच्यते वैश्वानरः परमात्मा भवितु

ध[illegible]भूतं स[illegible]र्यस्माद्विकारात्पुरो विकारस्तस्मात्पर इति भेदेन व्यपदेशात्परमात्मानमिह विवक्षितं दर्शयति नात्र प्र
धानं नाम किंचित्स्वतंत्रं तत्वमभ्युपगम्य [illegible] तस्माद्भेदव्यपदेश उच्यते किं तर्हि यदि प्रधानमपि कल्प्यमानं श्रुत्यविरो
धेनाव्याकृतादिश[illegible]वाच्यं भूतसूक्ष्मं परिकल्प्येत कल्प्यतां तस्माद्भेदव्यपदेशात्परमेश्वरो भूतयोनिरित्येतदिह प्रति
[illegible]पाद्यते कुतश्च परमेश्वरो भूतयोनिः ॥ रूपोपन्यासाच्च । अपि चाक्षरात्परतः पर इत्यस्यानंतरमेतस्माज्जायते
आ ए प्राण इति प्रभृतिना पृथिवीपर्यंतानां तत्वानां सर्गमुक्त्वा तस्यैव भूतयोनेः सर्वविकारात्मकं रूपमुपन्यस्यमानं पश्यामः । अ
ग्निर्मूर्धा चक्षुषी चंद्रसूर्यौ दिशः श्रोत्रे वाग्विवृताश्च वेदाः । वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य पद्भ्यां पृथिवी ह्येष सर्वभूतांतरात्मेति
श्री तच्च परमेश्वरस्योचितं सर्वविकारकारणत्वात् न शारीरस्य तनुमहिम्नो नापि प्रधानस्यायं रूपोपन्यासः संभवति
सर्वभूतांतरात्मत्वासंभवात्तस्मात्परमेश्वर एव भूतयोनिर्नेतराविति गम्यते कथं पुनर्भूतयोनेरयं रूपोपन्यास इति ग
म्यते प्रकरणात् । एष इति च प्रकृतानुकर्षणात् भूतयोनिं हि प्रकृत्यैतस्माज्जायते प्राण एष सर्वभूतांतरात्मेति वचनं भू
तयोनिविषयमेव भवति यथोपाध्यायं प्रकृत्यैतस्मादधी[illegible]ष्व एष वेदवेदांगपारग इति वचनमुपाध्यायविषयं भवति
तद्वत् कथं पुनरदृश्यत्वादिगुणकस्य भूतयोनेर्विग्रहवद्रूपं संभवति सर्वात्मत्वविवक्षयेदमुच्यते न विग्रहवत्त्वविवक्षये
त्यदोषो ऽहमन्नमहमन्नाद इत्यादिवत् अन्ये पुनर्मन्यंते नायं भूतयोनेः रूपोपन्यासो जायमानत्वेनोपन्यासात् एतस्मा
ज्जायते प्राणो मनः सर्वेंद्रियाणि च । खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी इति हि पूर्वत्र प्राणादेः पृथिव्यंतस्य त
[illegible]त्वं जायमानत्वेन निर्दिष्ट उत्तरत्रापि तस्मादग्निः समिधो यस्य सूर्य इत्येवमादि अतश्च सर्वा ओषध्यो रसश्चेत्ये
वं जायमानत्वेनैव निर्दे[illegible]ति इह कथमकस्मादंतराले भूतयो[illegible]ने रूपमुपन्यस्येत सर्वात्मत्वमपि [illegible] सृष्टिं परिसमाप्यो
पदेक्ष्यति पुरुष एवेदं विश्वं क[illegible]र्मेत्यादिना श्रुतिस्मृत्योश्च त्रैलोक्यशरीरस्य प्रजापतेर्जन्मादि निर्दिश्यमानमुपलभामहे

क्षेपर ५२

अन्यददृश्यत्वादिगुणकमक्षरं परिकल्प्येत तेनेयं पराविद्या स्यात् परापरविभागो ह्ययं विद्ययोरभ्युदयनिःश्रेयसफलतया प
रिकल्प्येत न च प्रधानविद्या निःश्रेयसफला केनचिदभ्युपगम्यते तिस्रश्च विद्याः प्रतिज्ञायेरन् त्वत्पक्षेऽक्षराद्भूतयो
नेः परस्य च परमात्मनः प्रतिपाद्यमानत्वात् द्वे विद्ये वेदितव्ये इति च कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति चैकवि
सर्व विज्ञा नि ज्ञाने सर्वविज्ञानापेक्षणं सर्वात्मके ब्रह्मणि विवक्ष्यमाणे ऽवकल्पते नाचेतनमात्रैकायतने प्रधाने भोग्यव्यतिरिक्ते वा भोक्तरि अपि च स ब्रह्मविद्यां स
सर्वविद्याप्रतिष्ठामथर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राहेति ब्रह्मविद्यां प्राधान्येनोपक्रम्य परापरविभागेन परां विद्यामक्षराधिगमनीं दर्श
यंस्तस्या ब्रह्मविद्यात्वं दर्शयति सा च ब्रह्मविद्यासमाख्या तदधिगम्यस्याक्षरस्याब्रह्मत्वे बाधिता स्यात् अपरा ऋग्वेदादिल
क्षणा कर्मविद्या ब्रह्मविद्याप्रक्रमणे उपन्यस्यते ब्रह्मविद्याप्रशंसायै प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म। एतच्छ्रेयो
येऽभिनन्दन्ति मूढा जरामृत्युं ते पुनरेवापि यन्ति इत्येवमादिनिन्दावचनात् निन्दित्वा चापरां विद्यां ततो विरक्तस्य पराविद्याधिका तो
नि। रं दर्शयति परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन। तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पा
णिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठमिति यत्तूक्तमचेतनानां पृथिव्यादीनां दृष्टान्तत्वेनोपादानाद्दार्ष्टान्तिकेनाप्यचेतनेनैव भूत
योनिना भवितव्यमिति तदयुक्तं नहि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरत्यन्तसाम्येन भवितव्यमिति नियमोऽस्ति अपि च स्थूलाः पृ
थिव्यादयो दृष्टान्तत्वेनोपात्ता इति न स्थूल एव दार्ष्टान्तिको भूतयोनिरभ्युपगम्यते तस्माददृश्यत्वादिधर्मको भूतयोनिः प ह
रमेश्वरः। विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ॥ इतश्च परमेश्वर एव भूतयोनिर्नेतरः शारीरः प्रधानं वा कस्माद्विशेषण
भेदव्यपदेशाभ्यां विशिनष्टि हि प्रकृतं भूतयोनिं शारीराद्विलक्षणत्वेन दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः स बाह्याभ्यन्तरो ह्यजः अ प४८॥
प्राणो ह्यमनाः शुभ्र इति न ह्येतद्दिव्यत्वादिविशेषणमविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपपरिच्छेदाभिमानिनस्तद्धर्मानात्म
नि कल्पयतः शारीरस्योपपद्यते तस्मात्साक्षादौपनिषदः पुरुष इहोच्यते तथा प्रधानादपि प्रकृतं भूतयोनिं भेदे
न व्यपदिशति अक्षरात्परतः पर इति अक्षरमव्याकृतं नामरूपबीजशक्तिरूपं भूतसूक्ष्ममीश्वरा[illegible]यं तस्यैवोपा

चेतनाविद्दृष्टांतचैनोपात्तो नेति चेन्मा: न हि केवलस्याचेतनस्य भूतयोनित्वं केशरोमयोनित्वं वास्ति चेतनाधिष्ठितं अचेतनं
मूर्णनाभिशरीरं सूत्रस्य योनिः पुरुषशरीरं च केशरोम्णामिति प्रसिद्धं अपि च पूर्वत्रादृष्टत्वाद्यभिलापसंभवेपि द्रष्टृत्वाद्यभिलापास
वान्न प्रधानमभ्युपगतमिह त्वदृश्यत्वादयो धर्माः प्रधाने संभवंति न चात्र विरुध्यमानो धर्मः कश्चिदभिलप्यते ननु यः
सर्वज्ञः सर्ववित् इत्ययं वाक्यशेषो चेतने प्रधाने न संभवति कथं प्रधानं भूतयोनिः प्रतिज्ञायत इत्यत्रोच्यते [illegible] यया तदक्षरम
धिगम्यते यत्तदद्रेश्यमित्यक्षरशब्देनादृश्यत्वादिगुणकं भूतयोनिं श्रावयित्वा पुनः श्रावयिष्यत्यक्षरात्परतः पर इति तत्र यः प त्रि
रोक्षरात्परः स सर्वज्ञः सर्ववित् भविष्यति प्रधानमेव चाक्षरशब्दनिर्दिष्टं भूतयोनिः यदा तु योनिशब्दो निमित्तवाची तदा
शारीरोपि भूतयोनिः स्याद्धर्माधर्माभ्यां भूतजातस्योपार्जनादित्येवं प्राप्ते अभिधीयते यो यमदृश्यत्वादिगुणको भूतयोनिः स परमे
श्वर एव स्यान्नान्य इति कथमेतदवगम्यते धर्मोक्तेः परमेश्वरस्य हि धर्म इहोच्यमानो दृश्यते यः सर्वज्ञः सर्वविदिति न हि प्रधान
स्याचेतनस्य शारीरस्य वोपाधिपरिच्छिन्न[illegible]दृष्टेः सर्वज्ञत्वं सर्ववित्त्वं वा संभवति ननु अक्षरशब्दनिर्दिष्टाद्भूतयोनेः परस्यैव सर्व ३
ज्ञत्वं सर्ववि[illegible]त्वं च न भूतयोनिविषयं [illegible] इत्युक्तं अत्रोच्यते नैवं संभवति यत्कारणमक्षरात्संभवतीह विश्वमिति प्रकृतं भूतयोनिं
जायमानप्रकृतित्वेन निर्दिश्यानंतरमपि जायमानप्रकृतित्वेनैव सर्वज्ञं निर्दिशति यः सर्वज्ञः सर्ववित् यस्य ज्ञानमयं तपः। तस्मादे
तद्ब्रह्म नामरूपमन्नं च जायते तस्मान्निर्देशसाम्येन प्रत्यभिज्ञायमानत्वात्प्रकृतस्यैवाक्षरस्य भूतयोनेः सर्वज्ञत्वं धर्म उच्यत इति
गम्यते अक्षरात्परतः पर इत्यत्रापि न प्रकृताद्भूतयोनेरक्षरात्परः कश्चिदभिधीयते कथमेतदवगम्यते येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रो
वाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्यां इति प्रकृतस्यैवाक्षरस्य भूतयोनेरदृश्यत्वादिगुणस्य वक्तव्यत्वेन प्रतिज्ञातत्वात् कथं तर्ह्यक्षरात्पर
तः पर इति व्यपदिश्यत इति उत्तरसूत्रे तद्वक्ष्यामः अपि चात्र द्वे विद्ये वेदितव्ये इत्युक्त्वा परा चैवापरा चेति तत्रापरा ऋग्वेदादिलक्षणा
विद्योक्त्वा ब्रवी[illegible]ति अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यत इत्यादिना परस्या विद्याया विषयत्वेनाक्षरं कीर्तितं यदि पुनः परमेश्वरा २

तस्य त्र लत्नि भूप र२१ लत्यानि स्थितिरे षः
यन वै

द्नुवर्त्तिशारीरस्यानंतर्यामीस्यात्कस्माद्यद्यपिद्रष्टृत्वादयोधर्माःशारीरस्यसंभवंतितथापिघटाकाशवदुपाधिपरिच्छिन्नत्वा
न्नकार्त्स्न्येनपृथिव्यादिष्वंतरवस्थातुंनियंतुंचशक्नोतिअपिचउभयेपिहिकाण्वामाध्यंदिनाश्चांतर्यामिणोभेदेनैनंशारीरंपृथि
व्यादिवदधिष्ठानत्वेननियम्यत्वेनचाधीयतेयोविज्ञानेतिष्ठन्नितिकाण्वायआत्मनितिष्ठन्नितिमाध्यंदिनायद्यप्यात्मनितिष्ठ
न्नित्यस्मिन्पाठेआत्मशब्दःशारीरस्यवाचकःयोविज्ञानेतिष्ठन्नित्यस्मिन्पाठेविज्ञानशब्देनशारीरउच्यते
विज्ञानमयोहिशारीरस्तस्माच्छारीरादन्यईश्वरोंतर्यामीतिप्रसिद्धंकथंपुनरेकस्मिन्देहेद्वौद्रष्टाराउपपद्येतेयश्चायमी
श्वरोंतर्यामीयश्चायमितरःशारीरःकापुनरिहानुपपत्तिःनान्योतोस्तिद्रष्टेत्यादिश्रुतिवचनंविरुध्यतेअत्रहिप्रकृतादंतर्यामि
णोन्यंद्रष्टारंश्रोतारंमंतारंविज्ञातारंचात्मानंप्रतिषेधतिनियंत्रंतरप्रतिषेधार्थमेतद्वचनमितिचेन्ननियंत्रंतराप्रसंगादवि
शेषश्रवणाच्चअत्रोच्यतेअविद्याप्रत्युपस्थापितकार्यकरणोपाधिनिमित्तोयंशारीरांतर्यामिणोर्भेदव्यपदेशोनपारमार्थि
कःएकोहिप्रत्यगात्माभवतिनद्वौप्रत्यगात्मानौसंभवतःएकस्यैवतुभेदव्यवहारउपाधिकृतोयथाघटाकाशोमहाकाशइति
ततश्चद्रष्टृत्वादिभेदश्रुतयःप्रत्यक्षादीनिचप्रमाणानिसंसारानुभवोविधिप्रतिषेधशास्त्रंचेतिसर्वमेतदुपपद्यतेतथा
श्रुतिःयत्रहिद्वैतमिवभवतितदितरइतरंपश्यतीत्यविद्याविषयेसर्वंव्यवहारंदर्शयतियत्रत्वस्यसर्वमात्मैवाभूत्तत्
केनकंपश्येदितिविद्याविषयेसर्वंव्यवहारंवारयति॥अदृश्यत्वादिगुणकोधर्मोक्तेः॥अथपरायया तदक्षरमधिगम्यते।
यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रंतदपाणिपादंनित्यंविभुंसर्वगतंसुसूक्ष्मंतदव्ययंयद्भूतयोनिंपरिपश्यंति
धीराइतिश्रूयते।तत्रसंशयःकिमयमदृश्यत्वादिगुणकोभूतयोनिःप्रधानंस्यादुतशारीरआहोस्वित्परमेश्वरइति
तत्रप्रधानमचेतनंभूतयोनिरितियुक्तंअचेतनानामेवतस्यदृष्टांतत्वेनोपादानाद्यथोर्णनाभिःसृजतेगृह्णतेच ॥८२॥
यथापृथिव्यामोषधयःसंभवंतियथासतःपुरुषात्केशलोमानितथाक्षरात्संभवतीहविश्वमितिनानुपपत्तिःपुरुष

दपुक्षेघमयी इत्येवं सर्वगतस्य ब्रह्मणो नोपपद्यत इत्यत्रोच्यते सर्वगतस्यापि ब्रह्मणः उपासनार्थः प्रदेशविशेषपरिग्रहो
न विरुध्यते ननु चोक्तं निःप्रदेशस्य ब्रह्मणः प्रदेशविशेषकल्पना नोपपद्यत इति नायं दोषो निःप्रदेशस्यापि ब्रह्मण उपाधि
संबंधात्प्रदेशविशेषकल्पनोपपत्तेः । तथा ह्यादित्ये चक्षुषि हृदय इति प्रदेशविशेषसंबद्धानि ब्रह्मण उपासनानि
श्रूयंते एतेन विश्वतः पृष्ठेष्वित्याधारबहुत्वमुपपादितं यदप्युक्तमौष्ण्यघोषाभ्यामनुमिते कौक्षेये कार्ये ज्योति
ष्यध्यस्यमानत्वात् परमपि ब्रह्म कार्यं ज्योतिरिति तदप्ययुक्तं परस्यापि ब्रह्मणो नामादिप्रतीकत्ववत् कौक्षेय
ज्योतिः प्रतीकत्वोपपत्तेः दृष्टं च श्रुतं चेत्युपासीतेति तु प्रतीकद्वारकं दृष्टत्वं श्रुतत्वं च भविष्यतीति यदप्युक्तमल्पफल
श्रवणान्न ब्रह्मेति तदनुपपन्नं न हीयते फलाय ब्रह्माश्रयणीयमियते नेति नियमहेतुरस्ति यत्र हि निरस्तसर्वविशे
षसंबंधं परं ब्रह्मात्मत्वेनोपदिश्यते तत्रैकरूपमेव फलं मोक्ष इत्यवगम्यते यत्र तु गुणविशेषसंबंधं प्रतीकविशे
षसंबंधं वा ब्रह्मोपदिश्यते तत्र संसारगोचराण्येवोच्चावचानि फलानि दृश्यंते अन्नादो वसुदानो विंदते वसु
य एवं वेदेत्याद्यासु श्रुतिषु यद्यपि न स्ववाक्ये किंचिज्ज्योतिषो ब्रह्मलिंगमस्ति तथापि पूर्वस्मिन्वाक्ये दृश्यमानं
ग्रहीतव्यं भवतीति तदुक्तं सूत्रकारेण नच्याभावप्रच्य [illegible]ादेमृ तस्य धर्माधर्मफलोपभोगोपपत्तेरदृष्टत्वादयश्च धर्माः शारी
र प्रसिद्धादनादिक्रियायाः कर्तरि प्रवृत्तिविरोधान्न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येरित्यादिश्रुतिः स्यश्चेतस्य चकारेण संघातमेतं सम
यितुं शीघ्रं चातस्माच्छारीरं तत्त्वं यामी । यत्तत्प्रपठ्यते । शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैनम धीयते । नेति पूर्वस्सा

नियन्तृत्वं देवतात्मनो यमयितृत्वं योगिनो वा कस्यचित्सिद्धस्य सर्वानुप्रवेशेन यमयितृत्वं स्यान्नतु परमात्माप्रत्यक्षेता
कार्यकरणत्वादित्येवं प्राप्ते इदमुच्यते योन्तर्याम्यधिदैवादिषु श्रूयते स परमात्मैव स्यान्नान्य इति कुतस्तद्धर्मव्यपदे
शात्तस्य हि परमात्मनो धर्मा इह निर्दिश्यमाना दृश्यन्ते पृथिव्यादिकमधिदैवादिभि दभिन्नं समस्तं विकारजातमंत
स्तिष्ठन्यमयतीति परमात्मनो यमयितृत्वं धर्म उपपद्यते सर्वविकारकारणत्वे सति सर्वशक्त्युपपत्तेः एष त आत्मान्तर्याम्यमृत इति च
आत्मत्वामृतत्वे मुख्ये परमात्मन उपपद्येते यं पृथिवी न वेदेति च पृथिवीदेवताया अविज्ञेयमंतर्यामिणं ब्रुवन्देवतात्मनोन्यं द न
वी र्शयति पृथिवी देवता ह्यहमस्मि पृथिवीत्यात्मानं वि जानीयात्तथा अदृष्टोश्रुत इत्यादिव्यपदेशो रूपादिहीनतया पर
मात्मन उपपद्यते यत्त्वकार्यकरणस्य परमात्मनो यमयितृत्वं नोपपद्यत इति नैष दोषः यान्नियच्छति तत्कार्यकरणैरेव
तस्य कार्यकरणवत्त्वोपपत्तेस्तस्याप्यन्यो नियन्तेत्यनवस्थादोषश्च न संभवति भेदाभावात् भेदे हि सत्यनवस्थादोषो
पपत्तिस्तस्मात्परमात्मैवान्तर्यामी ॥ न च स्मार्तमतद्धर्माभिलापात् ॥ स्यादेतददृष्टत्वादयो धर्माः सांख्यस्मृतिकल्पितस्य प्र त्या
रू धानस्याप्युपपद्यन्ते रूपादिहीनतया तस्य तैरभ्युपगमात् अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वत इति हि स्मरंति तस्यापि नियन्तृत्वं
सर्वविकारकारणत्वादुपपद्यते तस्मात्प्रधानमन्तर्यामिशब्दं स्यादीक्षतेर्नाशब्दमित्यत्र निराकृतमपि सत्प्रधानमिहादृष्ट
त्वादिधर्मव्यपदेशसंभवेन पुनराशंक्यते अत उत्तरमुच्यते न च स्मार्तं प्रधानमन्तर्यामिशब्दं भवितुमर्हति कस्मादतद्धर्मा
घ भिलापात् यद्यप्यदृष्टत्वादिव्यपदेशः प्रधाने संभवति तथापि न द्रष्टृत्वादिव्यपदेशः संभवति प्रधानस्याचेतनत्वेन तैरभ्युपग ॥४०॥
मात् अदृष्टो द्रष्टाश्रुतः श्रोतामतो मन्ताविज्ञातो विज्ञातेति हि वाक्यशेष इह भवत्यात्मत्वमपि न प्रधानस्योपपद्यते यदि प्रधा
नमात्मत्वद्रष्टृत्वाद्यसंभवान्नान्तर्याम्यभ्युपगम्यते शारीरस्तर्हि अंतर्यामीन्न भवतु शारीरो हि चेतनत्वाद्द्रष्टा श्रोता मंता विज्ञाताव

ष्ट ३

आदि पादे राधु तत्पूर्वनि

न १

त्वक्साराणेंद्रियसंबंधे सति न चक्षुषेवावस्थितत्वं नाकाशवत्तु अहलगत्तो व्यापिनो दृष्टत्वफलश्रुत्यर्थो हृदयादिदेशविशेष
संबंधः समानत्वं विज्ञानात्मन्यप्यमृतत्वादीनां गुणानामसंभवः यद्यपि विज्ञानात्मा परमात्मनोनन्य एव तथापि
विद्याकामकृतं तस्मिन्मर्त्यत्वमध्यारोपितं न यं चैवंयमृतत्वाभयत्वे नोपपद्येते संयद्वामत्वादयश्चैतस्मिन्ननैश्वर्यादि
नुपपन्ना एवं देवतात्मनस्तु रश्मिनिरोधोस्मिन्प्रतिष्ठित इति श्रुतेर्यद्यपि चक्षुष्यवस्थानं स्यात्तथापि आत्मत्वं ता
वन्न संभवति परागूपत्वादमृतत्वादयोन संभवंति उत्पत्तिप्रलयश्रवणादमृतत्वमपि देवानां चिरकालाव
स्थापेक्षमैश्वर्यमपि परमेश्वरायत्तं न स्वाभाविकं भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः भीषास्मादग्निश्चेंद्रश्च
मृत्युर्धावति पंचम इति मंत्रवर्णात् तस्मात्परमेश्वर एवायमक्षिस्थानः प्रत्येतव्यः अस्मिंश्च पक्षे हृष्यत इति प्रसिद्धवदु
ति पादानं ... घपदं विद्वद्विषयं प्ररोचनार्थमिति व्याख्येयं। अंतर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात्। परं च लोक वद् मंच
ती मिमं च लोकं सर्वाणि च भूतानि योंतरो यमयति इत्युपक्रम्य श्रूयते यः पृथिव्यां तिष्ठन्पृथिव्या अंतरो यं पृथिवी न लोके
वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमंतरो यमयति एष त आत्मांतर्याम्यमृत इत्यादि अत्राधिदैवतमधिलोक
अधिवेदमधियज्ञमधिभूतमध्यात्मं च कश्चिदंतरवस्थितो यमयितांतर्यामीति श्रूयते स किमधिदेवाद्यभिमानी देवता
कश्चित् किं वा प्राप्ताणिमाद्यैश्वर्यः कश्चिद्योगी किं वा परमात्मा किं वार्थांतरं किंचिदित्यपूर्वसंज्ञादर्शनात्संशयः किं तावन्
नः प्रतिभाति संज्ञाया अप्रसिद्धत्वात्संज्ञिनाप्यप्रसिद्धेनार्थांतरेण भवितव्यमिति अथवा नानिरूपितमर्थांतरं शक्यमस्ति त्यत्न
त्यस्तु पंतु अंतर्यामिशब्दश्चांतर्यमनयोगेन प्रवृत्तो नात्यंतमप्रसिद्धः तस्मात्पृथिव्याद्यभिमानी कश्चिद्देवोंतर्यामी स्या
त्तथा च श्रूयते पृथिव्येव यस्यायतनमग्निर्लोको मनोज्योतिरित्यादि स च कार्यकरणवत्त्वात्पृथिव्यादीनंतस्तिष्ठन्यमयतीति

न्नमर्थांतरविवक्षांवारयतियथापुष्करपलाशआपोनश्लिष्यंतएवमेवंविदिपापंकर्मनश्लिष्यतइतिवाक्षि
स्थानंपुरुषंविज्ञानतःपापेनानुपघातंब्रुवन्नक्षिस्थानस्यपुरुषस्यब्रह्मत्वंदर्शयतितस्मात्प्रकृतस्यअक्षिपु
क्षिस्थानतांसंयद्वामत्वादिगुणतांचोक्त्वार्चिरादिकांतद्विदोगतिंवक्ष्यामीत्युपक्रमतेयएषोक्षिणिपुरुषोदृश्यते
ति एषआत्मेतिहोवाचैतदुक्तोपनिषत्कगम्यनिर्वाणादि॥ ॥ इतश्चाक्षिस्थानःपुरुषःपरमेश्वरःअस्मा[illegible]तदुक्तोपनि
षत्कस्यश्रुतरहस्यविज्ञानस्यब्रह्मविदोयागतिर्देवयानाख्याप्रसिद्धाश्रुतावप्यथोत्तरेणतपसाब्रह्मचर्येणश्रद्धया
विद्ययात्मानमन्विष्यादित्यमभिजयंतेएतद्वैप्राणानामायतनमेतदमृतमभयमेतत्परायणमेतस्मान्नपुनरा शाच्य
वर्त्तंतइतिस्मृतावपिअग्निर्ज्योतिरहःशुक्लःषण्मासाउत्तरायणंतत्रप्रयातागच्छंतिब्रह्मब्रह्मविदोजनाइतीहैवा
क्षिपुरुषविदोलिंग्यमानागम्यतेअथयदुचैवास्मिञ्छव्यंकुर्वंतियदिचनअर्चिषमेवाभिसंभवंतीत्युपक्रम्य
आदित्याच्चंद्रमसंचंद्रमसोविद्युतंतत्पुरुषोमानवःसएतान्ब्रह्मगमयतिएषदेवपथोब्रह्मपथएतेनप्रतिपद्यमा
व नाइमंमानवमावर्त्तंनावर्त्ततइतितदिहब्रह्मविषयत्वप्रसिद्धयागत्याक्षिस्थानस्यब्र[illegible]ह्मत्वंनिश्चीयते।अन्वयाक्षि
तेरसंभवाच्चनेतरः।यत्पुनरुक्तंछायात्माविज्ञानात्मादेवतात्मावास्यादक्षिस्थानइतिअत्रोच्यतेनछायात्मा
दीनामितरेषामिहग्रहणमर्हतिकस्मादनवस्थितेःनतावच्छायात्मनःचक्षुषिनित्यमवस्थानंसंभवतियदैवहिकश्चि
त्पुरुषश्चक्षुरासीदतितदाचक्षुषिपुरुषच्छायादृश्यतेअपगतेतस्मिन्नदृश्यतेयएषोक्षिणिपुरुषइतिचश्रुतिःसन्निधा
नाच्चक्षुषिदृश्यमानंपुरुषमुपास्यतेनोपदिशतीतिनवसंउपासनाकालेछायाकारंकंचित्पुरुषंचक्षुःसमीपे
संनिधाप्यउपास्योऽस्तीतियुक्तंकल्पयितुंअस्यैवशरीरस्यनाशमन्वेषनश्यतीतिश्रुतेश्चायमात्मनोनवस्थि २७॥
न्नसंदर्शयतिअसंभवाच्चतस्मिन्नमृतत्वादीनांगुणानांनछायात्मनिप्रतीतिस्तथाविज्ञानात्मनोपिसाधारणे

यादिग्रहणेनै[illegible]तद्दर्शयति नैवैकं स्थानमेवैकमनुचितं ब्रह्मणो निर्दिश्यते किं तर्हि नाम रूपमित्येवंजातीयकमपि
अनामरूपस्य ब्रह्मणोनुचितं निर्दिश्यमानं दृश्यते तस्योदिति नाम हिरण्यश्मश्रुरित्यादि निर्गुणमपि सद्ब्रह्म नामरूप
गतैर्गुणैः स[illegible]गुणमुपासनार्थं तत्र तत्रोपदिश्यत इत्येतदप्युक्तमेव सर्वगतस्यापि ब्रह्मण उपलब्ध्यर्थं स्थानविशे
षो न विरुध्यते शालग्राम इव विष्णोरित्येतदप्युक्तमेव॥ सुखविशिष्टाभिधानादेव च॥ अपि च नैवात्र विवदितव्यं किं [redacted]
ब्रह्मास्मिन्वाक्येभिधीयते न वेति सुखविशिष्टाभिधानादेव ब्रह्मत्वं सिद्धं सुखविशिष्टं हि ब्रह्म यद्वाक्योपक्रमेभि
हितं प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति तदेवेहाभिहितं प्रकृतपरिग्रहस्य न्याय्यत्वा[illegible]चार्यस्तु ते गतिं वक्तेति गतिमात्राभि
धानप्रतिज्ञानात् कथं पुनर्वाक्योपक्रमे सुखविशिष्टं ब्रह्म विज्ञायत इत्युच्यते प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मेत्येतदग्नी
स्वस्वरूपात्म नां वचनं श्रुत्वोपकोसल उवाच विजानाम्यहं यत्प्राणो ब्रह्म कं च तु खं च न वि[illegible]जानामीति तत्रेदं प्रतिवचनं यद्वाव कं
ता ब्रह्मत्वं पूर्ण तदेव खं यदेव खं तदेव कमिति तत्र खशब्दो भूताकाशे निरूढो लोके यदि तस्य विशेषणत्वेन कशब्दः सुखवाची
नोपादीयेत तथा सति केवले भूताकाशे ब्रह्मशब्दो नामादिष्विव प्रतीकाभिप्रायेण प्रयुक्त इति प्रतीतिः स्यात्तथा द
कशब्दस्य विषयेंद्रियसंपर्कजनिते साम्ये सुखे प्रसिद्धत्वाद्यदि तस्य खशब्दो विशेषणत्वेन नोपादीयेत लौकिकं सु नं
खं ब्रह्मेति प्रतीतिः स्यात् इतरेतरविशेषितौ तु कंखशब्दौ सुखात्मकं ब्रह्म गमयतः तत्र द्वितीये ब्रह्मशब्देनुपादी
क्षो यमाने कं खं ब्रह्मेत्येवोच्यमाने कशब्दस्य [illegible] विशेषणत्वेनैवोपयुक्तत्वात्सुखस्य [illegible] गुणस्य ध्येयत्वं स्यात्तन्मा भूदि
त्युभयोः कंखशब्दयोर्ब्रह्मशब्दशिरस्त्वं कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति इष्टं हि सुखस्यापि गुणस्य गुणिवद्ध्येयत्वं तदेवं वाक्योपक्रमे
सुखविशिष्टं ब्रह्मोपदिष्टं प्रत्येकं च गार्हपत्यादयोग्नयः स्वं स्वं महिमानमुपदिश्य एषा सोम्य तेस्मद्विद्यात्म
विद्या चेत्युपसंहरंतः पूर्वत्र ब्रह्म निर्दिष्टमिति ज्ञापयंति आचार्यस्तु ते गतिं वक्तेति गतिमात्राभिधानप्रतिज्ञा

तत्र लौकिकवद्यविद्यादिविदितमिदं वक्षिपि सर्वं धृत ... सिंचति क्षिपति तत्र ... अस्य स्थाने ३. २. ३. यस्यां विद्यावस्थायामस्य विदुषः सर्वमात्मैवाभूत् ... प्रमाभावादारब्धकर्मणा ... कारण ...
वर्त्मनी परमस्थाने एव गच्छति तेन न लिप्यते चक्षुरिति ... ३

स्वप्नदृष्टहस्त्यादिव्यवहारवदविषय एव कर्तृत्वादिव्यवहारं दर्शयति यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येदित्यादिना च
विविक्तेः कर्तृत्वादिव्यवहाराभावं दर्शयति॥ अंतर उपपत्तेः॥ य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत एष आत्मेति होवाच एतदमृ-
तमभयमेतद्ब्रह्मेति तद्यद्यप्यस्मिन्सर्पिर्वोदकं वा सिंचति वर्त्मनी एव गच्छतीत्यादि श्रूयते तत्र संशयः किमयं प्रतिबिं-
बात्माक्ष्यधिकरणो निर्दिश्यते अथवा विज्ञानात्मा उत देवतात्मेंद्रियस्याधिष्ठाता अथवेश्वर इति किं तावत्प्राप्तं छायात्मा
पुरुषप्रतिरूप इति कुतः तस्य दृश्यमानत्वप्रसिद्धेः य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत इति च प्रसिद्धवदुपदेशात् विज्ञानात्मनो
वायं निर्देश इति युक्तं स हि चक्षुषा रूपं पश्यंश्चक्षुषि संनिहितो भवति आत्मशब्दश्चास्मिन्पक्षेऽनुकूलो
आदित्यपुरुषो वा चक्षुषोऽनुग्राहकः प्रतीयते रश्मिभिरेषोऽस्मिन्प्रतिष्ठित इति श्रुतेः अमृतत्वादीनां च कथंचित्संभव
जीवपक्षसंभावना कर्मणि शब्दः आदिपुरुषे ४ अन्यापि संभवति नेश्वरः स्थानविशेषनिर्देशात् इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः परमेश्वर एवाक्षिण्यभ्यंतरः पुरुष इहोपदिष्ट इति कस्मा-
दुपपत्तेः उपपद्यते परमेश्वरे गुणजातमिहोपदिश्यमानं आत्मत्वं तावन्मुख्यया वृत्त्या परमेश्वर उपपद्यते स आत्मा तत्त्वमसी-
ति श्रुतेः अमृतत्वाभयत्वे च तस्मिन्नसकृच्छ्रूयेते तथा परमेश्वरानुरूपमेतदक्षिस्थानं यथा हि परमेश्वरः सर्वदोषैरलि-
प्तोऽपहतपाप्मादिश्रवणात्तथाक्षिस्थानं सर्वलेपरहितमुपदिष्टं तद्यद्यप्यस्मिन्सर्पिर्वोदकं वा सिंचति वर्त्मनी ए-
व गच्छतीति श्रुतेः संयद्वामादिगुणोपदेशश्च तस्मिन्नवकल्प्यते एतं संयद्वाम इत्याचक्षते एतं हि सर्वाणि वामा-
न्यभिसंयंति एष उ एव वामनीरेष हि सर्वाणि वामानि नयति एष उ एव भामनीरेष हि सर्वेषु लोकेषु भातीति
चात उपपत्तेरंतरः परमेश्वरः॥ स्थानादिव्यपदेशाच्च॥ कथं पुनराकाशवत्सर्वगतस्य ब्रह्मणोऽक्ष्यल्पं स्थानं
उपपद्यत इति अत्रोच्यते भवेदेषानवकॢप्तिर्यद्येतदेवैकं स्थानमस्य निर्दिष्टं भवेत् संति ह्यन्यान्यपि पृथिव्यादी-
न्यस्य निर्दिष्टानि यः पृथिव्यां तिष्ठन्नित्यादिना तेषु हि चक्षुरपि निर्दिष्टं यश्चक्षुषि तिष्ठन्निति स्थानादिव्यपदेशादि- ३६॥

वामानि कर्मफलानि एतमक्षिपुरुषं हेतुमाश्रित्याभिसंयंति कर्मफलं सर्वकर्मफलोदयकारणं अयमित्यर्थः। वामानि शोभनानि लोके प्रापयतीति लोकस्य सर्वशुभप्रापकोऽयमित्यर्थः।
भामा भानानि सर्वत्र नयतीति भामनीः अयमेव प्रकाशकः सर्वत्रेत्यर्थः।

द्वा सुपर्णा इति ... समानं वृक्षं परिषस्वजाते ... अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति ... तिष्ठति

आभ्यां ... अनिर्णयेन ... संसारमनुभवति ... शुद्धं ध्यानात् ...

यमात्तं रूपमेवन्याय। द्वा सुपर्णा सयुजा सखायेत्येवमादिष्वपि तत्रापि ह्यध्यात्माधिकारान्न प्राकृतौ सुपर्णावुच्येते

तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्तीत्यदनलिङ्गाद्विज्ञानात्मा भवति अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीतीत्यनशनचेतनत्वाभ्यां परमात्मा। अ-

नन्तरे च मन्त्रे तावेव द्रष्टृद्रष्टव्यभावेन विशिनष्टि समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः। जुष्टं यदा पश्यत्यन्य-

मीशमस्य महिमानमिति वीतशोक इति। अपर आह द्वा सुपर्णेति नेयमृगस्याधिकरणस्य सिद्धान्तं भजते पैङ्गिरहस्य-

ब्राह्मणेनान्यथा व्याख्यातत्वात् तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्तीति सत्त्वमनश्नन्नन्यो अभिचाकशीतीत्यनश्नन्नन्यो अभि-

पश्यति ज्ञस्तावेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञाविति। सत्त्वशब्दो जीवः क्षेत्रज्ञशब्दः परमात्मेति यदुच्यते तन्न सत्त्वक्षेत्रज्ञशब्दयोरन्तःक-

रणशारीरपरतया प्रसिद्धत्वात् तत्रैव च व्याख्यातत्वात् तदेतत्सत्त्वं येन स्वप्नं पश्यति अथ योऽयं शारीर उपद्रष्टा स क्षेत्रज्ञ-

स्तावेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञाविति। नाप्यस्याधिकरणस्य पूर्वपक्षं भजते न ह्यत्र शारीरः क्षेत्रज्ञः कर्तृत्वभोक्तृत्वादिना संसारधर्मे-

णोपेतो विवक्ष्यते। कथं तर्हि सर्वसंसारधर्मातीतो ब्रह्मस्वभावश्चैतन्यमात्रस्वरूपोऽनश्नन्नन्योऽभिचाकशीती-

त्यनश्नन्नन्योऽभिपश्यति ज्ञ इति वचनात् तत्त्वमसि क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेष्वित्यादिस्मृतिभ्यश्च। ताव-

ता च विद्योपसंहारदर्शनमेवावकल्पते तावेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञौ न ह वा एवंविदि किंचन रज आध्वंसत इत्यादि।

कथं पुनरस्मिन्पक्षे तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्तीति सत्त्वमचेतनं भोक्तृत्ववचनमिति उच्यते नेयं श्रुतिरचेतनस्य

सत्त्वस्य भोक्तृत्वं वक्ष्यामीति प्रवृत्ता। किं तर्हि चेतनस्य क्षेत्रज्ञस्याभोक्तृत्वं ब्रह्मस्वभावतां च वक्ष्यामीति तदर्थं

सुखादिविक्रियावति सत्त्वे भोक्तृत्वमध्यारोपयति इदं हि कर्तृत्वं भोक्तृत्वं च सत्त्वक्षेत्रज्ञयोरितरेतरस्वभावाविवेककृ-

तं कल्प्यते परमार्थतस्तु नान्यतरस्यापि संभवति अचेतनत्वात् सत्त्वस्याविक्रियत्वाच्च क्षेत्रज्ञस्य। अविद्याप्रत्युप-

स्थापितस्वभावत्वाच्च सत्त्वस्य सुतरां न संभवति। तथा च श्रुतिः यत्र वा अन्यदिव स्यात्तत्रान्योऽन्यत्पश्येदित्यादिना

... सत्वबुद्धिः ४ ... सिद्धांतानु- गुणत्वेन ५ ...

... सत्त्वादिनापरिणामे ... भोक्तृत्वादि ... तत्त्वमसि ... ५१ ... भोक्तृत्वं ... १ विद्यानुभवादि ... सर्थः १

त्कृत्वा यं ब्रह्मवाहितं निक्षिप्तं गह्वरेवद्धाविद्यानर्थसंकटे देहो स्थितं पुराणं ... परं विदितवान् ... परमेश्वराख्य ...

नन्वत्र ... ज्ञानात्मपरमात्मनोः ... दर्शी ... परमात्म ... तदितिवद्भुमः ॥५॥

... प्रवेश ... परमात्मार्थः ॥

ज्ञात्मात्तपर्वपरस्परविलक्षणत्वात्तस्मात् ... विशेषो ... याता ... श्रेष्ठः ॥ विज्ञानात्मप
रमात्मानो विरोध्यमात्तत्कस्मात् आत्मानौ हिता ... नौ समानस्यभावौ संख्याश्रवणेच समानस्य
लावधृतलोके ... निर्दिश्यते ... गौः द्वितीयोन्वेष्टव्य इत्युक्ते गौरेव ... पुरुषो यातद्दिह
वालिंगेन निश्चित विज्ञानात्मनि द्वितीयान्वेष ... णायां समानस्वभावश्चेतनः परमात्मा प्रत्येतव्य इति
गुहां हितं दर्शितस्य ... परमात्मन एव द्रष्टव्यते गुहां हितं गह्वरेष्ठं पुराणं यो वेद निहितं गुहा
यां परमे व्योमन्नित्यात्मानमन्विच्छ गुहां प्रविष्टमिध्या ... सर्वगतस्यापि ब्रह्मण उपलब्ध्यधिष्ठानदेशा
... पदर्शनचिरुद्धते इत्येतदुक्तमेव सुकृतलोकवचनं ... त्रिञ्च ... यदेकस्मिन्वर्त्तमाने नयोरपि
... संसारित्वस्य पारमार्थिक ... त्वाच्चा संसारिचस्य तस्मात् ... विलक्षणत्वात् संसारिचासंसारिच योरविद्याकृतत्वा
... विज्ञानात्मपरमात्मानौ गृह्येते विशेषणाच्च विशेषणं च विज्ञानात्मपरमात्मनोरेव भवति आ
... येन विद्धि ... रथमेव तु इत्यादिना परेण ग्रन्थेन रथादिरूपकल्पनया विज्ञानात्मानं रथिनं
संसारमोक्षयोर्गन्तारं कल्पयति ... सोध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदमिति परमात्मानं गन्तव्यं
कल्पयति ... तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणं अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं म
त्वा धीरो हर्षशोकौ जहातीति पूर्वस्मिन्नपि ग्रन्थे मन्तृमन्तव्यत्वेनैतावेव विशेषितौ ... प्रकरणं चेदं परमात्म
नो ब्रह्मविदो वदन्तीति च वक्तृविशेषोपादानं परमात्मपरिग्रहे घटते तस्माद् ... परमात्मानाव

... परमात्मनोऽनुप्रविष्टं गुहां ... प्रवेश ... समाधानं ...

... विशेषणादिति ... हम ... कल्पयति ... वृत्ति ...

मनुष्ये प्रेते सति यं विचिकित्सा संशयः परलोकभोक्तास्ति केनास्तीति चान्ये त्वमोपदिष्टोऽहं एतं त्वं प्रष्टुमिच्छामि। धर्माधर्मादन्यं पिपृच्छति मनस्यं ... विज्ञ
कर्मादि पते पापमिति क्रियारूपं ... १ धर्माधर्म कार्म कारणं बद्धस्य हात भवद्भूत भविष्यत्पृथक् इति परमेश्वरेण विष्णुना तस्मात् ... इति यस्य ... इति २ ... ३

तो भवति तदपि इह प्रतिपादयितव्यं येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैके एतद्वि द्याम
नुशिष्टस्त्वयाहं वराणामेष वरस्तृतीय इति पृष्टत्वात् अथ जीवपरमात्मानौ ततो जीवाद्विलक्षणः परमा
त्मा प्रतिपादितो भवति। तदपि इह प्रतिपादयितव्यं अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् अ
न्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यसि तद्वदेति पृष्टत्वात् अत्राहाक्षेप्ता उभयमप्येतन्न संभवतः। कस्मादृत
पानं कर्मफलोपभोगः सुकृतस्य लोके इति लिंगात् तच्चेतनस्य क्षेत्रज्ञस्य संभवति नाचेतनाया बुद्धेः। पि
बंताविति द्विवचनेन द्वयोः पानं दर्शयतीत्यतो बुद्धिक्षेत्रज्ञपक्षस्तावन्न संभवति अत एव क्षेत्रज्ञपरमा
त्मपक्षोऽपि न संभवति चेतनेऽपि परमात्मनि ऋतपानासंभवात् अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति इति मंत्रवर्णात्
अत्रोच्यते नैष दोषः छत्रिणो गच्छंतीत्येकेनापि छत्रिणा बहूनां छत्रित्वोपचारदर्शनात् एवमेकेनापि पि
बता द्वौ पिबंतावुच्येयातां यद्वा जीवस्तावत्पिबति ईश्वरस्तु पाययति पाययन्नपि पिबतीत्युच्यते पाचयितर्यपि
पक्तृत्वप्रसिद्धिदर्शनात् बुद्धिक्षेत्रज्ञपरिग्रहोऽपि संभवति करणे कर्तृत्वोपचारात् एधांसि पचंतीति प्रयोगद
र्शनात् न चाध्यात्माधिकारेऽन्यौ कौचिद्द्वावृतं पिबंतौ संभवतः तस्माद्बुद्धिजीवौ स्यातां जीवपरमात्मानौ वेति
संशयः किं तावत्प्राप्तं बुद्धिक्षेत्रज्ञाविति कुतः गुहां प्रविष्टाविति विशेषणात्। यदि शरीरं गुहा यदि वा हृ
दयं उभयथापि बुद्धिक्षेत्रज्ञौ गुहां प्रविष्टावुपपद्येते न च सति संभवे सर्वगतस्य ब्रह्मणो विशिष्टदेशत्वं युक्तं
कल्पयितुं सुकृतस्य लोके इति च कर्मगोचरानतिक्रमं दर्शयति परमात्मा तु न सुकृतस्य दुष्कृतस्य वा गोच
रे वर्तते न कर्मणा वर्द्धते नो कनीयानिति श्रुतेः छायातपाविति च चेतनाचेतनयोर्निर्देश उपपद्यते

२ जीवबुद्धी यं यस्मै व गुहां प्रविष्टौ यौ वे इति ... छायातपाविति ... इति २

नंकइत्थावेदयत्रसइतिअत्रकश्चिदोदनोपसेचनसूचितोत्ता प्रतीयते तत्र किंअग्निरत्तास्यादुतजीवोथवापर
मात्मेतिसंशयः विशेषानवधारणात्त्रयाणांचाग्निजीवपरमात्मनांअस्मिन्ग्रंथे प्रश्नोपन्यासोपलब्धेः किंतावत्प्रा
अग्निरत्तेतिकुतः अग्निरन्नादइतिश्रुतिप्रसिद्धिभ्यांजीवोवात्तास्यात्तयोरन्यः पिप्पलंस्वाद्वत्तीतिदर्शना
न्नपरमात्मा अनश्नन्नन्योअभिचाकशीतीतिदर्शनादित्येवंप्राप्तेब्रूमः। अत्तात्रपरमात्माभवितुमर्हति
कुतः चराचरग्रहणात् चराचरंहिस्थावरजंगमंमृत्यूपसेचनमिहाद्यत्वेनप्रतीयतेतादृशस्यचाद्यस्यनपरमा
त्मनोन्यः कार्त्स्न्येनात्तासंभवति परमात्मातुविकारजातंसंहरन्सर्वमत्तीत्युपपद्यतेननुइहचराचरग्रह
णंनोपलभ्यतेकथंसिद्धवच्चराचरग्रहणंहेतुत्वेनोपादीयतेनैषदोषः मृत्यूपसेचनत्वेनसर्वस्यप्राणिनिकाय
स्यप्रतीयमानत्वात् ब्रह्मक्षत्रयोश्चप्राधान्यात्प्रदर्शनार्थत्वोपपत्तेः। यत्तुपरमात्मनोपिनात्तृत्वंसंभवतिअनश्न
न्नन्योअभिचाकशीतीतिदर्शनादित्यत्रोच्यतेकर्मफलभोगस्यप्रतिषेधकमेतद्दर्शनंतस्यसंनिहितत्वात् नवि
कारसंहारस्यप्रतिषेधकंसर्ववेदांतेषुसृष्टिस्थितिसंहारकारणत्वेनब्रह्मणःप्रसिद्धत्वात्तस्मात्परमात्मैवेहा
त्ताभवितुमर्हति। प्रकरणाच्च।१०। इतश्चपरमात्मैवेहात्ताभवितुमर्हति। यत्कारणंप्रकरणमिदंपरमात्मनोनजाय
तेम्रियतेवाविपश्चिदित्यादिप्रकृतग्रहणंचन्याय्यंकइत्थावेदयत्रसइतिचदुर्विज्ञानत्वंपरमात्मलिंगं॥ गुहांप्र
विष्टावात्मानौहितद्दर्शनात् ११ कठवल्लीष्वेवपठ्यते। ऋतंपिबंतौसुकृतस्यलोकेगुहांप्रविष्टौपरमेपरार्द्धे
छायातपौब्रह्मविदोवदंतिपंचाग्नयोयेचत्रिणाचिकेताइतितत्रसंशयः किमिहबुद्धिजीवौनिर्दिष्टौउ
तजीवपरमात्मानावितियदिबुद्धिजीवौततोबुद्धिप्रधानात्कार्यकरणसंघाताद्विलक्षणोजीवःप्रतिपादि

आत्मसत्यमावश्यकंकर्मफलंपिबंतौभुंजानौसुकृतस्यलोके ... सम्यगर्जितस्यात्मस्वरूपकार्यदेहेवर्तमानौपरस्यब्रह्मणोर्धंस्थानमर्हतीतिपरार्धंहृदयंतस्मिन्
... ब्रह्मविदः ... त्रिणाचिकेतः ...

कथमयं चयाम्मांतरात्मा यो ध्यवसित इति तत्रोच्यते नमस्य हृत्रह्मादिभि ना न्योतो स्मि दिव्ना लेश्या दि शास्त्रेस्य इति वचया शास्त्रे तर्हि शा ब्रार्य
प्रतिपत्तव्यो न तत्राश्रित इत्येवं च शास्त्रं च तच्च निसीत्यपहतपाप्मा त्वादि विशेषणं ब्रह्म शारीरस्यात्मत्वेनोपदिष्टं शा
रीरस्यैव नाकडुपत्तौ कृच्यं वारयति कुतः स्तु इत्युपभोगेन ब्रह्मणाउपभोगप्रसंगो थागच्छति शारीरस्य ब्रह्मणो एकत्वं तदाभिप्रा
ज्ञाननिमित्तः शारीरस्योपभोगो न तेन ध्यार्थरूपस्य ब्रह्मणः संस्पर्शो नहि ह्याव वेस्त केन क्लिन ता हि स्थियोगि
~~... भवेत ... बुद्ध्युपाधि ... परिछिन्नमानो वा ...~~
कारकाधपाधिच शास्त्र परिछिन्नमपि न परिछिन्नवदवभासते तद्वदिहापि यावत्कर्म चक्रे ...
पत्ते समाप्तिरेवस्या तु । अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्च । अर्भकमल्पमोको नीडमे
ष आत्मांतर्हृदय इति परिछिन्नायतनत्वा ... अणीयान्व्रीहेर्वा यवाद्वा इत्यणीयस्त्वोपरोपदेशाच्छारीर एवारा
जीव उपदिश्यते न सर्वगतः परमात्मेति यदुक्तं तत्परिहर्तव्यं अत्रोच्यते नायं दोषः । न तावत्परिछिन्नदेशस्य सर्वगत व्यप
देशः कथमप्युपपद्यते सर्वगतस्य तु सर्वदेशेषु विद्यमानत्वात्परिछिन्नदेशव्यपदेशोपि कयाचिदपेक्षया संभवति य
था समस्तवसुधाधिपतिरपि हि सन्नयोध्याधिपतिरिति व्यपदिश्यते कथं पुनरपेक्षया सर्वगतः सन्नीश्वरोर्भकौका अणी
श्च व्यपदिश्यत इति निचाय्यत्वादेवमिति ब्रूमः । एवमणीयस्त्वादिगुणोपेत ईश्वरस्तत्र हृदयपुंडरीके निचाय्यो द्रष्टव्य
~~उपदिश्यते यथा ...~~ विकल्पमानेत क्रमस्थि
नतादिविशिष्टमेव परमार्थतो व्योम न भवति तदाह न वैशेष्यादिति नैकत्वेपि शारीरस्योपभोगे न ब्रह्मणानुपभोगप्रसंगो
वैशेष्याद्विशेषात्परिहत्वति मिथ्याज्ञानसम्यग्ज्ञानयोर्मिथ्याज्ञानकल्पित उपभोगः
न यमिथ्याज्ञानकार्यस्तेनोपभोगेन समो ज्ञानदृष्टं तस्मान्नोपभोगगंधोपि शक्यः ईश्वरस्य सम्यग्ज्ञानदृष्टमेकत्वं
कल्पयितुं ॥ अत्ता चराचरग्रहणात् ॥ कठवल्लीषूपपद्यते यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत ओदनः मृत्युर्यस्योपसेचनं

अर्भकमल्पमोको नीडमेष म आत्मान्तर्हृदय इति परिच्छिन्नायतनत्वे स्वशब्देन चाणीयान्व्रीहेर्वा यवाद्वेत्यणीयस्त्वव्यपदेशा॥
च्छारीर एवाराग्रमात्रो जीव इहोपदिश्यते न सर्वगतः परमात्मेति यदुक्तं तत्परिहर्तव्यमत्रोच्यते नायं दोषः न तावत्परिच्छि
न्नदेशस्य सर्वगतत्वव्यपदेशः कथमप्युपपद्यते सर्वगतस्य तु सर्वदेशेषु विद्यमानं न चास्य परिच्छिन्नदेशव्यपदेशोऽपि कया
चिदपेक्षया संभवति यथा समस्तवसुधाधिपतिरपि हि सन्नयोध्याधिपतिरिति व्यपदिश्यते कया पुनरपेक्षया सर्वगतः
सन्नीश्वरोऽर्भकौका अणीयांश्च व्यपदिश्यत इति निचाय्यत्वादेवमिति ब्रूमः एवमणीयस्त्वादिगुणोपेत ईश्वरस्तत्र हृ
दयपुण्डरीके निचाय्यो द्रष्टव्य उपदिश्यते यथा शालग्रामे हरिस्तत्रास्य बुद्धिविज्ञानं ग्राहकं सर्वगतोऽपीश्वरस्तत्रोपा
स्यमानः प्रसीदति व्योमवच्चैतद्द्रष्टव्यं यथा सर्वगतमपि व्योम सूचीपाशाद्यपेक्षयार्भकौकोऽणीयश्च व्यपदिश्यते एवं
ब्रह्मापि तदेवं निचाय्यत्वापेक्षं ब्रह्मणोऽर्भकौकस्त्वमणीयस्त्वं च न पारमार्थिकं तत्र यदाशङ्क्यते हृदयायतनत्वा
द्ब्रह्मणो हृदयानां च प्रतिशरीरं भिन्नत्वाद्भिन्नायतनानां च शुकादीनामनेकत्वसावयवत्वानित्यत्वादिदर्शनात्
ब्रह्मणोऽपि तत्प्रसङ्ग इति तदपि परिहृतं भवति॥ संभोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात्॥ व्योमवत्सर्वगतस्य ब्रह्मण
सर्वप्राणिहृदयसंबंधाच्चिद्रूपतया च शारीरादविशिष्टत्वात्सुखदुःखादिसंभोगोऽप्यविशिष्टः प्रसज्येत एकत्वा
च्च न हि परस्मादात्मनोऽन्यः कश्चिदात्मा संसारी विद्यते नान्योऽतोऽस्ति विज्ञातेत्यादिश्रुतिभ्यस्तस्मात्परस्यैव ब्रह्मणः संसा ७५
रसंभोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यान्न तावत्सर्वप्राणिहृदयसंबंधाच्छारीरवद्ब्रह्मणः संभोगप्रसङ्गो वैशेष्याद्विशेषो
हि भवति शारीरपरमेश्वरयोरेकः कर्ता भोक्ता धर्माधर्मसाधनः सुखदुःखादिमांश्चैकस्तद्विपरीतोऽपहतपाप्म
त्वादिगुण एतस्मादनयोर्विशेषादेकस्य भोगो नेतरस्य यदि च संनिधिमात्रेण वस्तुशक्तिमनाश्रित्य कार्यसंबंधो ३५१
ऽभ्युपगम्येत आकाशादीनामपि दाहादिप्रसङ्गः सर्वगतानेकात्मवादिनामपि समावेतौ चोद्यपरिहारौ
यदप्येकत्वाद्ब्रह्मण आत्मान्तराभावाच्छारीरस्य भोगेन ब्रह्मणो भोगप्रसङ्ग इत्यत्र वदामः इदं तावद्देवानांप्रियः प्रष्टव्यः।

ब्रसूभा

वाक्यं नादर इत्यादि ज्यायान्पृथिव्या इत्येवंजातीयका गुणा न शारीरे आंजस्येनोपपद्यंते शारीर इति शरीरे भवः इत्यर्थः नन्वी
श्वरोपि शरीरे भवति सत्यं शरीरे भवति न तु शरीर एव भवति ज्यायान्पृथिव्या ज्यायानंतरिक्षादाकाशवच [illegible] सर्वगतश्च नि
त्य इति च व्यापित्वश्रवणात् जीवस्तु शरीर एव भवति तस्य भो[illegible]धिष्ठानशरीरादन्यत्र वृत्यभावात् कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ॥
इतश्च न शारीरो मनोमयत्वादिगुणो यस्मात्कर्मकर्तृव्यपदेशो भवति एतमितः प्रेत्याभिसंभवितास्मीति एतमिति प्रकृत
मनोमयत्वादिगुणमुपास्यमात्मानं कर्मत्वेन प्राप्यत्वेन व्यपदिशति अभिसंभवितास्मीति शारीरमुपासकं कर्तृत्वेन प्रा
पकत्वेन अभिसंभवितास्मीत्यर्थः । न च सत्यां गतावेकस्य कर्तृकर्मव्यपदेशो युक्तः तथोपास्योपासकभावोपि भेदाधि
ष्ठान एव तस्मादपि न शारीरो मनोमयत्वादिविशिष्टः ॥ शब्दविशेषात् । इतश्च शारीरादन्यो मनोमयत्वादिगुणः
यस्माच्छब्दविशेषो भवति समानप्रकरणे श्रुत्यंतरे यथा व्रीहिर्वा यवो वा श्यामाको वा श्यामाकतंडुलो वै[illegible]वमयमंतरात्मन्पु
रुषो हिरण्मयः इति शारीरस्यात्मनो यः शब्दोभिधायकः सप्तम्यंतोंतरात्मन्निति तस्माद्विशिष्टोन्यः प्रथमांतः [illegible] पुरुषश
ब्दो मनोमयत्वादिविशिष्टस्यात्मनोभिधायकः तस्मात्तयोर्भेदोवगम्यते । स्मृतेश्च । स्मृतिश्च शारीरपरमात्मनोर्भेदं
दर्शयति ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेर्जुन तिष्ठति । भ्रामयन्सर्वभूतानि यंत्रारूढानि मायया इत्याद्या अत्राह कः पुनरयं शारी
रो नाम परमात्मनोन्यः यः प्रतिषिध्यते अनुपपत्तेस्तु न शारीर इत्यादिना श्रुतिस्तु नान्योतोस्ति द्रष्टा नान्योतोस्ति श्रोता
नान्योतोस्ति मंतेत्येवंजातीयका परमात्मनोन्यमात्मानं वारयति तथा स्मृतिरपि क्षेत्र[illegible]ज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षे
त्रेषु भारतेत्येवंजातीयकेति । अत्रोच्यते सत्यमेवैतत् पर एवात्मा देहेंद्रियमनोबुद्ध्युपाधिभिः परिच्छिद्यमानो बालैः
शारीर इत्युपचर्यते तद्यथा घटकरकाद्युपाधिवशादपरिच्छिन्नमपि नभः परिच्छिन्नवदवभासते तद्वत्तदपेक्षया च
कर्मकर्तृत्वा[illegible]दिभेदव्यवहारो न विरुध्यते प्राक्[illegible]मसीति आत्मैकत्वोपदेशग्रहणात् गृहीते त्वात्मैकत्वे बंधमो
क्षादिसर्वव्यवहारपरिसमाप्तिरेव स्यात् ॥ अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्च ॥

ह सु १

तद्धि विवक्षितमित्युच्यते। यदनुपादेयं तदविवक्षितमिति तद्वदुपादेयत्वेनाभिहितं विवक्षितं न त्वितर
दविवक्षितं उपादानानुपादाने तु वेदवाक्यतात्पर्यातात्पर्याभ्यामवगम्येते तदिह ये विवक्षिता गुणाः
उपासनायामुपादेयत्वेनोपदिष्टाः सत्यसंकल्पप्रभृतयस्ते परस्मिन्ब्रह्मण्युपपद्यन्ते सत्यसंकल्पत्वं हि
सृष्टिस्थितिसंहारेष्वप्रतिबद्धशक्तित्वात्परमात्मन एवावकल्पते परमात्मगुणत्वेन च य आत्मापहतपाप्मे
त्यत्र सत्यकामः सत्यसंकल्प इति श्रुतं आकाशात्मेति आकाशवदात्मा यस्येत्यर्थः। सर्वगतत्वादि
धर्मैः संभवति आकाशेन साम्यं ब्रह्मणो ज्यायान्पृथिव्या इत्यादिना विशेषितत्वाद्दर्शयति यदाप्याकाशा
त्मास्येति व्याख्याय तदापि संभवति सर्वजगत्कारणस्य सर्वात्मनो ब्रह्मण आकाशात्मत्वमत एव सर्व
कर्मेत्यादि एवमिहोपास्यतया विवक्षिता गुणा ब्रह्मण्युपपद्यन्ते यत्तूक्तं मनोमयः प्राणशरीर इति जी
वलिंगं न तद्ब्रह्मण्युपपद्यत इति तदपि ब्रह्मण्युपपद्यत इति ब्रूमः। सर्वात्मत्वाद्धि ब्रह्मणो जीवसंबंधीनि
मनोमयत्वादीनि ब्रह्मसंबंधीनि भवंति तथा च ब्रह्मविषये श्रुतिस्मृती भवतः त्वं स्त्री त्वं पुमानसि।
सर्वतःपाणिपादं तत् इति च अप्राणो ह्यमनाः शुभ्र इति श्रुतिः शुद्धब्रह्मविषये इयं तु मनोमयः प्राण पै
शरीर इति सगुणब्रह्मविषयेति विशेषः। ततो विवक्षितगुणोपपत्तेः परमेव ब्रह्मेहोपास्यत्वेनो
पदिष्टमिति गम्यते। अनुपपत्तेस्तु न शारीरः॥ पूर्वसूत्रेण ब्रह्मणि विवक्षितानां गुणानामुपपत्ति
रुक्तानि न शारीरे तेषामनुपपत्तिरुच्यते तु शब्दोऽवधारणार्थो ब्रह्मैव नैवोक्तेन न्यायेन मनोम
यत्वादिगुणो न तु शारीरो जीवो मनोमयत्वादिगुणः यत्कारणं सत्यसंकल्प आकाशात्मा s॥३४॥(

सि त्वं कुमार उत वा कुमारी॥ त्वं जीर्णो दंडेन वंचसि त्वं जातो भवसि विश्वतोमुख ६ ६
सर्वतोऽक्षिशिरोमुखं सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति

नैषदोषः।नेदंवाक्यंब्रह्मोपासनविधिपरं।किंतर्हिशमविधिपरं।यत्कारणंसर्वंखल्विदंब्रह्मतज्जलानितिशांतउ
पासीतेत्याह।एतदुक्तंभवति।यस्मात्सर्वमिदंविकारजातंब्रह्मैवतज्जत्वात्तल्लत्वात्तदनत्वाच्च।नचसर्वस्यैकात्मत्वे
रागादयःसंभवंति।तस्माच्छांतउपासीतेति।नचशमविधिपरत्वेप्यनेनवाक्येनब्रह्मोपासनंनियंतुंशक्यते।उपास
ब नंसक्रतुंकुर्वीतेत्यनेनविधीयते।क्रतुःसंकल्पोध्यानमित्यर्थः।तस्यचविषयत्वेनश्रूयतेमनोमयःप्राणशरी
रइतिजीवलिंगं।अतोब्रूमोजीवविषयमेतदुपासनमिति।सर्वकर्मासर्वकामइत्याद्यपिश्रूयमाणंपर्यायेणजी
वविषयमुपपद्यते।एषमआत्मांतर्हृदयेणीयान्व्रीहेर्वायवाद्वेतिचहृदयायतनत्वमणीयस्त्वंचाराग्रमा
त्रस्यजीवस्यावकल्पतेनापरिछिन्नस्यब्रह्मणः।ननुज्यायान्पृथिव्याइत्याद्यपिनपरिछिन्नेवकल्पतइत्यत्र
ब्रूमः।नतावदणीयस्त्वंज्यायस्त्वंचोभयंसमाश्रयितुंशक्यंविरोधात्।अन्यतराश्रयणेचप्रथमश्रुतत्वादणीयस्त्वं
युक्तमाश्रयितुं।ज्यायस्त्वंतुब्रह्मभावापेक्षयाभविष्यतीति।निश्चितेचजीवविषयत्वेयदंतेब्रह्मसंकीर्तनमेतद्ब्रह्मेतित
दपिप्रकृतपरामर्शार्थत्वाज्जीवविषयमेव।तस्मान्मनोमयत्वादिधर्मकोजीवउपास्यइत्येवंप्राप्तेब्रूमः।परमेव
ब्रह्मेहमनोमयत्वादिधर्मैरुपास्यं।कुतः।सर्वत्रप्रसिद्धोपदेशात्।यत्सर्वेषुवेदांतेषुप्रसिद्धंब्रह्मशब्दस्याल
बनंजगत्कारणमिहचसर्वंखल्विदंब्रह्मेतिवाक्योपक्रमेश्रुतंतदेवमनोमयत्वादिधर्मैर्विशिष्टमुपदिश्यतइति
युक्तं।एवंचप्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रियेनभविष्यतः।ननुवाक्योपक्रमेशमविवक्षयाब्रह्मनिर्दिष्टंनस्वविशे
षयेत्युक्तं।अत्रोच्यते।यद्यपिशमविवक्षयाब्रह्मनिर्दिष्टंतथापिमनोमयत्वादिषूपदिश्यमानेषुसंनि हितंभव
तीजीवस्तु सं हितोनस्वशब्देनोपात्तइतिवैषम्यं।विवक्षितगुणोपपत्तेश्च।वक्तुरिष्टाविवक्षिताः।यद्यप्यपौरुषेयेवे
देवक्तुरभावान्नेच्छार्थःसंभवतितथाप्युपादानेनफलेनोपचर्यते।लोकेपियच्छब्दाभिहितमुपादेयंभवति

र्येण ब्रह्मण उपासनमाश्रितमिति प्रतिपाद्यते वाक्यस्योपक्रमोपसंहाराभ्यामेकार्थत्वावगमात्प्राणप्रज्ञ
ब्रह्मलिङ्गावगमाच्च तस्माद्ब्रह्मवाक्यमेतदिति सिद्धं ॥ छ ॥ शारीरमीमांसासूत्रार्थप्रदीपिकायां करलगच्छसद
क्तौ प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ३१ ॥ प्रथमे पादे जन्माद्यस्य यत इत्याकाशादेः समस्तस्य जगतो
जन्मादिकारणं ब्रह्मेत्युक्तं तस्य समस्तजगत्कारणस्य ब्रह्मणो व्यापित्वं नित्यत्वं सर्वज्ञत्वं सर्वात्मत्वमित्ये
वंजातीयको धर्म उक्त एव भवति अर्थान्तरप्रसिद्धानां च केषांचिच्छब्दानां ब्रह्मविषयत्वे हेतुप्रतिपादनेन के
निचिद्वाक्यानि संदिह्यमानानि ब्रह्मपरतया निर्णीतानि पुनरप्यन्यानि वाक्यान्यस्पष्टब्रह्मलिङ्गानि सं
दिह्यन्ते किं परं ब्रह्म प्रतिपादयन्त्याहोस्विदर्थान्तरं किंचिदिति । तन्निर्णयाय द्वितीयतृतीयौ पादावारभ्येते
॥ सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ॥ इदमाम्नायते सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीताथ खलु क्रतुमयः
पुरुषो यथाक्रतुरस्मिँल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति स क्रतुं कुर्वीत मनोमयः प्राणशरीर इत्यादि ।
तत्र संशयः किमिह मनोमयत्वादिभिर्धर्मैः शारीर आत्मोपास्यत्वेनोपदिश्यत आहोस्विद्ब्रह्मेति किं ता[वत्प्राप्तं] ॥ ३२ ॥
शारीर इति कुतस्तस्य हि कार्यकरणाधिपतेः प्रसिद्धो मनआदिभिः संबन्धो न परस्य ब्रह्मणः अप्राणो ह्यमनाः
शुभ्र इत्यादिश्रुतिभ्यः ननु सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति स्वशब्देनैव ब्रह्मोपात्तं कथमिह शारीर आत्मोपास्य आशंक्यते

व्याप्तत्वेऽपि तत्प्रयोगेन सु इत्या लभ्ना ब्रह्मलिंगदर्शनेन १

इदमुपासते इत्यादिवाक्यं तत्र वक्त्रादिक्रियाया एतस्यैवात्मनो ब्रह्मत्वं दर्शयति यस्तु पुनरेतदुक्तं सह ह्येतावस्मिञ्छ
रीरे वसतः सहोत्क्रामत इति प्राणप्रज्ञात्मनोस्तद्दर्शनं ब्रह्मवादिनो नोपपद्यत इति नैष दोषो ज्ञानक्रियाशक्ति
द्वयाश्रययोर्बुद्धिप्राणयोः प्रत्यगात्मोपाधिभूतयोर्भेदनिर्देशोपपत्ते रूपाधिद्वयोपहितस्य तु प्रत्यगात्मनः स्वरू
पेणाभेद इत्यतः प्राण एव प्रज्ञात्मेत्येकीकरणमविरुद्धम् अथवा नोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगादित्य
स्यायमन्योऽर्थः न ब्रह्मवाक्येऽपि जीवमुख्यप्राणलिङ्गं न विरुध्यते कथमुपासात्रैविध्यात् त्रिविधमिह ब्रह्मण उपा
सनं विवक्षितं प्राणधर्मेण प्रज्ञाधर्मेण स्वधर्मेण च तत्रायुरमृतमित्युपास्वायुः प्राण इति इदं शरीरं परिगृ
ह्योत्थापयति तस्मादेतदेवोक्थमुपासीतेति च प्राणधर्मः । अथ यथास्यै प्रज्ञायै सर्वाणि भूतान्येकीभवन्ति तद्
व्याख्यास्याम इत्युपक्रम्य वागेवास्या एकमङ्गमदूदुहत्तस्यै नाम परस्तात्प्रतिविहिता भूतमात्रा प्रज्ञया वाचं
समारुह्य वाचा सर्वाणि नामान्याप्नोतीत्यादि प्रज्ञाधर्मः ता वा एता दशैव भूतमात्रा अधिप्रज्ञं दश प्रज्ञामात्रा
अधिभूतं यदि भूतमात्रा न स्युः प्रज्ञामात्रा न स्युर्यदि प्रज्ञामात्रा न स्युस्तदा भूतमात्रा न स्युर्न ह्यन्यतरतो
रूपं किंचन सिध्येन्नो एतन्नाना तद्यथा रथस्यारेषु नेमिरर्पिता नाभावरा अर्पिता एवमेवैता भूतमात्राः प्र
ज्ञामात्रास्वर्पिताः प्रज्ञामात्राः प्राणेऽर्पिताः स एष प्राण एव प्रज्ञात्मेत्यादि ब्रह्मधर्मः तस्माद्ब्रह्मण एवैतदुपाधिद्व
यधर्मेण स्वधर्मेण चैकमुपासनं त्रिविधं विवक्षितम् अन्यत्रापि मनोमयः प्राणशरीर इत्यादावुपाधिध

स्म अत्र आलोक्य विद्यादितन्वो क्रमिति ४ ४ हिततमलोद प्रथमस्मिन्नुक्ते ४

उक्तो वाक्यप्रतीयमानं ब्रह्मेति चेन्न । नैतदेवमुपासात्रैविध्यादेवं सति त्रिविधमुपासनं प्रसज्येत जीवोपासनं मुख्यप्राणो
पासनं ब्रह्मोपासनं चेति न चैतदेकस्मिन्वाक्येऽभ्युपगन्तुं युक्तमुपक्रमोपसंहाराभ्यां हि वाक्यैकत्वमवगम्यते मामेव
विजानीहीत्युपक्रम्य प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा तं मामायुरमृतमित्युपास्स्वेत्युक्त्वा ते स एष प्राण एव प्रज्ञात्माऽऽनन्दोऽजरोऽमृ
त इत्येकरूपावुपक्रमोपसंहारौ दृश्येते तत्रार्थैकत्वं युक्तमाश्रयितुं न च ब्रह्मलिङ्गमन्यपरत्वेन परिणेतुं शक्यं द
शानां भूतमात्राणां प्रज्ञामात्राणां च ब्रह्मणोऽन्यत्रार्पणानुपपत्तेराश्रितत्वाच्चान्यत्रापि ब्रह्मलिङ्गवशात्प्राणशब्द
स्य ब्रह्मणि वृत्तेरिहापि च हिततमोपन्यासादि ब्रह्मलिङ्गयोगाद्ब्रह्मोपदेश एवायमिति गम्यते यत्तु मुख्यप्राणलि
ङ्गं दर्शितमिदं शरीरं परिगृह्योत्थापयतीति तदसत् । प्राणव्यापारस्यापि परमात्मायत्तत्वात्परमात्मन्युपचरितुं
शक्यत्वात् । न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन । इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रिताविति श्रुतेः । य
दपि न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यादिति जीवलिङ्गं दर्शितं तदपि न ब्रह्मपक्षं निवारयति न हि जीवो नामात्य
न्तभिन्नो ब्रह्मणः तत्त्वमस्यहं ब्रह्मास्मीत्यादिश्रुतिभ्यः बुद्ध्याद्युपाधिकृतं तु विशेषमाश्रित्य ब्रह्मैव सन्जीवः कर्ता भोक्ता
चेत्युच्यते तस्योपाधिकृतविशेषपरित्यागेन स्वरूपं ब्रह्म दर्शयितुं न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यादित्यादिना ॥३२॥
प्रत्यगात्माभिमुखीकरणार्थ उपदेशो न विरुध्यते यदप्याख्यानस्य दिलयेन वाग्मत्युपपते तदेव ब्रह्मत्वे विघ्नितं दय

उपाधिविशेषपरित्यागार्थं ३१

रीदृशान्यपि क्रूराणि कर्माणि कुर्वतो मम ब्रह्मभूतस्य लोमापि न हिंस्यते स यो न्योपि मां वेद न तस्य केनचिदपि कर्म
णा लोको हिंस्यत इति विज्ञेयं च ब्रह्मैव प्राणोस्मि प्रज्ञात्मेति वक्ष्यमाणं तस्माद्ब्रह्मवाक्यमेवैतत् ॥ जीवमुख्यप्राण
लिंगान्नेति चेन्नोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगात् ॥ यद्यप्यध्यात्मसंबंधभूमदर्शनान्न पराधीनस्य देवता
त्मन उपदेशस्तथापि न ब्रह्मवाक्यं भवितुमर्हति कुतः जीवलिंगात् मुख्यप्राणलिंगाच्च । जीवस्य तावदस्मिन्वा
क्ये विस्पष्टं लिंगमुपलभ्यते न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यादित्यादि अत्र हि वागादिभिः करणैर्व्यापृतस्य कार्यक
रणाध्यक्षस्य जीवस्य विज्ञेयत्वमभिधीयते तथा मुख्यप्राणलिंगमथ खलु प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्यो
त्थापयतीति शरीरधारणं च मुख्यस्य प्राणस्य धर्मः प्राणसंवादे वागादीन्प्राणान्प्रकृत्य तान्वरिष्ठः प्राण उवाच
मा मोहमापद्यथाहमेवैतत्पंचधात्मानं प्रविभज्यैतद्बाणमवष्टभ्य विधारयामीति श्रवणात् ये त्विमं शरीरं परिगृह्य
ति पठंति तेषामिमं जीवमिंद्रियग्रामं वा परिगृह्य शरीरमुत्थापयतीति व्याख्येयं प्रज्ञात्मत्वमपि जीवे तावच्चेतनत्वादु
पपन्नं मुख्येपि प्राणे प्रज्ञासाधनप्राणांतराश्रयत्वादुपपन्नमेव जीवमुख्यप्राणपरिग्रहे च प्राणप्रज्ञात्मनोः स
हवृत्तित्वेनाभेदनिर्देशः स्वरूपेण भेदनिर्देश इत्युभयथा निर्देश उपपद्यते यो वै प्राणः सा प्रज्ञा या वा प्रज्ञा स प्राणः
सह ह्येतावस्मिञ्छरीरे वसतः सहोत्क्रामत इति ब्रह्मपरिग्रहे तु किं कस्माद्भिद्येत तस्मादिह जीवमुख्यप्राणयोरन्यतर

इमं शरीरमिति पुल्लिंगनपुंसकयोः सामानाधिकरण्यानुपपत्त्या व्याख्येयं तेषामित्यादि ५
५ इदं शरीरं परिगृह्य उत्थापयतीति पूर्वोक्तश्रुतौ इदं पाठस्य ततो इमं शब्दपदेनोक्तं ४

एतदर्थंकारिता
।प्रत्यगात्मार्थप्राणप्रज्ञात्मदर्शनपरी सर्वं २१

यस्मिन्निंद्रियाध्यात्ममेवेंद्रियाश्रयं प्राणं दर्शयति। तथा प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्योत्थापयतीति न वाचं विजिज्ञा
सीत वक्तारं विद्यादिति चोपक्रम्य तद्यथा रथस्यारेषु नेमिरर्पिता नाभावरा अर्पिता एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रा
प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः प्रज्ञामात्राः प्राणे अर्पिताः स एष प्राण एव प्रज्ञात्मानंदोऽजरोऽमृत इति विषयेंद्रियव्यवहा
रानाभिभूतं प्रत्यगात्मानमेवोपसंहरति स म आत्मेति विद्यादिति चोपसंहारः प्रत्यगात्मपरिग्रहे साधुर्न परा
चीनपरिग्रहे। अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूरिति च श्रुत्यंतरं तस्मादध्यात्मसंबंधबाहुल्याद्ब्रह्मोपदेश एवायं न देव
तात्मोपदेशः कथं तर्हि वक्तुरात्मोपदेशः॥ शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत्॥ इंद्रो नाम देवतात्मा स्वमात्मानं
परमात्मत्वेनाहमेव परं ब्रह्मेत्यार्षेण दर्शनेन यथाशास्त्रं पश्यन्नुपदिशति स्म मामेव विजानीहीति। यथा
तद्धैतत्पश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रतिपेदेऽहं मनुरभवं सूर्यश्चेति तद्वत् तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवदिति श्रु
तेः। यत्पुनरुक्तं मामेव विजानीहीत्युक्त्वा विग्रहधर्मैरिंद्र आत्मानं तुष्टाव त्वाष्ट्रवधादिभिरिति। तत्परिहर्त
व्यमत्रोच्यते न तावत्त्वाष्ट्रवधादीनां विज्ञेयेंद्रस्तुत्यर्थत्वेनोपन्यासो यस्मादेवंकर्माहं तस्मान्मां विजानीहीति कथं तर्हि
विज्ञानस्तुत्यर्थत्वेन यत्कारणं त्वाष्ट्रवधादीन्यतिसाहसान्युपन्यस्य परेण विज्ञानस्तुतिमनुसंदधाति तस्य ३२॥
मे तत्र न लोम च मीयते स यो मां वेद न ह वै तस्य केन च न कर्मणा लोको मीयत इत्यादिना। एतदुक्तं भवति यस्मा

प्रतर्दनस्य द्वितीय ... धर्मधर्मिणोरभेदात् ६

३ वक्तुर्यो दर्शीत्वरूपेत ... ६ स्वबाध्य बलदेवतात्वादेः ... प्राणशब्दे ॥

तस्मात्प्राणो ब्रह्म ॥ ॥ न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसंबंधभूमा ह्यस्मिन् ॥ यदुक्तं प्राणो ब्रह्मेति तदाक्षिप
ते न परं ब्रह्म प्राणशब्दं । कस्माद्वक्तु रात्मोपदेशात् । वक्ता हीन्द्रो नाम कश्चिद्विग्रहवान्देवताविशेषः स्वमात्मा
नं प्रतर्दनायाचचक्षे मामेव विजानीहीत्युपक्रम्य प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मेत्यहंकारवादेन स एष वक्तुरात्मत्वेनोप
दिश्यमा नः प्राणः कथं ब्रह्म स्यात् न हि ब्रह्मणो वक्तृत्वं संभवत्यवागमना इत्यादिश्रुतिभ्यः तथा विग्रहसंबं
धिभिरेव ब्रह्मण्यसंभवद्भिर्धर्मैरात्मानं तुष्टाव त्रिशीर्षाणं त्वाष्ट्रमहनमरुन्मुखान्यतीन्सालावृकेभ्यः प्र
यच्छमित्येवमादिभिः प्राणत्वं चेंद्रस्य बलवत्त्वादुपपद्यते प्राणो वै बलमिति हि विज्ञायते बलस्य चेंद्रो देवता
प्रसिद्धा या च काचिद्बलकृतिरिंद्रकर्मैव तदिति हि वदंति प्रज्ञात्मत्वमपि अप्रतिहतज्ञानत्वाद्देवतात्मनः
संभवति अप्रतिहतज्ञाना देवता इति हि वदंति निश्चिते चैवं देवतात्मोपदेशे हिततमत्वादिवचनानि यथा
संभवं तद्विषया ण्येव योजयितव्यानि । तस्माद्वक्तुरिंद्रस्या त्मो पदेशा न्न प्राणो ब्रह्मेत्याक्षिप्य प्रति
समाधीयते अध्यात्मसंबंधभूमा ह्यस्मिन्निति अध्यात्मसंबंधः प्रत्यगात्मसंबंधस्तस्य भूमा बाहुल्यमस्मि
न्नध्याय उपलभ्यते यावद्ध्यस्मिंछरीरे प्राणो वसति तावदायुरिति प्राणस्यैव प्रज्ञात्मनः प्रत्यग्भूतस्या
युःप्रदानोपसंहारयोः स्वातंत्र्यं दर्शयति न देवताविशेषस्य पराचीनस्य तथास्तित्वे च प्राणानां निःश्रे

स्वबाध्यबलकार्यकारित्वादपि प्राणशब्दवाच्य इन्द्र ४ ६

५ मामेकपदत्वस्य ... इन्द्रियाणां ... प्रवर्तक ...

प्रति आनंदोजमृतइत्यादि कथमिदस्तुनः संशयः संजातिअनेकलिं १
गदर्शनादिति ब्रूमः नकेवलमिह ब्रह्मलिंगमेवोपलभ्यते संति हीतरलिंगान्यपि मामेव विजानीहीतींद्रस्य वचनं
देवतालिंगमिदंशरीरंपरिगृह्योत्थापयतीति प्राणलिंगं नवाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यादित्यादिजीवलिंग
मत उपपन्नः संशयः तत्र प्रसिद्धेर्वायुः प्राण इति प्राप्ते उच्यते प्राणशब्दं ब्रह्मविज्ञेयं कुतः तथानुगमात्। तथा
हि पौर्वापर्येण पर्यालोच्यमाने वाक्ये पदार्थानां समन्वयो ब्रह्मप्रतिपादनपर उपलभ्यते उपक्रमे तावद्वरं
वृणीष्वेतीन्द्रेणोक्तः प्रतर्दनः परमपुरुषार्थं वरमुपचिक्षेप त्वमेव मे वृणीष्व यं त्वं मनुष्याय हिततमं मन्यसे
इति तस्मै हिततमत्वेनोपदिश्यमानः प्राणः कथं परमात्मा न स्यान्नह्यन्यत्र परमात्मज्ञानाद्धिततमप्राप्तिरस्ति।
तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पंथा विद्यते यनायेत्यादिश्रुतिभ्यः। तथा स यो मां वेद न ह वै तस्य केन
चन कर्मणा लोको मीयते न स्तेयेन न भ्रूणहत्ययेत्यादि च ब्रह्मपरिग्रहे घटते ब्रह्मविज्ञाने हि सर्वकर्मक्षयः प्रसिद्धः।
क्षीयंते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे इत्याद्यासु श्रुतिषु प्रज्ञात्मत्वं च ब्रह्मपक्ष उपपद्यते न ह्यचेतनस्य वायोः प्र
ज्ञात्मत्वं संभवति तथोपसंहारेऽपि आनंदोऽजरोऽमृत इत्यानंदत्वादीनि न ब्रह्मणोऽन्यत्र सम्यक् संभवंति न साधुना
कर्मणा भूयान्भवति नो एवासाधुना कनीयानेष ह्येव साधु कर्म कारयत्येष उ एवासाधु कर्म कारयत्येष लोकपा ॥३०॥
ल एष लोकाधिपतिरेष लोकेश इति च। सर्वमेतत्तस्मिन्ब्रह्मण्याश्रीयमाणेऽनुगंतुं शक्यते न मुख्ये प्राणे

उपदेशभेदान्नेतिचेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात् ॥ ॥यदप्येतदुक्तं पूर्वस्मि त्रिपादस्यामृतं दिवीति सप्तम्या द्यौराधारत्वेनो
पदिष्टेह पुनरपि यदतः परो दिव इति पंचम्या मर्यादात्वेन तस्मादुपदेशभेदान्न तस्येह प्रत्यभिज्ञानमस्तीति तत्प
रिहर्त्तव्यमत्रोच्यते नायं दोषः उभयस्मिन्नप्यविरोधात् उभयस्मिन्नपि सप्तम्यंते पंचम्यंते चोपदेशे न प्रत्यभिज्ञा
नं विरुध्यते यथा लोके वृक्षाग्रेसं बद्धोपि श्येन उभयथोपदिश्यमानो दृश्यते वृक्षाग्रे श्येनो वृक्षाग्रात्परतः श्ये
न इति च एवं दिव्येव सद्ब्रह्म दिवः परमित्युपदिश्यते अपर आह यथा लोके वृक्षाग्रेणासंबद्धोपि श्येन उभयथो
पदिश्यमानो दृश्यते वृक्षाग्रे श्येनो वृक्षाग्रात्परतः श्येन इति च एवं दिवः परमपि सद्ब्रह्म दिवीत्युपदिश्यते तस्मादि
ह पूर्वनिर्दिष्टस्य ब्रह्मण इह प्रत्यभिज्ञानमतः परमेव ब्रह्म ज्योतिः शब्दमिति सिद्धं ॥ प्राणस्तथानुगमात् ॥
अस्ति कौषीतकिब्राह्मणोपनिषदींद्रप्रतर्दनाख्यायिका प्रतर्दनो ह वै दैवोदासिरिंद्रस्य प्रियं धामोपजगा
म युद्धेन च पौरुषेण चेत्यारभ्याम्नाता तस्यां श्रूयते स होवाच प्राणोस्मि प्रज्ञात्मा तं मामायुरमृतमित्युपास्स्वेति
तथोत्तरत्रापि अथ खलु प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्योत्थापयतीति तथा न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यादिति
अंते च स एष प्राण एव प्रज्ञात्मानंदोऽजरोमृत इत्यादि तत्र संशयः किमिह प्राणशब्देन वायुमात्रमभिधीयते
उत देवतात्मोत जीवोथ वा परं ब्रह्मेति ननु अत एव प्राण इत्यत्र वर्णितं प्राणशब्दस्य ब्रह्म परत्वमिहापि च ब्रह्मलिंग

तस्माद्दस्ति छंदोभिधानेपि पूर्वस्मिन्वाक्ये ब्रह्म निर्दिष्टं तदेव ज्योतिर्वाक्येपि परामृश्यते उपासनांतरविधानाय । अ
पर आह साक्षादेव गायत्रीशब्देन ब्रह्म प्रतिपाद्यते संख्यासामान्यात् यथा गायत्री चतुष्पदा षडक्षरैः पादैः
तथा ब्रह्म चतुष्पात् तथान्यत्रापि छंदोभिधायी शब्दोर्थांतरे संख्यासामान्यात्प्रयुज्यमानो दृश्यते तद्यथा
ते वा एते पंचान्ये पंचान्ये दश संतस्तत्कृतमित्युपक्रम्याह सैषा विराडन्नादिनी अस्मिन्पक्षे ब्रह्मैवाभि-
हितमिति न छंदोभिधानं सर्वथाप्यस्ति पूर्वस्मिन्वाक्ये प्रकृतं ब्रह्म ॥ भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवं ॥ इतश्चैव-
मभ्युपगंतव्यमस्ति पूर्वस्मिन्वाक्ये प्रकृतं ब्रह्मेति यतो भूतादीन्पादान्व्यपदिशति श्रुतिः भूतपृथिवीशरीरहृदयानि हि
निर्दिश्याह सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्रीति न हि ब्रह्मानाश्रयणे केवलस्य छंदसो भूतादयः पादा उपपद्यंते अपि
च ब्रह्मानाश्रयणे नेयमृक्संबध्येत तावानस्य महिमेति । अनया हि ऋचा स्वरसेन ब्रह्मैवाभिधीयते पादोस्य सर्वा
भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवीति सर्वात्मत्वोपपत्तेः । पुरुषसूक्तेपीयमृक् ब्रह्मपरतयैव समाम्नायते स्मृतिश्च ब्र-
ह्मण एवंरूपतां दर्शयति । विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगदिति यद्वै तद्ब्रह्मेति च निर्देश एवं सति मु-
ख्यार्थ उपपद्यते ते वा एते पंच ब्रह्मपुरुषा इति च हृदयसुषिषु ब्रह्मपुरुषश्रुतिर्ब्रह्मसंबंधितायां विवक्षितायां संभवति ॥२६॥
तस्मादस्ति पूर्वस्मिन्वाक्ये ब्रह्म प्रकृतं । तदेव ज्योतिर्वाक्ये द्युसंबंधात्प्रत्यभिज्ञायमानं परामृश्यत इति स्थितं ।

उपासनार्थं ब्रह्मसंबंधितायां विवक्षितायां २

वृ. ७२४ ता ३ फ्रा ४

ब्रह्म प्रकृतं नास्तीति शंकामिह करोति रूपमिति कथमिति [illegible]

७ य एतामेवं वेदेत्युपनिषदं ब्रह्मोपनिषदमेवं [illegible] ब्रह्मणः [illegible] ७

पपन्नेः तस्माज्ज्योतिरिति ब्रह्म प्रतिपन्नं यत्॥ ॥ छंदोभिधानान्नेति चेन्न तथा चेतोर्पणनिगदात्तथा हि दर्शनं अथ यदुक्तं

पूर्वस्मिन्नपि वाक्ये न ब्रह्माभिहितमस्ति गायत्री वा इदं सर्वं भूतं यदिदं किंचेति गायत्र्याख्यस्य छंदसोऽभिहि-

तत्वादिति तत्परिहर्तव्यं कथं पुनः छंदोभिधानान्न ब्रह्माभिहितमिति शक्यते वक्तुं यावता तावानस्य महिमेत्येतस्यामृचि

चतुष्पाद्ब्रह्म दर्शितं नैतदस्ति गायत्री वा इदं सर्वमिति गायत्रीमुपक्रम्य तामेव भूतपृथिवीशरीरहृदयप्रभेदैर्व्याख्या-

य सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्री तदेतदृचाभ्यनूक्तं तावानस्य महिमेति तस्यामेव व्याख्यातरूपायां गायत्र्या-

मुदाहृतो मंत्रः कथमकस्माद्ब्रह्म चतुष्पादभिदध्यात् योऽपि तत्र यद्वैतद्ब्रह्मेति ब्रह्मशब्दः सोऽपि छंदसः प्रकृतत्वाच्छं-

दोविषय एव य एतामेवं ब्रह्मोपनिषदं वेदेत्यत्र हि वेदोपनिषदमिति व्याचक्षते तस्माच्छंदोभिधानान्न ब्रह्मणः प्र-

कीर्त्तनमिति चेन्नैष दोषः तथा चेतोर्पणनिगदात्तथा गायत्र्याख्यच्छंदोद्वारेण तदनुगते ब्रह्मणि चेतसोऽर्पणं चित्तस-

माधानमनेन ब्राह्मणवाक्येन निगद्यते गायत्री वा इदं सर्वमिति न ह्यक्षरसंनिवेशमात्राया गायत्र्याः सर्वा-

त्मकत्वं संभवति तस्माद्यद्गायत्र्याख्यविकारेऽनुगतं जगत्कारणं ब्रह्म तदिह सर्वमित्युच्यते यथा सर्वं खल्वि-

दं ब्रह्मेति कार्यं च कारणादव्यतिरिक्तमिति वक्ष्यामः तदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्य इत्यत्र तथान्यत्रापि विकार-

द्वारेण ब्रह्मण उपासनं दृश्यते एतं ह्येव बह्वृचा महत्युक्थे मीमांसंत एतमग्नावध्वर्यव एतं महाव्रते छंदोगा इति

[illegible] ब्रह्म एवोपासते [illegible] ब्रह्मलक्षणा [illegible] ४

[illegible]

स्मिन्नपि वाक्ये ब्रह्म निर्दिष्टमस्ति गायत्री वा इदं सर्वं भूतमिति छंदोनिर्देशाद्यद्यपि कथंचित्पूर्वस्मिन्वाक्ये ब्रह्म निर्दिष्टं स्या
त् एवमपि न तस्येह प्रत्यभिज्ञानमस्ति तत्र हि त्रिपादस्यामृतं दिवीति द्यौरधिकरणत्वेनोपात्ता अत्र पुनः परो दिवो ज्यो
तिरिति द्यौर्मर्यादात्वेन तस्मात्प्राकृतं ज्योतिरिह ग्राह्यमित्येवं प्राप्ते ब्रूमः ज्योतिरिह ब्रह्म ग्राह्यं कुतः चरणाभिधानात्
पादाभिधानादित्यर्थः पूर्वस्मिन्हि वाक्ये चतुष्पाद्ब्रह्म निर्दिष्टं तावानस्य महिमा ततो ज्यायांश्च पूरुषः पादोऽस्य सर्वा भू
तानि त्रिपादस्यामृतं दिवीति अनेन मंत्रेण तत्र यच्चतुष्पदो ब्रह्म णस्त्रिपादमृतं द्युसंबंधिरूपं निर्दिष्टं तदे
वेह द्युसंबंधान्निर्दिष्टमिति प्रत्यभिज्ञायते तत्परित्यज्य प्राकृतं ज्योतिः कल्पयतः प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिये
प्रसज्येयातां न केवलं ज्योतिर्वाक्य एव ब्रह्मानुवृत्तिः परस्यामपि शांडिल्यविद्यायां अनुवर्तिष्यते ब्रह्म
तस्मादिह ज्योतिरिति ब्रह्म प्रतिपत्तव्यं। यत्तूक्तं ज्योतिर्दीप्यत इति चैतौ शब्दौ कार्ये ज्योतिषि प्रसिद्धाविति नायं
दोषः प्रकरणाद्ब्रह्मावगमे सत्यनयोः शब्दयोरविशेषकत्वाद्दीप्यमानकार्यज्योतिरुपलक्षिते ब्रह्मण्यपि प्रयोगसंभवा
त् येन सूर्यस्तपति तेजसेद्ध इति मंत्रवर्णात्। यद्वा नायं ज्योतिःशब्दश्चक्षुर्वृत्तेरेवानुग्राहके तेजसि वर्तते अन्यत्रापि प्र
योगदर्शनात् वाचैवायं ज्योतिषास्ते मनो ज्योतिर्जुषतामिति तस्माद्यद्यत्कस्यचिदवभासकं तत्तज्ज्योतिःशब्देना
भिधीयते तथा सति ब्रह्मणोऽपि चैतन्यरूपस्य समस्तजगदवभासहेतुत्वादुपपन्नो ज्योतिःशब्दः तमेव भांत
मनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति। तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतमित्यादिश्रुतिभ्यश्च। य

स्यापि ब्रह्मण उपासनार्थः प्रदेशविशेषपरिग्रहो न विरुध्यते नन्वुक्तं निःप्रदेशस्य ब्रह्मणः प्रदेशविशेषकल्पना नोपपद्यत इति नायं दोषः निःप्रदेशस्यापि ब्रह्मणः १

ब्रह्मज्योतिषि द्वतिशेषः ५ ति २

तदुक्तं मर्यादावत्त्वं सर्वगतस्य ब्रह्मणो नोपपद्यते इत्यत्रोच्यते सर्वगतस्यापि ब्रह्मण उपाधिसंबंधात्प्रदेशविशेषकल्प
नोपपत्तेः तथा ह्यादित्ये चक्षुषि हृदय इति प्रदेशविशेषसंबद्धानि ब्रह्मण उपासनानि श्रूयंते एतेन विश्वतः
त्यार पृष्ठेष्वित्याधारबहुत्वमुपपादितं यदप्येतदुक्तं औष्ण्यघोषानुमितेन कौक्षेयेण ज्योतिषाध्यस्यमानत्वात्परमपि हि
वः कार्यं ज्योतिरेवेति तदप्ययुक्तं परस्यापि ब्रह्मणो नामादिप्रतीकत्ववत्कौक्षेयज्योतिःप्रतीकत्वोपपत्तेः दृष्टं च
श्रुतं चेत्युपासीतेति तु प्रतीकद्वारकं दृष्टत्वं श्रुतत्वं च भविष्यति यदप्यल्पफलश्रवणान्न ब्रह्मेति तदनुपपन्नं
न हीयते फलाय ब्रह्माश्रयणीयमियते नेति नियमहेतुरस्ति यत्र हि निरस्तसर्वविशेषसंबंधं परं ब्रह्मात्मत्वेनो
संबंधफलात पदिश्यते तत्रैकरूपमेव फलं मोक्ष इत्यवगम्यते यत्र तु गुणविशेषसंबद्धं प्रतीकविशेषसंबद्धं वा ब्रह्मोपदिश्यते
तत्र संसारगोचराण्येवोच्चावचानि फलानि दृश्यंते अन्नादो वसुदानो विंदते वसु य एवं वेदेत्याद्यासु श्रुतिषु।
यद्यप्यन्यस्मिन्वाक्ये किंचिज्ज्योतिषो ब्रह्मलिंगं नास्ति तथापि पूर्वस्मिन्वाक्ये दृश्यमानं ग्रहीतव्यं भवति तदुक्तं सू
त्रकारेण ज्योतिश्चरणाभिधानादिति कथं पुनर्वाक्यांतरगतेन ब्रह्मसंनिधानेन ज्योतिःश्रुतिः स्वविष ॥२४॥
याच्छक्या व्यावर्तयितुं नैष दोषः यदतः परो दिवो ज्योतिरिति प्रथमतरपठितेन यच्छब्देन सर्वनाम्ना द्युसंब
द्धत्वेन प्रत्यभिज्ञायमाने पूर्ववाक्यनिर्दिष्टे ब्रह्मणि स्वसामर्थ्येन परामृष्टे सत्यर्थाज्ज्योतिःशब्दस्यापि तद्विषयत्वो

तु ४ [illegible]
[illegible] श्रुतिषु [illegible]
[illegible]
संनिहितत्वादित्यर्थः [illegible]

निरवयवस्य ७

नहि वराकस्य बीजस्य ब्रह्मणः सर्वात्मकस्य द्यौर्मर्यादा युक्ता कार्यस्य तु ज्योतिषः परिच्छिन्नस्य द्यौर्मर्यादा स्यात् ।
परो दिवो ज्योतिरिति च ब्राह्मणं ननु कार्यस्यापि ज्योतिषः सर्वत्र गम्यमानत्वान् द्युमर्यादावत्त्वम् असमंजसम् अस्तु
तर्ह्यत्रिवृत्कृतं तेजः प्रथमजं । न अत्रिवृत्कृतस्य तेजसः प्रयोजनाभावादिदमेव च प्रयोजनं यदुपास्यत्वमिति चेन्न प्रयो
जनांतरप्रयुक्तस्यैवादित्यादेरुपास्यत्वदर्शनात् तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणीति चाविशेषश्रुतेः । न चात्रिवृत्
कृतस्यापि तेजसो द्युमर्यादत्वं प्रसिद्धम् अस्तु तर्हि त्रिवृत्कृतमेव तत्तेजो ज्योतिःशब्दं ननु तन्मर्वागपि दिवोऽवगम्यते
अग्न्यादिकं ज्योतिरिति नैष दोषः सर्वत्रापि गम्यमानस्य ज्योतिषः परो दिव इत्युपासनार्थः प्रदेशविशेषपरि
ग्रहो न विरुध्यते न तु निःप्रदेशस्य ब्रह्मणः प्रदेशविशेषकल्पना भागिनी सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु लोके
ष्विति चाधारबहुत्वश्रुतिः कार्ये ज्योतिष्युपपद्यतेतरां । इदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नंतः पुरुषे ज्योतिरिति च कौक्षेये
ज्योतिषि परं ज्योतिरध्यस्यमानं द्रूप[redacted]ते सारूप्यनिमित्ताश्चाध्यासा भवंति यथा तस्य भूरिति शि
र एकं शिर एकमेव तदक्षरमिति कौक्षेयस्य ज्योतिषः प्रसिद्धमब्रह्मत्वं तस्यैषा दृष्टिस्तस्यैषा श्रुतिरिति चौष्ण्यघो
षविशिष्टत्वश्रवणात् दृष्टं श्रुतं चेत्युपासीतेति च श्रुतेः चक्षुष्यः श्रुतो भवतीति चाल्पफलश्रवणाद् ब्रह्मत्वं । १२२
महते हि फलाय ब्रह्मोपासनमिष्यते न चान्यदपि किंचित्स्ववाक्ये प्राणाकल्पं ज्योतिषोऽस्ति ब्रह्मलिंगं । न च पूर्व

विस्पष्टार्थः ८

...प्येतत्तजाह विश्वतः इति विश्वस्मात्प्राणिकार्यादुपरि सर्वस्मात् ... यदितो ... सर्वैषु सारमंडलाती तपर ... हि इदमेव यद्देहस्य विसर्प ८
...तोकास्ति प्रत्नेषु नविर्द्धते...

सकरणाद्वसंज्ञायानुपपत्तेः यथापितुः पितेतिप्रयोगेऽन्यः पिताषष्ठीनिर्दिष्टोऽन्यः प्रथमानिर्दिष्टः पितुः पितेतिगम्यते
तद्वत्प्राणस्य प्राणमितिशब्दस्पर्शात्प्रसिद्धात्प्राणादन्यः प्राणस्यप्राण इतिनिश्चीयते नहि सएवतस्येतिभेदनिर्देशार्हो
भवतियस्यचप्रकरणे योनिर्दिश्यते नामांतरेणापि सएव तत्र प्रकरणीनिर्दिष्ट इतिगम्यते यथा ज्योतिष्टोमाधिकारे वसं
तेवसंते ज्योतिषायजेतेत्यत्र ज्योतिःशब्दो ज्योतिष्टोमविषयोभवति। तथापरस्यब्रह्मणः प्रकरणे प्राणबंधनं हि
सोम्यमनइतिश्रुतः प्राणशब्दो वायुविकारमात्रं कथमवगमयेदतः संज्ञाविषयत्वान्नैतदुदाहरणंयुक्तं। प्रस्ता
वदेवतायांतु प्राणसं...न्नाय पूर्वपक्षनिर्णयावुपपादितौ॥ ॥ज्योतिश्चरणाभिधानात्॥ इदमामनंति। अथय
दतःपरोदिवो ज्योतिर्दीप्यतेविश्वतःपृष्ठेषु सर्वतःपृष्ठेष्वनुत्तमे...षूत्तमेषुलोकेष्विदंवावतद्यदिदमस्मिन्नंतःपुरु
षेज्योतिरितितत्र संशयः किमिह ज्योतिःशब्देनादित्यादिज्योतिरभिधीयते किंवापरमात्मेति अर्थांतरविषयस्या
पिशब्दस्यतल्लिंगाद्ब्रह्मविषयत्वमुक्तमिहतु तल्लिंगमेवास्तिनास्तीति विचार्यते किंतावत्प्रा...मादित्यादिक
मेवज्योतिःशब्देनपरिगृह्यत इतिकुतः प्रसिद्धेः तमो ज्योतिरिति हीमौशब्दौपरस्परप्रतिद्वंद्विविषयौ प्रसिद्धौ
चक्षुर्वृत्तेर्निरोधकं शार्वरादिकंतमउच्यते तस्याएवानुग्राहकमादित्यादिकं ज्योतिस्तथादीप्यत इतीयमपि
श्रुतिरादित्यादिविषयाप्रसिद्धा नहिरूपादिहीनंब्रह्मदीप्यत इतिमुख्यांश्रुतिमर्हतीति द्युमर्यादत्वश्रुतेश्च।

२ उद्गीथप्रतिहारयोर्देवते प्रस्ताव ... इति ... नाविलक्षर्थः
८ भवंतीति ... ब्रह्मलिंगसंबंधः ... प्राणमभ्युज्जिहत इति ... ब्रह्मतां गमयतः
विरुद्धो मुख्यस्यापि प्राणस्य तत्संवेशनोद्गमनवादी वाक्यशेषः अपि चादित्योद्गीथप्रतिहारयोर्देवते प्रस्ताव
संनिधानात् देवतायाः प्राणस्यानंतरं निर्दिश्येते न च तयोर्ब्रह्मत्वमस्ति तत्सामान्याच्च प्राणस्यापि न ब्रह्मत्वमित्येवं प्राप्ते सूत्रका
र आह तत एव प्राण इति । तल्लिंगादिति पूर्वसूत्रे निर्दिष्टमत एवेति लिंगात्प्राणशब्दमपि परं ब्रह्म भवितुमर्हति
प्राणस्यापि ब्रह्मलिंगसंबंधः श्रूयते सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशंति प्राणमभ्युज्जिहत इति प्रा
णनिमित्तौ सर्वेषां भूतानामुत्पत्तिप्रलयावुच्यमानौ प्राणस्य ब्रह्मतां गमयतः ननु मुख्ये प्राणे परिगृह्यमाणेपि
संवेशनोद्गमनदर्शनमविरुद्धं स्वापप्रबोधयोर्दर्शनादिति । अत्रोच्यते स्वापप्रबोधयोरिंद्रियाणामेव केवला
नां प्राणे अयं संवेशनोद्गमनं दृश्यते न सर्वेषां भूतानां इह तु सेंद्रियाणां सशरीराणां च जीवाविष्टानां भू
तानां सर्वाणि ह वा इमानि भूतानीति श्रुतेर्यदपि भूतश्रुतेर्महाभूतविषयापरिग्रहस्तदापि ब्रह्मलिंग
त्वमविरुद्धं ननु सत्यपि विषयेंद्रियाणां स्वापप्रबोधयोः प्राणेऽप्ययं प्राणाच्च प्रभवं शृणुमो यदा सुप्तः स्वप्नं न कंचन प
श्यत्यथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति तदैनं वाक् सर्वैर्नामभिः सहाप्येतीति तत्रापि तल्लिंगात्प्राणशब्दं ब्रह्मैव यत्पुनरन्ना
दित्यसंनिधानात्प्राणस्याब्रह्मत्वमिति तदयुक्तं वाक्यशेषबलेन प्राणशब्दस्य ब्रह्मविषयतायां प्रतीयमानायां संनिधा
नस्याकिंचित्करत्वाद्यत्पुनः प्राणशब्दस्य पंचवृत्तौ प्रसिद्धतरत्वं तदाकाशशब्दस्येव प्रतिविधेयं तस्मात्सिद्धं प्रस्ता ॥२६॥
वदेवतायाः प्राणस्य ब्रह्मत्वं अत्र केचिदुदाहरंति प्राणस्य प्राणं प्राणबंधनं हि सोम्य मन इति च तदयुक्तं शब्दे
५ भौतिकप्राणस्य ... इत्यर्थः ५ एकवाक्यत्वं वाक्यशेषः तस्य ... इत्यर्थः
अथ तदा ... प्राणो ब्रह्म ... प्राणः सविषयाभावात् ... इत्यर्थः ८
प्राणशब्देन ... प्राणपदेन तत्कारणं ब्रह्म लक्ष्यत इति आकाशशब्द इति २

मनउपाधिकोजीवः प्राणेन ... ५ सामभक्तिमनुगताध्यानार्थंनीवंदिवेह्रवममावुपानिकदेप्रस्तोत्रसिरूपीतेविषिनिघनीति
नस्पसत्तास्फूर्तिप्रदमात्मानंमवितुक्तेप्रत्यविरात्मर्थः ७ ३१२ वाक्यमणवाक्याद्गीतः तंप्रप्रच्छकतमेति उत्तरंप्राणइति ५

प्रणपयाकाशशब्दः आकाशोवैनामनामरूपयोर्निर्वहिता इत्यादौ तथाकाशपर्यायवाचिनामपिब्रह्मणिप्रयोगो
दृश्यते। ऋचोअक्षरेपरमेव्योमन्यस्मिन्देवाअधिविश्वेनिषेदुः सैषाभार्गवीवारुणीविद्यापरमेव्योमन्प्रतिष्ठि
ता। ॐखंब्रह्मखंपुराणमितिचैवमादौ वाक्योपक्रमेपिवर्त्तमानस्याकाशशब्दस्यवाक्यशेषवशाद्युक्ताब्र
ह्मविषयत्वावधारणा। अग्निरधीतेनुवाकमितिहिवाक्योपक्रमगतोप्यग्निशब्दोमाणवकविषयोदृश्यते। तस्मा
दाकाशशब्दंब्रह्मेतिसिद्धं॥ अतएवप्राणः॥ उद्गीथेप्रस्तोतर्यादेवताप्रस्तावमन्वायत्तेत्युपक्रम्यश्रूयते कतमा
सादेवतेतिप्राणइतिहोवाच। सर्वाणिहवाइमानिभूतानिप्राणमेवाभिसंविशन्तिप्राणमभ्युज्जिहते सैषादेवता उत्स्यंतः
प्रस्तावमन्वायत्तेति। तत्रसंशयनिर्णयौपूर्ववदेवद्रष्टव्यौ। प्राणबंधनंहिसोम्यमनः प्राणस्यप्राणमितिचैवमादौब्रह्म
विषयः प्राणशब्दोदृष्टःवायुविकारेतुप्रसिद्धतरोलोकवेदयोः अतइहप्राणशब्देनकतरस्योपादानंयुक्तमितिभवति
संशयः किंपुनरत्रयुक्तं वायुविकारस्यपंचवृत्तेःप्राणस्योपादानंयुक्तं तत्रहिप्रसिद्धतरःप्राणशब्दइत्यवोचाम ननु
पूर्ववदिहापितल्लिंगाद्ब्रह्मणएवग्रहणंयुक्तमिहापिहिवाक्यशेषेभूतानांसंवेशनोद्गमनंपारमेश्वरंकर्मप्रतीय
ते न मुख्येपिप्राणेभूतसंवेशनोद्गमनदर्शनात्। एवंह्याम्नायते यदावैपुरुषःस्वपितिप्राणंतर्हिवागप्येतिप्राणंचक्षुःप्राणं
मनः प्राणंश्रोत्रंसयदाप्रबुध्यतेप्राणादेवाधिपुनर्जायंतइति। प्रत्यक्षंचैतत्स्वापकालेप्रा[redacted]
णवृत्तावपरिलुप्यमानायामिंद्रियवृत्तयःपरिलुप्यंतेप्रबोधकालेप्रादुर्भवंतीति। इंद्रियसारत्वाच्चभूतानाम
इंद्रियाणिलिंगात्मरूपाणिअपंचीकृतभूतानांसाराणितेषांलयाद्भूतानांलयःतेषामाविर्भावाद्भूतानांप्रादुर्भावःवाक्यशेषोपपत्तिः १ ३ नहिनितरावक्तव्यतेति ...

(left margin, vertical) वाक्यात्मनःलिङ्गात्... प्राणशब्दोब्रह्मविषयःइतिसिद्धं ... ५

क्रमेणकारणत्वोपपत्तेः विज्ञायते हि तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत आकाशाद्वायुः वायोरग्निरित्यादि
ज्यायस्त्वपरायणत्वे अपि तत्तदंतरापेक्षयोपपद्येते भूताकाशस्य तस्मादाकाशशब्देन भूताकाशस्य ग्रहणमित्ये
वं प्राप्ते ब्रूमः आकाशस्तल्लिंगात् आकाशशब्देन ब्रह्मणो ग्रहणं युक्तं कुतः तल्लिंगात् परस्य हि ब्रह्मण इदं लिंगं सर्वा
णि ह वा इमानि भूतानि आकाशादेव समुत्पद्यंते इति परस्माद्धि ब्रह्मणो भूतानामुत्पत्तिरिति वेदांत[illegible]मर्या
दा ननु भूताकाशस्यापि वाय्वादिक्रमेण कारणत्वं दर्शितं सत्यं दर्शितं तथापि मूलकारणस्य ब्रह्मणो[illegible]ऽपरि
हाद् आकाशादेवेत्यवधारणं सर्वाणीति च भूत[illegible]विशेषणं नानुकूलं स्यात् तथाकाशं प्रत्यस्तं यं [illegible]ति ब्रह्मलिं
गमाकाशो ह्येवैभ्यो ज्यायान् [illegible] आकाशः परायणमिति च ज्यायस्त्वं ह्यनापेक्षिकं परमात्मन्येवैकस्मिन्[illegible]म्ना
या तं ज्यायान् पृथिव्या ज्यायानंतरिक्षात् ज्यायान् दिवो ज्यायानेभ्यो लोके[illegible]भ्य इति तथा परायणत्वमपि परमकारण
त्वात् परमात्मन्येवोपपन्नतरं श्रुतिश्च भवति विज्ञानमानंदं ब्रह्म रातिर्दातुः परायणमिति अपि चांतवत्त्वदोषेण शा
लावत्यस्य पक्षं निंदित्वानंतं किंचिद्वक्तु[illegible]कामेन जैवलिनाकाशः परिगृहीतः तं चाकाशमुद्गीथे संपाद्योपसं ॥२५
हरति स एष परोवरीयानुद्गीथः स एषोऽनंत इति तच्चानंत्यं ब्रह्मलिंगं यत्पुन[illegible]रुक्तं भूताकाशं प्रसिद्धिबलेन प्रथ
मतः प्रतीयत इत्यत्र ब्रूमः प्रथमप्रतीतमपि सद्वाक्यशेषगतान्ब्रह्मगुणान्दृष्ट्वा न परिगृह्यत इति दर्शितं ब्र

यमयत्येष त आत्मांतर्याम्यमृत इति श्रुत्यंतरे भेदव्यपदेशात् तत्र य आदित्यादंतरो यमादित्यो न वेदेति वेदितुरादित्याद्विज्ञा
नात्मनोन्योंतर्यामीति स्पष्टं निर्दिश्यते स चेहांतरादित्ये पुरुषो भवितुमर्हति श्रुतिसामान्यात् तस्मात्परमेश्वर
एवेहोपदिश्यत इति सिद्धं ॥२१॥ आकाशस्तल्लिंगात् ॥ इदमामनंति अस्य लोकस्य का गतिरित्याकाश इति होवाच
सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यंते आकाशं प्रत्यस्तं यंत्याकाशो ह्येवैभ्यो ज्यायानाकाशः पराय
णमिति तत्र संशयः किमाकाशशब्देन परं ब्रह्माभिधीयते उत भूताकाशमिति कुतः संशयः उभयत्र प्रयोगदर्श
नात् भूतविशेषे तावत्सुप्रसिद्धो लोकवेदयोराकाशशब्दो ब्रह्मण्यपि क्वचित्प्रयुज्यमानो दृश्यते यत्र वाक्यशेषवशा
दसाधारणगुणश्रवणाद्वा निर्धारितं ब्रह्मत्वं भवति यदेष आकाश आनंदो न स्यादिति आकाशो वै नाम नाम
रूपयोर्निर्वहिता ते यदंतरा तद्ब्रह्मेत्येवमादावतः संशयः किं पुनरत्र युक्तं भूताकाशमिति कुतः तद्धि प्रसिद्ध
तरेण प्रयोगेण शीघ्रं बुद्धिमारोहति न चायमाकाशशब्द उभयोः साधारणः शक्यो विज्ञातुमनेकार्थत्वप्रसंगा
त् तस्माद्ब्रह्मणि गौण आकाशशब्दो भवितुमर्हति विभुत्वादिभिर्बहुभिर्धर्मैः सदृशमाकाशेन ब्रह्म भवति न च मु
ख्यसंभवे गौणोर्थो ग्रहीतुमर्हति संभवति त्विह मुख्यस्यैवाकाशस्य ग्रहणं ननु भूताकाशपरिग्रहे वाक्यशेषो
नोपपद्यते सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यंते इत्यादि नैष दोषः भूताकाशस्यापि वाय्वादि

धनसस[illegible]

१ स्रा

सा[illegible]मथ्यो[illegible]विसमधिदैवतं तथाध्यात्ममपि यावमुष्य गेष्णौ तौ गेष्णौ। इति तच्च सर्वात्मन्येवोपपद्यते तद्य इमे वीणा
यांगायंत्येतं वैव ते गायंतितस्मात्ते धनसनय इति लौकिकेष्वपि गानेष्वस्यैव गीयमानत्वं दर्शयति तच्च परमेश्वरपरिग्रहे
घटते। यद्यद्विभूतिमत्सत्वं श्रीमदूर्जितमेव वा। तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंशसंभवमिति भगवद्गीतादर्शना
ल्लोककामेशितृत्वमपि निरंकुशं श्रूयमाणं परमेश्वरं गमयति। यत्तूक्तं हिरण्यश्मश्रुत्वादिरूपश्रवणं परमेश्वरे नो
पपद्यत इत्यत्र ब्रूमः। स्यात्परमेश्वरस्यापीच्छावशान्मायामयं रूपं साधकानुग्रहार्थं माया ह्येषा मया सृष्टा यन्मां
पश्यसि नारदेति स्मरणादपि च यत्र निरस्तसर्वविशेषं पारमेश्वरं रूपमुपदिश्यते भवति तत्र शास्त्रमशब्दमस्प
र्शमरूपमव्ययमित्यादि सर्वकारणत्वात्तु विकारधर्मैरपि कैश्चिद्विशिष्टः परमेश्वर उपास्यत्वेन निर्दिश्यते स
र्वकर्मा सर्वकामः सर्वगंधः सर्वरसइत्यादिना। तथा हिरण्यश्मश्रुत्वादिनि[illegible]र्देशोपि भविष्यति यदप्याधारश्र
वणान्न परमेश्वर इत्युक्तं अत्रोच्यते स्वमहिमप्रतिष्ठस्याप्याधारविशेषोपदेश उपासनार्थो भविष्यति। सर्वगतत्वाद्ब्र
ह्मणो व्योमवत्सर्वान्तरत्वोपपत्तेः। ऐश्वर्यमर्यादाश्रवणमपि अध्यात्माधिदैवतविभागापेक्षमुपासनार्थमेव। तस्मा ॥२४॥
त्परमेश्वर एवाक्ष्यादित्ययोरंतरुपदिश्यते ॥ भेदव्यपदेशाच्चान्यः। अस्ति चादित्यादिशरीराभिमानिभ्यो
जीवेभ्योन्य ईश्वरोंतर्यामी। य आदित्ये तिष्ठन्नादित्यादंतरो यमादित्यो न वेद यस्यादित्यः शरीरं य[illegible]दित्यमंतरो

आ१

हि म १

न ह्यनाधारस्य स्वमहिम्नि प्रतिष्ठस्य सर्वव्यापिनः परमेश्वरस्याधाररूपादिश्यते तस्स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठित [illegible] इति स्वे महि

म्नीति आकाशवत्सर्व[illegible]गतश्च नित्य इति श्रुतेः [illegible]वतः ऐश्वर्यमर्यादाश्रुतेश्च स एष ये चामुष्मात्पराञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे

देवकामानां चेत्यादित्यपुरुषस्यैश्वर्यमर्यादा स एष ये चैतस्मादर्वाञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे मनुष्यकामानां चेत्यक्षिपुरुष

स्य न च परमेश्वरस्य मर्यादावदैश्वर्यं युक्तं एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरण एषां लोकाना

मसंभेदायेत्यविशेषश्रुतेः। तस्मान्नाक्ष्यादित्ययोरंतः परमेश्वर इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः। अंतस्तद्धर्मोपदेशादिति। य य एषो अन्तरादि त्ये

एषोंतरक्षिणि इति च श्रूयमाणः पुरुषः परमेश्वर ए[illegible]व न संसारी कुतः तद्धर्मोपदेशात् तस्य हि परमेश्वरस्य धर्मा

इहोपदि[illegible]ष्टाः तद्यथा तस्योदिति नामेति श्रावयित्वा [illegible]दित्यपुरुषस्य [illegible] नाम स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदि

त इति सर्वपाप्मापगमेन निर्वक्ति तदेव कृतनिर्वचनं नामाक्षिपुरुषस्याप्यतिदिशति यन्नाम तन्नामेति सर्वपा

प्मापगमश्च परमात्मन एव श्रूयते य आत्मापहतपाप्मे[illegible]त्यादौ तथा चाक्षुषे पुरुषे सैवर्क्तत्साम तदुक्थं तद्य

जुस्तद्ब्रह्मेत्यृक्सामाद्यात्मकतां निर्धारयति सा च पर[illegible]मेश्वरस्योपपद्यते सर्वकारणत्वात्सर्वात्मकत्वोप

पत्तेः पृथिव्यग्न्याद्यात्म[illegible]के चाधिदैवतमृक्सामे वाक्प्राणाद्यात्मके चाध्यात्ममनुक्रम्याह तस्य ऋक्च

यजुर्वेद ४२

१ ऋग्वेदः सामवेद ४३ कर्मशास्त्र अग्निनसौ

यत्कृत्यः अत्रोच्यते नायं दोषः प्राचुर्यादप्यवयववचनोपपत्तेः । प्राचुर्यं प्रायापत्तिरवयवं प्रायेवचनमित्यर्थो ऽन्नमयादीनामिति
एआदिषु पुच्छं तेषु अवयवेषु कोधानंदमयीयस्यापि शिरआदीन्यवयवांतराण्युक्त्वा अवयवप्रायापत्त्या ब्रह्म पुच्छं प्रति
ष्ठयारूनावयववि[illegible]वक्षयायत्कारणमत्यासादिति स्वप्रधानत्वं ब्रह्मणः समर्थितं ॥ ॥तद्धेतुव्यपदेशाच्च॥ सर्वस्यव
विकारजातस्यसानंदमयस्यकारणत्वेन ब्रह्म व्यपदिश्यते । इदं सर्वमसृजत यदिदं किंचेति नच कारणस्य ब्रह्मणो विका
रस्यानंदमयस्य[illegible] मुख्यया वृत्त्यावयवत्वमुपपद्यते परा[illegible]ण्यपि सूत्राणि यथासंभवं पुच्छवाक्यनिर्दिष्टस्यैव ब्रह्मण उ
पपादकानि द्रष्टव्यानि ॥ ॥अंतस्तद्धर्मोपदेशात् ॥ इदमाम्नायते अथ य एषोंतरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते
हिरण्यश्मश्रुः हिरण्यकेशः आप्रणखात्[illegible] सर्व एव सुवर्णः तस्य यथा कप्यासं पुंडरीकमेवमक्षिणी तस्योदिति नाम
स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं वेदेत्याधिदैवतमथाध्यात्मं अथ य एषोंतरक्षिणि पुरुषो
दृश्यते इत्यादि तत्र संशयः किं विद्याकर्मातिशयवशात्प्राप्तोत्कर्षः कश्चित्संसारी सूर्यमंडले चक्षुषि चोपास्यत्वेन श्रूय
ते किं वा नित्यसिद्धः परमेश्वर इति किं तावत्प्राप्तं संसारीति कुतः रूपवत्त्वश्रवणात् आदित्यपुरुषे तावद्धिरण्यश्म ॥२३॥
श्रुरित्यादि रूपमुदाहृतमक्षिपुरुषेपि तदेवातिदेशेन प्राप्यते तस्यैतस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूपमिति नच परमेश्वर
स्य रूपवत्त्वं युक्तम् अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययमिति श्रुतेः आधारश्रवणाच्च । य एषोंतरादित्ये पुरुषो य एषोंतरक्षिणीति

आनंदमयस्य ॐ दास्मैतानिरासार्थमुपाहृत

२ याद्विदब्रह्मत्वे सति नैव विदुषो ब्रह्मप्राप्ति फलं निर्दिष्टं स्यात् । नैष दोषः आनंदमयोपसंक्रमणनिर्देशेनैव पुच्छप्रतिष्ठा स्वतब्रह्म
प्राप्ति फलस्य निर्दिष्टत्वात्तदणुपुच्छो कोलयति यतो वाचो निवर्तंते इत्यादिना वर्ण्यमानत्वाच्चानंदमयसंनिधाने सोऽका
मयत बहुस्यां प्रजायेयेतीयं श्रुतिरुदाहृता सा ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेत्यनेन संनिहितत्वेनाब्रह्मणा संबध्यमाना नानानंदमयस्य
ब्रह्मतां प्रतिबोधयति तत्तदपेक्षत्वाच्चोत्तरस्य ग्रंथस्य रसो वै स इत्यादेर्नानंदमयविषयतानुसोकामयतेति ब्रह्मणि पुल्लिंगनि
र्देशो नोपपद्यते नायं दोषः तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत इत्यत्र पुल्लिंगत्वेनाप्यात्मशब्देन ब्रह्मणः प्रकृतत्वात्
यातु लार्गवी वारुणी विद्या आनंदो ब्रह्मेति व्यजानादिति तस्यां मयड् श्रवणात्प्रियशिरस्त्वाद्यश्रवणाच्च युक्तमानंदस्य
ब्रह्मत्वं तस्मादणुमात्रमपि [redacted] विशेषमनाश्रित्य न स्वत एव प्रियशिरस्त्वादि ब्रह्मण उपपद्यते न च सविशेषं
ब्रह्मप्रतिपिपादयिषितं वाङ्मनसगोचरातिक्रमश्रुतेः तस्मादन्नमयादिष्विवानंदमयेपि विकारार्थ एव मयड् द्रष्टव्यो न प्राचुर्या
र्थः सूत्राणि चैवं व्याख्येयानि ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेत्यत्र किमानंदमयस्यावयवत्वेन ब्रह्म विवक्ष्यते उत प्रधानत्वेनेति पुच्छत्वाच्च
वयवत्वेनेति प्राप्त उच्यते ॥ ।आनंदमयोऽभ्यासात् । आनंदमय आत्मेत्यत्र ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेति स्वप्रधानमेव ब्रह्मो
अभ्यासात् पदिश्यते असन्नेव स भवतीत्यस्मिन्निगमनश्लोके ब्रह्मण एव केवलस्याभ्यस्यमानत्वात् ॥ छ ॥ विकारशब्दान्नेति
चेन्न प्राचुर्यात् । विकारशब्दो वयवशब्द इति चेत् पुच्छमित्यवयवशब्दान्न प्रधानत्वं ब्रह्मण इति यदुक्तं तस्य परिहारो

ना

निभूतानिमात्रामुपजीवंतीतिश्रुत्यंतराद्दपिचआनंदमयस्यब्रह्मत्वेप्रियाद्यवयवत्वेनसविशेषंब्रह्माभ्युपगंतव्यंनिर्विशेषंतु
ब्रह्मवाक्यशेषेश्रूयतेवाङ्मनसयोरगोचरत्वाभिधानात्यतोवाचोनिवर्तंतेअप्राप्यमनसासह।आनंदंब्रह्मणोविद्वान्न
बिभेतिकुतश्चनेतिअपिचानंदप्रचुरइत्युक्तेदुःखास्तित्वमपिगम्येतप्राचुर्यस्यलोकेप्रतियोग्यल्पत्वापेक्षत्वात्तथाचस त्य
तियत्रनान्यत्पश्यतिनान्यच्छृणोतिनान्यद्विजानातिस भूमेतिभूम्निब्रह्मणितद्व्यतिरिक्ताभावश्रुतिरुपरुध्येतप्रति
शरीरंचप्रियादिभेदादानंदमयस्यापिभिन्नत्वंब्रह्मतुनप्रतिशरीरंभिद्यतेसत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मेत्यानंत्यश्रुतेःएकोदेवःसर्वभू
तेषुगूढःसर्वव्यापीसर्वभूतांतरात्मेतिचश्रुत्यंतरान्नचानंदमयाभ्यासःश्रूयतेप्रातिपदिकार्थमात्रमेवहिसर्वत्राभ्यस्यतेयदे
षआकाशआनंदोनस्यात्सैषानंदस्यमीमांसाभवत्यानंदंब्रह्मणोविद्वान्नबिभेतिकुतश्चन।आनंदोब्रह्मेतिव्यजानात्इ
तिचयदिचानंदमयशब्दस्यब्रह्मविषयत्वंनिश्चितंभवेत्ततउत्तरेष्वानंदमात्रप्रयोगेष्वप्यानंदमयाभ्यासःकल्प्येतनत्वा
नंदमयस्यब्रह्मत्वमस्तिप्रियशिरस्त्वादिभिर्हेतुभिरित्यवोचाम।तस्माच्छ्रुत्यंतरेविज्ञानमानंदंब्रह्मे[redacted]त्यानंदप्रा
तिपदिकस्यब्रह्मणिप्रयोगदर्शनाद्यदेषआकाशआनंदोनस्यादित्यादिर्ब्रह्मविषयःप्रयोगोनत्वानंदमयाभ्यासइत्यव
गंतव्यंयस्त्वयंमयडंतस्यैवा नंदशब्दस्याभ्यासः।एतमानंदमयमात्मानमुपसंक्रामतीतिनतस्यब्रह्मविषयत्वमस्तिविका ॥२२॥
रात्मनामेवान्नमयादीनामनात्मनामुपसंक्रमितव्यानांप्रवाहेपतितत्वान्नन्वानंदमयस्योपसंक्रमितव्यस्यान्नम त्वे

मोदउत्तरः पक्षः।आनंदआत्मा।ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेति।तत्र यत्प्रकृतं ब्रह्म मंत्रवर्णे सत्यंज्ञानमनंतं ब्रह्मेति तदिह ब्रह्मपु
च्छं प्रतिष्ठेत्युच्यते।तद्विजिज्ञापयिषयैवान्नमयादय आनंदमयांताः पंचकोशाः कल्प्यंते तत्र कुतः प्रकृतहानाप्र
कृतप्रक्रियाप्रसंगो नन्वानंदमयस्यावयवत्वेन ब्रह्मपुच्छंप्रतिष्ठेत्युच्यते अन्नमयादीनामिवेदंपुच्छंप्रतिष्ठेत्यादि तत्र
कथं ब्रह्मणः स्वप्रधानत्वं शक्यं विज्ञातुं प्रकृतत्वादिति ब्रूमः। नन्वानंदमयावयवत्वेनापि ब्रह्मणि विज्ञायमाने
न प्रकृतत्वं हीयते आनंदमयस्य ब्रह्मत्वादिति अत्रोच्यते तथा सति तदेव ब्रह्मानंदमय आत्मावयवी तदेव
ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठावयव इत्यसामंजस्यं स्यादन्यतरपरिग्रहे तु युक्तं ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेत्यत्रैव ब्रह्मनिर्देश आश्र
यितुं ब्रह्मशब्दसंयोगात्।नानंदमयवाक्ये ब्रह्मशब्दसंयोगाभावादिति अपि च ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेत्युक्त्वेदमुच्यते तदप्येष
श्लोको भवति।असन्नेव स भवति असद्ब्रह्मेति वेद चेत्।अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद।संतमेनं ततो विदुरिति अस्मिंश्च श्लो
केनुकृष्यानंदमयं ब्रह्मण एव भावाभाववेदनयोर्गुणदोषा[illegible]भिधानाद्गम्यते ब्रह्मपुच्छं प्रति[illegible]ष्ठेत्यत्र ब्रह्मण ए
व स्वप्रधानत्वमिति।न चानंदमयस्यात्मनो भावाभावशंका युक्ता प्रियमोदादिविशेषस्यानंदमयस्य सर्वलोकप्र
सिद्धत्वात् कथं पुनः स्वप्रधानं सद्ब्रह्मानंदमयस्य पुच्छत्वेन निर्दिश्यते ब्रह्मपुच्छंप्रतिष्ठेति।नैष दोषः पुच्छवत्पुच्छं प्रतिष्ठा
परायणमेकनीडं लौकिकस्यानंदजातस्य ब्रह्मानंद इत्येतदनेन विवक्ष्यते नावयवत्वमेतस्यैवानंदस्या न्या

हृतआत्मनिप्रतिबुद्धस्यास्यजीवस्यतद्योगं प्राप्तितदात्मनायोगस्तद्योगस्तद्भावापत्तिर्मुक्तिरित्यर्थः ।तद्योगंप्राप्ति
हास्त्रां यदाह्येवैषएतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयंप्रतिष्ठांविंदते ।अथसोऽभयंगतोभवति ।यदाह्ये
वैषएतस्मिन्नुदरमंतरंकुरुतेऽथतस्यभयंभवति ।यत्कुर्वंभवति ।यदैतस्मिन्नानंदमयेऽल्पमप्यंतरं अतादात्म्यरू
पंपश्यतितदासंसारभयान्ननिवर्तते ।यदात्वेतस्मिन्नानंदमयेनिरंतरंतादात्म्येनप्रतितिष्ठतितदासंसारभया
न्निवर्तत इतितच्चपरमात्मपरिग्रहेघटतेनप्रधानपरिग्रहेजीवपरिग्रहेवा ।तस्मादानंदमयःपरमात्मेतिसिद्धं
॥५॥ इदंत्विहवक्तव्यं ।सवाएषपुरुषोन्नरसमयः तस्माद्वा एतस्मादन्नरसमयादन्योंतरआत्माप्राणमयस्तस्मा
दन्योंतरआत्मामनोमयस्तस्मादन्योंतरआत्माविज्ञानमय इतिचविकारार्थेमयट्प्रवाहेसत्यानंदमयएवा
कस्मादर्धजरतीयन्यायेनकथमिवमयटः प्राचुर्यार्थत्वं ब्रह्मविषयत्वं चाश्रीयत इतिमांत्रवर्णिकब्रह्माधिका
रादितिचेदन्नमयादीनामपिनब्रह्मत्वप्रसंगः ।अत्राह्युक्तमन्नमयादीनामब्रह्मत्वं तस्मात्तस्मादांतरस्यांत ॥२१॥
रस्यान्यस्यान्यस्यात्मनउच्यमानत्वात्आनंदमयात्तुनकश्चिदन्योंतरआत्मोच्यतेतेनानंदमयस्यब्रह्मत्वमन्य
थाप्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रियाप्रसंगादिति ।अत्रोच्यतेयद्यप्यन्नमयादिष्विवानंदमयादन्योंतरआत्मेति
श्रूयतेतथापिनानंदमयस्यब्रह्मत्वंयतआनंदमयंप्रकृत्यश्रूयतेतस्यप्रियमेवशिरःमोदोदक्षिणःपक्षःप्र

सद्व्यपदेशाच्च ॥ इतश्च नानंदमयः संसारी यस्मादानंदमयमधिकृत्य रसो वै सः रसं ह्येवायं लब्ध्वानंदी भवतीति जीवानं
दमयोस्तेन व्यपदिशति न हि लब्धैव लब्धव्यो भवति ॥ कथं तर्ह्यात्मान्वेष्टव्यः आत्मलाभान्न परं विद्यत इति श्रुतिस्मृती
यावतानलब्धैव लब्धव्यो भवतीत्युक्तं वाढं तथाप्यात्मनोऽप्रच्युतात्मतावस्यैव सतस्तत्त्वानवबोधनिमित्तो देहादिष्वना
त्मस्वात्मत्वनिश्चयो लौकिको दृष्टस्तेन देहादिभूतस्यात्मनोऽप्यात्माऽनन्विष्टोऽन्वेष्टव्योऽलब्धो लब्धव्यो श्रुतः श्रोत
व्योऽमतो मंतव्योऽविज्ञातो विज्ञातव्य इत्यादिभेदव्यपदेश उपपद्यते प्रतिषिध्यत एव परमार्थतः सर्वज्ञात्परमेश्वरादन्योऽ उ
द्रष्टा श्रोता वा नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टेत्यादिना परमेश्वरस्त्वविद्याकल्पिताच्छारीरात्कर्तुर्भोक्तुर्विज्ञानात्माख्यादन्यः
यथा मायाविनश्चर्मखड्गधरात्सूत्रेणाकाशमधिरोहतः स एव मायावी परमार्थरूपो भूमिष्ठोन्यः यथा वा घटा
काशादुपाधिपरिच्छिन्नादनुपाधिरपरिच्छिन्न आकाशोऽन्य ईदृशं च विज्ञानात्मपरमात्मभेदमाश्रित्य नेतरोऽनुपपत्तेर्भेदव्यपदे
शाच्चेत्युक्तं ॥ कामाच्च नानुमानापेक्षा ॥ आनंदमयाधिकारे च सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति कामयितृत्वनि
र्देशान्नानुमानिकमपि सांख्यपरिकल्पितमचेतनं प्रधानमानंदमयत्वेन कारणत्वेन [redacted] वापेक्षितव्यमीक्षते
र्नाशब्दमिति निराकृतमपि प्रधानं पूर्वसूत्रोदाहृतां कामयितृत्वश्रुतिमाश्रित्य प्रसंगात्पुनर्निराक्रियते गतिसामान्य
प्रपंचनाय ॥ १८ ॥ अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ॥ इतश्च न प्रधाने जीवे वानंदमयशब्दो यस्मादस्मिन्नानंदमयप्र

ग्य चावधारणात्तस्मात्प्राचुर्यार्थे मयट् ॥ तद्धेतुव्यपदेशाच्च ॥ छ ॥ इतश्च प्राचुर्यार्थे मयट् यस्मादानंदहेतुत्वं ब्रह्मणो व्यप
दिश्यति श्रुतिः एष ह्येवानंदयातीति आनंदयतीत्यर्थः यो ह्यन्याना नंदयति स प्रचुरानंद इति प्रसिद्धं भवति यथा
या लोके न्येषां धनिकत्वमापादयति स प्रचुरधन इति गम्यते तद्वत्तस्मात्प्राचुर्यार्थेपि मयटः संभवादानंदमयः पर एवात्मा ॥ १
मांत्रवर्णिकमेव च गीयते ॥ इतश्चानंदमयः पर एवात्मा यस्माद्ब्रह्मविदाप्नोति परमित्युपक्रम्य सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेत्यस्मि
न्मंत्रे यत्प्रकृतं ब्रह्म सत्यज्ञानानंतविशेषणैर्निर्धारितं यस्मादाकाशादिक्रमेण स्थावरजंगमानि भूतान्यजायंत यच्च
सृष्ट्वा तान्यनुप्रविश्य गुहायामवस्थितं सर्वांतरं यस्य विज्ञानायान्योंतर आत्मान्योंतर आत्मेति प्रक्रांतं तन्मांत्र
वर्णिकमेव ब्रह्मेह गीयते अन्योंतर आत्मानंदमय इति मंत्रब्राह्मणयोश्चैकार्थत्वं युक्तं अविरोधादन्यथा हि प्रकृतहा
नाप्रकृतप्रक्रिये स्यातां नचान्नमयादिभ्य इवानंदमयादन्योंतर आत्माभिधीयते एतन्निष्ठैव च सैषा भार्गवी वारुणी वि
द्या तस्मादानंदमयः पर एवात्मा ॥ छ ॥ नेतरोनुपपत्तेः ॥ इतश्चानंदमयः पर एवात्मा नेतरः इतर इति ईश्वरादन्यः सं ॥२०॥
सारी जीव इत्यर्थः न जीव आनंदमयशब्देनाभिधीयते कस्मादनुपपत्तेः आनंदमयं हि प्रकृत्य श्रूयते सोऽकामयत ब
हु स्यां प्रजायेयेति स तपोऽतप्यत स तपस्तप्त्वा इदं सर्वमसृजत यदिदं किंचेति । तत्र प्राक्शरीराद्युत्पत्तेरभि
ध्यानं सृज्यमानानां च विकाराणां स्रष्टुरव्यतिरेकः सर्वविकारसृष्टिश्च न परस्मादात्मनोन्यत्रोपपद्यते ॥ छ ॥

अ नि २

इन्नरसमयस्यापि मुख्यत्वमिति। नासौ दोषः। आनंदमयस्य सर्वांतरत्वात्। मुख्यमेवात्मानमुपदिदिक्षु शास्त्रं लोकबु
द्धिमनुसरदन्नमयं शरीरमनात्मानमत्यंतमूढानामात्मत्वेन प्रसिद्धमनूद्य मूषानिषिक्तद्रुतताम्रादिप्रतिमावत्त
तोंतरं तंतरमेवं पूर्वेण पूर्वेण समानमुत्तरमुत्तरमनात्मानमात्मेति ग्राहयत्प्रतिपत्तिसौकर्यापेक्षया सर्वांतरं मु
ख्यमानंदमयमात्मानमुपदिदेशेति श्लिष्टतरं। यथारुंधती निदर्शने बह्वीष्वपि तारास्वमुख्यास्वरुंधतीषु दर्शि
तासु यां सा प्रदर्श्यते सा मुख्यैवारुंधती तद्वदिहाप्यानंदमयस्य सर्वांतरत्वान्मुख्यमात्मत्वं। यत्तु ब्रूषे प्रिया
दीनां शिरस्त्वादिकल्पनानुपपन्ना मुख्यस्यात्मन इति अतीतानंतरोपाधिजनिता सा न स्वाभाविकीत्यदोषः। शारीरत्व
मप्यानंदमयस्यान्नमयादिशरीरपरंपरया प्रदर्श्यमानत्वान्न पुनः साक्षादेव शारीरत्वं संसारित्ववत्। तस्मादानंदम
यः परमात्मा। विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात्॥१३॥ अत्राह नानंदमयः पर आत्मा भवितुमर्हति कस्मात् वि
कारशब्दात्। प्रकृतिवचनादयमन्यः शब्दो विकारवचनः समधिगत आनंदमय इति मयटो विकारार्थत्वात्तस्मा
दन्नमयादिशब्दवद्विकारविषय एवायमानंदमयशब्द इति चेन्न प्राचुर्यार्थेपि मयटः स्मरणात्। तत्प्रकृतवचने मय
डिति हि प्रचुरतायामपि मयट् स्मर्यते। यथान्नमयो यज्ञ इत्यन्नप्रचुर उच्यते एवमानंदप्रचुरं ब्रह्मानंदमय उच्यते
आनंदप्रचुरत्वं च ब्रह्मणो मनुष्यत्वादारभ्योत्तरस्मिन्नुत्तरस्मिन् स्थाने शतगुण आनंद इत्युक्त्वा ब्रह्मानंदस्य निरति

म१

तर आत्मानंदमय इति तत्र संशयः किमिहानंदमयशब्देन परमेव ब्रह्मोच्यते यत्प्रकृतं सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेति
किं वान्नमयादिवद्ब्रह्मणोर्थांतरमिति। किं तावत्प्राप्तं ब्रह्मणोर्थांतरममुख्य आत्मानंदमयः स्यात्। कस्मादन्नम
याद्यमुख्यात्मप्रवाहपतितत्वात् यद्यपि स्यात्सर्वांतरत्वादानंदमयो मुख्य एवात्मेति न स्यात्प्रियाद्यवयवयो
गाच्छरीरत्वश्रवणाच्च मुख्यश्चेदात्मा स्यान्न प्रियादिसंस्पर्शः स्यादिह तु तस्य प्रियमेव शिर इत्यादि श्रूयते।
शारीरत्वं च श्रूयते तस्यैष एव शारीर आत्मा यः पूर्वस्येति तस्य पूर्वस्य विज्ञानमयस्यैष एव शारीर आत्मा य एष
आनंदमय इत्यर्थः न च सशरीरस्य सतः प्रियाप्रियसंस्पर्शो वारयितुं शक्यः तस्मात्संसार्येवानंदमय आत्मे त्ये
वं प्राप्त इदमुच्यते ॥ छ ॥ आनंदमयोभ्यासात्। पर एवात्मानंदमयो भवितुमर्हति कुतः अभ्यासात् परस्मि
न्नेव ह्यात्मनि आनंदशब्दो बहुकृत्वोभ्यस्यते आनंदमयं प्रस्तुत्य रसो वै स इति तस्यैव रसत्वमुक्त्वोच्यते
रसं ह्येवायं लब्ध्वानंदी भवति को ह्येवान्यात्कः प्राण्यात् यदेष आकाश आनंदो न स्यात् एष ह्येवानंदयाति सैषा ॥१९८॥
नंदस्य मीमांसा भवति एतमानंदमयमात्मानमुपसंक्रामति आनंदं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कुतश्चन।
आनंदो ब्रह्मेति व्यजानादिति च श्रुत्यंतरे च विज्ञानमानंदं ब्रह्मेति ब्रह्मण्येवानंदशब्दो दृष्ट एवमानंदशब्दस्य
बहुकृत्वो ब्रह्मण्यभ्यासादानंदमय आत्मा ब्रह्मेति गम्यते यत्तूक्तमन्नमयाद्यमुख्यात्मप्रवाहपतितत्वा

न मा २

यंयंवापिस्मरन्भावंत्यजत्यंतेकलेवरं।तंतमेवैतिकौंतेयसदातद्भावभावितइति।यद्यप्येकआत्मासर्वेषुभूतेषुस्थावर
जंगमेषुगूढस्तथापिचित्तोपाधिविशेषतारतम्यादात्मनःकूटस्थनित्यस्यैकरूपस्याप्युत्तरोत्तरमाविष्कृतस्य
तारतम्यमैश्वर्यशक्तिविशेषैःश्रूयते।तस्मिन्नात्मानमाविस्तरांवेदेत्यत्रस्मृतावपि।यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वंश्रीमदूर्जितमे
व वा।तत्तदेवावगच्छत्वंममतेजोंशसंभवमितियत्रयत्रविभूत्याद्यतिशयःसस ईश्वरइत्युपास्यतयाचोद्यते।ए
वमिहाप्यादित्यमंडलेहिरण्मयःपुरुषःसर्वपाप्मोदयलिंगात्परएवेतिवक्ष्यतिएवमाकाशात्तल्लिंगादित्यादि
षुद्रष्टव्यमेवंसद्योमुक्तिकारणमप्यात्मज्ञानमुपाधिविशेषद्वारेणोपदिश्यमानमप्यविवक्षितोपाधिविशे
षपरापरविषयत्वेनसंदिह्यमानंवाक्यगतिपर्यालोचनयानिर्णेतव्यंभवति।यथेहैवतावदानंदमयोऽभ्यासादि
त्येवमेकमपिब्रह्मापेक्षितोपाधिसंबंधंनिरस्तोपाधिसंबंधंचोपास्यत्वेनज्ञेयत्वेनचवेदांतेषूपदिश्यतइतिप्रदर्श
यितुंपरोग्रंथआरभ्यतेयच्चगतिसामान्यादित्यचेतनकारणनिराकरणमुक्तंतदपिवाक्यांतराणिब्रह्म
विषयाणिव्याचक्षाणेनब्रह्मविपरीतकारणनिषेधेनप्रपंच्यते।। ।आनंदमयोऽभ्यासात्।।तैत्तिरीयकेऽन्न
मयंप्राणमयंमनोमयंविज्ञानमयं [redacted] चानुक्रम्याम्नायतेतस्माद्वाएतस्माद्विज्ञानमयादन्यो

पादेवेक्यायस्सर्वैकं प्रतिपादितं गतिसामान्योपन्यासेन च सर्वेवेदांताश्चेतनकारणवादिन इति व्याख्यातम् अतः
परस्य ग्रंथस्य किमुत्थानमित्युच्यते। द्विरूपं हि ब्रह्मावगम्यते नामरूपविकारभेदोपाधिविशिष्टं। तद्विपरीतं
च सर्वोपाधिविवर्जितं। यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्ये
द्यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा अथ यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजानाति त
दल्पं यो वै भूमा तदमृतमथ यदल्पं तन्मर्त्यं सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वाभिवदन्यदास्ते निष्क
लं निःक्रियं शांतं निरवद्यं निरंजनं अमृतस्य परं सेतुं दग्धेंधनमिवानलं। नेति नेत्यस्थूलमनण्वह्रस्वमन्य
देव तद्विदितादथो अविदितादधीत्येवं सहस्रशो विद्याविद्याविषयभेदेन ब्रह्मणो द्विरूपतां दर्शयंति वाक्यानि। तत्राविद्या
वस्थायां ब्रह्मण उपास्योपासकादिलक्षणः सर्वो व्यवहारः तत्र कानिचिद्ब्रह्मण उपासनान्यभ्युद
यार्थानि कानिचित्क्रममुक्त्यर्थानि कानिचित्कर्मसमृद्ध्यर्थानि तेषां गुणविशेषोपाधिभेदेन भेदः एक एव तु परमा
त्मेश्वरस्तैस्तैर्गुणविशेषैर्विशिष्ट उपास्यो यद्यपि भवति तथापि यथागुणोपासनमेव फलानि भिद्यंते तं
यथा यथोपासते तदेव भवतीति श्रुतेः। यथाक्रतुरस्मिंल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवतीति स्मृतेश्च

रमितिसुषुप्तावस्थायां चेतनेऽप्यपंदर्शयति।अतोयस्मिन्नप्ययः सर्वेषां चेतनानां तच्चेतनं सच्छब्दवाच्यं जगतः कारणं नप्रधा
नं कुतश्चनप्रधानं जगतः कारणं।। गतिसामान्यात्।। यदितार्किकसमयवच्च वेदांतेष्वपि भिन्ना कारणावगतिरस
विष्यत्। क्वचिच्चेतनंब्रह्मजगतः कारणं क्वचिदचेतनंप्रधानं क्वचिदन्यदेवेतिततः कदाचित्प्रधानकारणवादानुरोधेना
पीक्षित्यादिश्रवणमकल्पयिष्यन्नत्वेतदस्ति समानैवहि सर्वेषु वेदांतेषु चेतनकारणतावगतिः यथाग्नेर्ज्वलतः सर्वादि
शोविस्फुलिंगाविप्रतिष्ठेरन्नेवमेवैतस्मादात्मनः सर्वेप्राणाः यथायतनं प्रतिष्ठंते प्राणेभ्योदेवादेवेभ्योलोकाइति।
तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत इति।आत्मन एवेदं सर्वमिति आत्मन एष प्राणोजायत इति चात्मनः का
रणत्वंदर्शयंति सर्वे वेदांताः आत्मशब्दश्चेतनवचनइत्यवोचाम।महच्च प्रामाण्यकारणमेतद्यद्वेदांतवाक्यानांचे
तनकारणत्वेनसमानगतित्वं चक्षुरादीनामिवरूपादिषु। अतोगतिसामान्यात्सर्वज्ञं ब्रह्मजगतः कारणं।कुतश्चसर्व
ज्ञंब्रह्मजगतः कारणं।। श्रुतत्वाच्च।। स्वशब्देनैव च सर्वज्ञ ईश्वरो जगतः कारणमिति श्रूयते श्वेताश्वतराणां मंत्रोप
निषदि। सर्वज्ञमीश्वरं प्रकृत्य सकारणं करणाधिपाधिपोनचास्य कश्चिज्जनिता नचाधिप इति तस्मात्सर्वज्ञं ब्रह्मज
गतः कारणं नाचेतनं प्रधानमन्यद्वेति सिद्धं।।छ।। जन्माद्यस्य यत इत्यारभ्य श्रुतत्वाच्चेत्येवमंतैः सूत्रैर्या
न्युदाहृतानि वेदांतवाक्यानि तेषां सर्वज्ञः सर्वशक्तिरीश्वरो जगतो जन्मस्थितिलयकारणमित्येतस्यार्थस्य प्रति

ना.१

रणेऽस्य चेतनादृष्टत्वेन चाविज्ञाते भोक्तृवर्गो विज्ञातो भवत्यप्रधानविकारत्वाद्भोक्तृवर्गस्य तस्मान्न प्रधानं सच्छब्द
वाच्यं कुतश्च न प्रधानं सच्छब्दवाच्यं ॥ स्वाप्ययात् ॥ तदेव सच्छब्दवाच्यं कारणं प्रकृत्य श्रूयते यत्रैतत्पुरुषः स्व
पिति नाम सता सोम्य तदा संपन्नो भवति स्वमपीतो भवति तस्मादेनं स्वपितीत्याचक्षते स्वं ह्यपीतो भवतीति एषा
श्रुतिः स्वपितीत्येतत्पुरुषस्य लोकप्रसिद्धं नाम निर्वक्ति स्वशब्देनेहात्मोच्यते यः प्रकृतः सच्छब्दवाच्यस्तमपीतो
भवत्यपिगतो भवतीत्यर्थः अपिपूर्वस्यैतेर्लयार्थत्वं प्रसिद्धं प्रभवाप्ययावित्युत्पत्तिप्रलययोः प्रयोगद सा.५
र्शनात् मनःप्रचारोपाधिविशेषसंबंधादिंद्रियार्थान्गृह्णंस्तद्विशेषापन्नो जीवो जागर्ति तद्वासनाविशिष्टः स्व
वे प्नान्पश्यन्मनःशब्दवाच्यो भवति स उपाधिद्वयोपरमे सुषुप्तावस्थायामुपाधिकृतविशेषाभावात्स्वात्मनि प्रली
न इवेति स्वं ह्यपीतो भवतीत्युच्यते यथा हृदयशब्दनिर्वचनं श्रुत्या दर्शितं स वा एष आत्मा हृदि तस्यैतदेव नि
रुक्तं हृद्ययमिति तस्माद्धृदयमिति यथा वाऽशनायोदन्याशब्दप्रवृत्तिमूलं दर्शयति श्रुतिरापएव तद
शितं नयंते तेज एव तत्पीतं नयते इति च एवं स्वमात्मानं सच्छब्दवाच्यमपीतो भवतीतीममर्थं स्वपितिनामनिर्वच ॥१७॥
नेन दर्शयति न च चेतन आत्माऽचेतनं प्रधानं स्वरूपत्वेन प्रतिपद्येत यदि पुनः प्रधानमेवात्मीयत्वात्स्वशब्देनो
च्येत एवमपि चेतनोऽचेतनमप्येतीति विरुद्धमापद्येत श्रुत्यंतरं च प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नांत

न २

सदीक्षितृसन्निहितश्चेतनः श्वेतकेतुर्न ह्यचेतनस्य श्वेतकेतोश्चेतन आत्मा संभवतीत्यतो वा मतस्माद्गौणत्वेन विष
यइदआत्मत्वादिति निश्चीयते ज्योतिःशब्दोऽपि लौकिकेन प्रयोगेण ज्वलन एव रूढोऽर्थवादप्रकल्पितेन तु ज्वलन
सादृश्येन क्रतौ वृत्त इत्यदृष्टांतः अथवा पूर्वसूत्र एवात्मशब्दं निरस्तसमस्तगौणसाधारणत्वाशंकतया व्याख्या
यततः स्वतंत्र एव प्रधानकारणनिराकरणहेतुर्व्याख्येयस्तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशादिति तस्मान्नाचेतनं प्रधानं स
च्छब्दवाच्यं कुतश्च न प्रधानं सच्छब्दवाच्यं । हेयत्वावचनाच्च ॥ ॥ यदि ह्यनात्मैव प्रधानं सच्छब्दवाच्यं स आत्मा तत्त्व
मसीतीहोपदिष्टं स्यात्स तदुपदेशश्रवणादनात्मज्ञतया तन्निष्ठो मा भूदिति मुख्यमात्मानमुपदिदिक्षुशास्त्रं तस्य हे
यत्वं ब्रूयाद्यथारुंधतीं दिदर्शयिषुस्तत्समीपस्थां स्थूलां तारां प्रथममरुंधतीति ग्राहयित्वा तां प्रत्याख्याय पश्चादरुं
धतीमेव ग्राहयति तद्वन्नायमात्मेति ब्रूयात् । न चैवमवोचत् । सन्मात्रात्मावगतिनिष्ठैव षष्ठप्रपाठकपरिसमाप्तिर्दृ
श्यते चशब्दः प्रतिज्ञाविरोधाभ्युच्चयप्रदर्शनार्थः । सत्यपि हेयत्ववचने प्रतिज्ञाविरोधः प्रसज्येत कारणविज्ञा
नाद्धि सर्वविज्ञातमिति प्रतिज्ञातं उत तमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमिति क
थं नु भगवः स आदेशो भवतीति यथा सोम्यैकेन मृत्पिंडेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्याद्वाचारंभणं विकारो नामधेयं
मृत्तिकेत्येव सत्यमेवं सोम्य स आदेशो भवतीति वाक्योपक्रमे श्रवणात् न च सच्छब्दवाच्ये प्रधाने भोग्यवर्गका

[illegible] …यकमंतरेण न्यतर[illegible] तितानधरि [illegible] …आन्वेषनस्यनिश्चायक [illegible] ५१२
स्य [illegible] मोक्षोपदेश [illegible] यदि स्विबेतनं प्रत्यात्म [illegible] दृक् वच्चै [illegible] मीतिग्राहस्वैतमुमु [illegible] नचेतनोसीति
[illegible] विप [illegible] तव [illegible] स्यानर्थाये [illegible] माणं स्यात् [illegible] हाये दोषं शास्त्रं प्रमा [illegible]
[illegible] सतो मुमुक्षोरद्वे [illegible] त्मानमात्मेत्युपदिशेत्प्रमाणं तं शास्त्रं [illegible] धयेत्
[illegible] बात दोषादृष्टिनपरित्यजेत् तद्यातिरिक्तं चात्मानं न प्रतिपद्येत तस्य [illegible] रूपार्जित
[illegible] नाप्रचेयात् तस्माद्यथा स्वर्गाद्यर्थिनोग्निहोत्रादिसाधनं यथा [illegible] मुमुक्षो
[illegible] मञा [illegible] तत्वं न [illegible] श्रुतके लोक इति यथाभूतमेवात्मानं मुपदिशतीति युक्तः एवं [illegible]
[illegible] सांतेन सत्याभिसंधस्य मोक्षोपदेश उपपद्यते अन्यथा ह्यमुरक्षेत्सदा [illegible] मुमुक्षु
प [illegible] दिति वत्संपन्मात्रमिदं मनित्यफलं स्यात्तत्र मोक्षोपदेशो नोपपद्यत [illegible]
[illegible] न्या [illegible] स्य गोण [illegible] स्वेतु स्वामिभृत्यभेदस्य प्रत्यक्षत्वादुपपन्नो गौण आत्मशब्द [illegible] १६
[illegible] पिव [illegible] गौणशब्द [illegible] नैतावता शब्दप्रमाणकेर्थे गौणी कल्पना न्याय्या सर्वत्र नानात्मा [illegible]
[illegible] तत्र [illegible] साधारणआत्मशब्दः कतुं च लवनादि बज्योतिःशब्द इति तन्न अनेकार्थत्वस्यान्याय्य [illegible]
[illegible] तन विषय [illegible] वस्तुस्य आत्मशब्द [illegible] तन्त्वोपचार [illegible] दिषु [illegible] तेभ्यः [illegible] द्रियात्मेति त्वि साधारणत्वे [illegible] शब्दः न

निर्देशनाद्धस्तकथमचेतनस्यप्रधानस्यात्माभवेत्॰आत्माहिनामस्वरूपंनाचेतनस्यप्रधानस्यचेतनोजी
वःस्वरूपंभवितुमर्हति॰अथतुचेतनंब्रह्ममुख्यमीक्षितृपरिगृह्यतेतस्यजीवविषयआत्मशब्दप्रयोगउ
पपद्यते॰तथासयएषोऽणिमैतदात्म्यमिदंसर्वंतत्सत्यंसआत्मातत्त्वमसिश्वेतकेतोइत्यत्रात्मेतिप्रकृतंस
दणिमानंआत्मानंआत्मशब्देनोपदिश्यतत्त्वमसिश्वेतकेतोइतिचेतनस्यश्वेतकेतोरात्मत्वेनोपदिशति॰अ
[illegible]विषयत्वादचेतनत्वंनामरूपव्याकरणादौचप्रयोज्यत्वेनैवनिर्देशः नचात्मशब्दवत्किंचिन्मुख्य
[illegible]मस्तीतियुक्तंकूलवद्गौणत्वमीक्षितृत्वस्य॰तयोरपिसदधिष्ठानत्वापेक्षमेवेक्षितृत्वं॰सतस्त्वात्मशब्दा
न[illegible]क्षितृत्वमित्युक्तं॰अथोच्येताचेतनेपिप्रधानेभवत्यात्मशब्दः॰आत्मनःसर्वार्थकारि[illegible]
[illegible]सर्वार्थकारिणिभृत्येभवत्यात्मशब्दोममात्माभद्रसेनइति॰प्रधानंहिपुरुषस्यात्मनोभोगापवर्गौ
कुर्वदुपकरोतिराज्ञइवभृत्यःसंधिविग्रहादिषुवर्तमानः॰अथवाएकएवात्मशब्दश्चेतनाचेतनविषयोभविष्यति
तत्रआत्मशब्दादीक्षतेरगौणत्वमित्यतउत्तरंपठति॰तन्निष्ठस्यमोक्षोपदेशात्॰नप्रधानम[illegible]
शब्दालंबनंभवितुमर्हति॰सआत्मेतिप्रकृतंसदणिमानमादायतत्त्वमसिश्वेतकेतोइतिचेतनस्यश्वेतकेतो
र्मोक्षयितव्यस्यतन्निष्ठतामुपदिश्याचार्यवान्पुरुषोवेदतस्यतावदेवचिरंयावन्नविमोक्ष्येथसंप

भूतात्मेतिइन्द्रियात्मेतिचसंप्रयोगदर्शनात्यथै
कएवज्योतिःशब्दःक्रतुज्वलनविषयः

पातादस्यैव ... त्रादिना॥छ॥ अत्राह यदुक्तं नाचेतनं प्रधानं जगत्कारणमीक्षितृत्वश्रवणादिति तदन्यथाप्यु
पपद्यते अचेतनेपि चेतनवदुपचारदर्शनात् यथा प्रत्यासन्नपतनतां कूलस्यालक्ष्य कूलं पिपतिषतीत्यचेतने
पि कूले चेतनवदुपचारो दृष्टस्तद्वदचेतनेपि प्रधाने प्रत्यासन्नसर्गे चेतनवदुपचारो भविष्यति तदैक्षतेति यथा
लोके कश्चिच्चेतनः स्नात्वा भुक्त्वा चापराह्णे ग्रामं रथेन गमिष्यामीतीक्षित्वानंतरं तथैव नियमेन प्रवर्त्तते त
था प्रधानमपि महदाद्याकारेण नियमेन प्रवर्त्तते तस्माच्चेतनवदुपचर्यते कस्मात्पुनः कारणाद्विहाय मुख्यमी
क्षितृत्वमौपचारिकं कल्प्यते तत्तेज ऐक्षत ता आप ऐक्षंतेति चाचेतनयोरप्तेजसोश्चेतनवदुपचारदर्शनात्तस्मा
त्सत्कर्तृकमपीक्षणमौपचारिकमिति गम्यते उपचारप्राये वचनादित्येवं प्राप्त इदं सूत्रमारभ्यते॥छ॥गौ
णश्चेन्नात्मशब्दात्। यदुक्तं प्रधानमचेतनं सच्छब्दवाच्यं तस्मिन्नौपचारिकमीक्षितृत्वमप्तेजसोरिवेति तदस
त् कस्मादात्मशब्दात्सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्युपक्रम्य तदैक्षत तत्तेजोसृजतेति च तेजोबन्नानां सृष्टिमुक्त्वा तदेव प्रकृतं ॥२५॥
सदीक्षितृ तानि च तेजोबन्नानि देवताशब्देन परामृश्याह सेयं देवतैक्षत हंताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेना
त्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति तत्र यदि प्रधानमचेतनं गुणवृत्त्येक्षितृ कल्प्येत तदेव प्रकृतत्वात्सेयं देवते
ति परामृश्येत न तदा देवता जीवमात्मशब्देनाभिदध्यात् जीवो हि नाम चेतनः शरीराध्यक्षः प्राणानां धारयिता तत्प्रसिद्धे

मकर्तरि सवितरि प्रकाशवद्ब्रह्मणो ज्ञानस्वरूपनित्यत्वे ज्ञानसाधनापेक्षत्वानुपपत्तेरपि चाविद्यादिमतः संसारिणः शरीराद्य
पेक्षा ज्ञानोत्पत्तिः स्यात्। न ज्ञानप्रतिबंधकारणरहितस्येश्वरस्य मंत्रौ चेमावीश्वरस्य शरीराद्यनपेक्षतामनावरणज्ञानतां
च दर्शयतः। न तस्य कार्यं करणं च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते। परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञा
नबलक्रिया चेति। अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः। स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता तमा
हुरग्र्यं पुरुषं महांतमिति ननु नास्ति तव ज्ञानप्रतिबंधकारणवानीश्वरादन्यः संसारी। नान्योतोस्ति विज्ञातेति श्रुतेस्त
त्र किमिदमुच्यते संसारिणः शरीराद्यपेक्षा ज्ञानोत्पत्तिर्नेश्वरस्येत्यत्रोच्यते सत्यं नेश्वरादन्यः संसारी। तथापि देहादि
संघातोपाधिसंबंध इष्यत एव घटगिरिगुहाद्युपाधिसंबंध इव व्योम्नः। तत्कृतश्च शब्दप्रत्ययव्यवहारो लोकस्य दृ
ष्टो घटच्छिद्रं करकच्छिद्रमित्यादिराकाशाव्यतिरेकेपि तत्कृता चाकाशे घटाकाशादिभेदमिथ्याबुद्धिर्दृष्टा तथेहापि
देहादिसंघातोपाधिसंबंधाविवेककृतेश्वरसंसारिभेदमिथ्याबुद्धिः दृश्यते चात्मन एव सतो देहादिसंघातेऽना
त्मन्यात्मत्वाभिनिवेशो मिथ्याबुद्धिमात्रेण पूर्वपूर्वेण सति चैवं संसारित्वे देहाद्यपेक्षमीक्षितृत्वमुपपन्नं संसारिणः।
यदप्युक्तं प्रधानस्यानेकात्मकत्वान्मृदादिवत्कारणत्वोपपत्तिर्नासंहतस्य ब्रह्मण इति तत्प्रधानस्याशब्दत्वेनैव
प्रत्युक्तं यथा तु तर्केणापि ब्रह्मण एव कारणत्वं निर्वोढुं शक्यते न प्रधानादीनां तथा प्रपंचयिष्यति न विलक्ष

यत्पुनः सत्त्वनिमित्तं ईक्षितृत्वं प्रधानस्य कल्प्यते तद्यथाग्निनिमित्तमयःपिंडादेर्दग्धृत्वं तथा सति यन्निमित्तम् ईक्षितृत्वं प्रधान
स्य तदेव सर्वज्ञं मुख्यं ब्रह्म जगतः कारणमिति युक्तं यत्पुनरुक्तं ब्रह्मणोऽपि न मुख्यं सर्वज्ञत्वमुपपद्यते नित्यज्ञानक्रि
यत्वे ज्ञानक्रियां प्रति स्वातंत्र्यासंभवादित्यत्रोच्यते। इदं तावद्भवान्प्रष्टव्यः। कथं नित्यज्ञानक्रियत्वे सर्वज्ञत्वहानिरिति
यस्य हि सर्वविषयावभासनक्षमं ज्ञानं नित्यमस्ति सोऽसर्वज्ञ इति विप्रतिषिद्धम् अनित्यत्वे हि ज्ञानस्य कदाचिज्जानाति
कदाचिन्न जानातीति असर्वज्ञत्वमपि स्यात् नासौ ज्ञाननित्यत्वे दोषोऽस्ति ज्ञाननित्यत्वे ज्ञानविषयः स्वातंत्र्यव्यपदेशो
नोपपद्यते इति चेन्न प्रततौष्ण्यप्रकाशेऽपि सवितरि दहति प्रकाशयतीति स्वातंत्र्यव्यपदेशदर्शनात् ननु सवितुर्दाह्यप्र
काश्यसंयोगे दहति प्रकाशयतीति व्यपदेशः स्यात् न तु ब्रह्मणः प्रागुत्पत्तेः ज्ञानकर्मसंयोगोऽस्तीति विषमो दृष्टांतः ना गो
सत्यपि कर्मणि सवितुः प्रकाशत इति कर्तृत्वव्यपदेशदर्शनात् एवमसत्यपि ज्ञानकर्मणि ब्रह्मणस्तदैक्षतेति कर्तृत्वव्य
पदेशोपपत्तेर्न वैषम्यं। कर्मापेक्षायां तु ब्रह्मणि ईक्षितृत्वश्रुतयः सुतरामुपपन्नाः। किं पुनस्तत्कर्म यत्प्रागुत्पत्तेरीश्वरज्ञान
स्य विषयो भवतीति तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीये नामरूपे अव्याकृते व्याचिकीर्षिते इति ब्रूमः। यत्प्रसादाद्धि योगिना
मप्यतीतानागतविषयं प्रत्यक्षं ज्ञानमिच्छंति योगशास्त्रविदः किमु वक्तव्यं तस्य नित्यसिद्धस्येश्वरस्य सृष्टिस्थितिसंहृ ॥२५॥
तिविषयं नित्यज्ञानं भवतीति यदप्युक्तं प्रागुत्पत्तेर्ब्रह्मणः शरीरादिसंबंधमंतरेण ईक्षितृत्वमनुपपन्नमिति न तच्चोद्य

विदुपपंना।पिचप्रधानस्यानेकात्मकस्यपरिणामसंभवात्।कारणत्वोपपत्तिर्मृदादिवन्नासंहतस्यैकात्मकस्यब्रह्मणइत्येवंप्रा
प्तइदंसूत्रमारभ्यते।। ।।ईक्षतेर्नाशब्दं।नसांख्यपरिकल्पितमचेतनंप्रधानंजगतःकारणंशक्यंवेदांतेष्वाश्रयितुंअश
ब्दंहितत्कथमशब्दत्वमीक्षतेरीक्षितृत्वश्रवणात्कारणस्यकथमेवंहिश्रूयते।सदेवसोम्येदमग्रआसीदेकमेवाद्वितीय
मित्युपक्रम्यतदैक्षतबहुस्यांप्रजायेयेतितत्तेजोऽसृजतेतितत्रेदंशब्दवाच्यंनामरूपविकृतंजगत्प्रागुत्पत्तेःसदात्मना
वधार्यतस्यैवप्रकृतस्यसच्छब्दवाच्यस्येक्षणपूर्वकंतेजःप्रभृतेःस्रष्टृत्वंदर्शयति।तथाप्यन्यत्रआत्मावाइदमेकएवा
ग्रआसीन्नान्यत्किंचनमिषत्सईक्षतलोकान्नुसृजाइतिसइमांल्लोकानसृजतेतिईक्षापूर्विकामेवसृष्टिमाचष्टेक्व
च्चिषोडशकलंपुरुषंप्रस्तुत्याहसईक्षांचक्रेसप्राणमसृजतेतिईक्षतेरितिचधात्वर्थनिर्देशोऽभिप्रेतोयजतेरितिव
न्नयानुनिर्दिष्टास्तेनयःसर्वज्ञःसर्वविद्यस्यज्ञानमयंतपस्तस्मादेतद्ब्रह्मनामरूपमन्नंचजायतइत्येवमादीन्यपिसर्वज्ञे
श्वरकारणपराणिवाक्यान्युदाहर्तव्यानि।यत्तूक्तंसत्त्वधर्मेणज्ञानेनसर्वज्ञंप्रधानंभविष्यतीतितन्नोपपद्यतेनहिप्रधा
नावस्थायांगुणसाम्यात्सत्त्वधर्मोज्ञानंसंभवतिननूक्तंज्ञानशक्तिमत्त्वेनसर्वज्ञंभविष्यतीतितदपिनोपपद्यतेयदिगुण
साम्येसतिसत्त्वव्यपाश्रयांज्ञानशक्तिमाश्रित्यसर्वज्ञंप्रधानमुच्यतेकामंरजस्तमोव्यपाश्रयामपिज्ञानप्रतिबंधशक्तिमाश्रि
त्यकिंचिज्ज्ञत्वमुच्येत।अपिचनासाक्षिकासत्त्ववृत्तिर्जानातिनाभिधीयतेनचाचेतनस्यप्रधानस्यसाक्षित्वमस्ति
तस्मादनुपपंनंप्रधानस्यसर्वज्ञत्वंयोगिनांतुचेतनत्वात्सत्त्वोत्कर्षनिमित्तंसर्वज्ञत्वमुपपन्नमित्यनुदाहरणम

मन्यंते काणादास्त्वेतेभ्य एव वाक्येभ्य ईश्वरं निमित्तकारणमनुमिमतेऽणूंश्च समवायिकारणमेवमन्येपि तार्किका वाक्याभासयु
क्त्याभासावष्टंभाः पूर्वपक्षवादिन इहोत्तिष्ठंते तत्र पदवाक्यप्रमाणज्ञेनाचार्येण वेदांतवाक्यानां ब्रह्मावगतिपरत्वदर्शनाय
वाक्याभासयुक्त्याभासप्रतिपत्तयः पूर्वपक्षीकृत्य निराक्रियंते । तत्र सांख्याः प्रधानं त्रिगुणमचेतनं जगतः कारणमिति
मन्यमाना आहुः । यानि वेदांतवाक्यानि सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेर्ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं प्रदर्शयंतीत्यवोचस्तानि प्रधानका
रणपक्षेपि योजयितुं शक्यंते । सर्वशक्तित्वं तावत्प्रधानस्यापि स्वविकारविषयमुपपद्यते । एवं सर्वज्ञत्वमप्युपपद्यते । कथं यत्तु
ज्ञानं मन्यसे स सत्वधर्मः सत्वात्संजायते ज्ञानमिति स्मृतेः । तेन च सत्वधर्मेण ज्ञानेन कार्यकरणवंतः पुरुषाः सर्वज्ञा यो
गिनः प्रसिद्धाः सत्वस्य हि निरतिशयोत्कर्षे सर्वज्ञत्वं प्रसिद्धं । न केवलस्याकार्यकरणस्य पुरुषस्योपलब्धिमात्रस्य
सर्वज्ञत्वं किंचिज्ज्ञत्वं वा कल्पयितुं शक्यं त्रिगुणत्वात्तु प्रधानस्य सर्वज्ञानकारणभूतं सत्वं प्रधानावस्थायामपि विद्यत इति
प्रधानस्याचेतनस्य सतः सर्वज्ञत्वमुपचर्यते वेदांतेष्ववश्यं च त्वयापि सर्वज्ञं ब्रह्माभ्युपगच्छता सर्वज्ञानशक्ति
मत्वेनैव सर्वज्ञत्वमभ्युपगंतव्यं । न हि सर्वविषयं ज्ञानं कुर्वदेव ब्रह्म वर्तते । तथा हि ज्ञाननित्यत्वे ज्ञानक्रियां प्रति स्वातंत्र्यं ब्र ॥१३॥
ह्मणो हीयेत । अथानित्यं तदिति ज्ञानक्रियाया उपरमे उपरमेतापि ब्रह्म तदा सर्वज्ञानशक्तिमत्वेनैव सर्वज्ञत्वमापतति । अपि च
प्रागुत्पत्तेः सर्वकारणशून्यं ब्रह्मेष्यते त्वया । न च ज्ञानसाधनानां शरीरेंद्रियादीनामभावे ज्ञानोत्पत्तिः कस्य

त्वं — त

न्वबाधितिसिद्धंएवंसतिअथातोब्रह्मजिज्ञासेतिशास्त्रारंभस्तुउपपद्यतेप्रतिपत्तिविधिपरत्वेहिअथातोधर्मजिज्ञासेत्येवा
रब्धत्वान्नपृथक्शास्त्रमारभ्येतआरभ्यमाणंचैवमारभ्येतअथातःपरिशिष्टधर्मजिज्ञासेत्येवयथाअथातःक्रत्वर्थपुरुषा
र्थयोर्जिज्ञासेतिब्रह्मात्मैक्यावगतिस्त्वप्रतिज्ञातेतितदर्थोयुक्तःशास्त्रारंभःअथातोब्रह्मजिज्ञासेतितस्मादहंब्रह्मा
स्मीत्येतदवसानाएवसर्वेविधयःसर्वाणिचेतराणिप्रमाणानिनह्यहेयानुपादेयाद्वैतात्मावगतौनिर्विषयाण्यप्रमा
तृकाणिप्रमाणानिभवितुमर्हन्तीतिअपिचाहुः।गौणमिथ्यात्मनोऽसत्त्वेपुत्रदेहादिबाधनात्सद्ब्रह्मात्माहमित्ये
वंबोधेकार्यंकथंभवेत्अन्वेष्टव्यात्मविज्ञानात्प्राक्प्रमातृत्वमात्मनःअन्विष्टःस्यात्प्रमातैवपाप्मदोषादिवर्जितः
देहात्मप्रत्ययोयद्वत्प्रमाणत्वेनकल्पितः।लौकिकंतद्वदेवेदंप्रमाणंत्वात्मनिश्चयात्॥ ॥एवंतावद्वेदान्तवाक्यानां
ब्रह्मात्मावगतिप्रयोजनानांब्रह्मात्मनितात्पर्येणसमन्वितानामन्तरेणापिकार्यानुप्रवेशंब्रह्मणिपर्यवसानमुक्तंब्रह्मतुसर्व
ज्ञंसर्वशक्तिजगदुत्पत्तिस्थितिनाशकारणमित्युक्तंसांख्यादयस्तुपरिनिष्ठितंवस्तुप्रमाणान्तरगम्यमेवेतिमन्य
मानाःप्रधानादीनिकारणान्तराणिअनुमिमानास्तत्परतयैववेदान्तवाक्यानियोजयन्तिसर्वेष्वेववेदां
तवाक्येषुसृष्टिविषयेष्वनुमानेनैवकार्येणकारणंलिलक्षयिषितंप्रधानपुरुषसंयोगानित्यानुमेयाइतिसांख्या
पा४

यास्तु शुक्तिकायामकस्माद्रजतमिदमिति निश्चितौ शब्दप्रत्ययौ तथा देहादिसंघातेऽहमिति निरुपचारेण शब्दप्रत्ययावा
त्मानात्माविवेकेनोत्पद्यमानौ कथं गौणौ शक्यौ वदितुं आत्मानात्मविवेकिनामपि पण्डितानामजाविपाला
नामिवाविविक्तौ शब्दप्रत्ययौ भवतः तस्माद्देहादिव्यतिरिक्तात्मास्तित्ववादिनां देहादावहंप्रत्ययो मिथ्यैव न गौणः
तस्मान्मिथ्याप्रत्ययनिमित्तत्वात्सशरीरत्वस्य सिद्धं जीवतोपि विदुषोऽशरीरत्वं तथा च ब्रह्मविद्विषया श्रुतिः तद्यथाहि
निर्ल्वयनी वल्मीके मृता प्रत्यस्ता शयीतैवमेवेदं शरीरं शेते अथायमशरीरोऽमृतः प्राणो ब्रह्मैव तेज एवेति
सचक्षुरचक्षुरिव सकर्णोऽकर्ण इव सवागवागिव समना अमना इव सप्राणोऽप्राण इवेति च स्मृतिरपि स्थितप्र
ज्ञस्य का भाषेत्याद्या स्थितप्रज्ञलक्षणान्याचक्षाणा विदुषः सर्वप्रवृत्त्यसंबन्धं दर्शयति तस्मान्नावगतब्रह्मात्मभावस्य
यथापूर्वं संसारित्वं नासावगतब्रह्मात्मभाव इत्यनवद्यं यत्पुनरुक्तं श्रवणात्पराचीनयोर्मनननिदिध्यासनयो
र्दर्शनाद्विधिशेषत्वं ब्रह्मणो न स्वरूपपर्यवसायित्वमिति न अवगत्यर्थत्वान्मनननिदिध्यासनयोः यदि ह्यवगतं ब्रह्मा
न्यत्र विनियुज्येत भवेत्तदा विधिशेषत्वं न तु तदस्ति मनननिदिध्यासनयोरपि श्रवणवदवगत्यर्थत्वात् तस्मान्न प्र ॥१२॥
तिपत्तिविधिविषयतया शास्त्रप्रमाणकत्वं ब्रह्मणः संभवतीत्यतः स्वतन्त्रमेव ब्रह्म शास्त्रप्रमाणकं वेदान्तवाक्यसम

यस्य तु यथापूर्वं संसारित्वं ४

मुक्तस्य कुंडलित्वाभिमानहीनस्य तदेव कुंडलित्वनिमित्तं सुखं न दृश्यते तदुक्तं श्रुत्या। अशरीरं वाव संतं न प्रियाप्रिये स्पृशत इ
ति शरीरे पतिते अशरीरत्वं स्यान्न जीवत इति चेन्न सशरीरत्वस्य मिथ्याज्ञाननिमित्तत्वात् न ह्यात्मनः शरीरात्माभिमान
लक्षणं मिथ्याज्ञानं मुक्त्वा अन्यतः सशरीरत्वं शक्यं कल्पयितुं नित्यमशरीरत्वं अकर्मनिमित्तत्वादित्यवोचाम तत्कृतध
र्माधर्मनिमित्तं सशरीरत्वमिति चेन्न शरीरसंबंधस्यासिद्धत्वात् धर्माधर्मयोरात्मकृतत्वासिद्धेः शरीरसंबंधस्य धर्मा
धर्मयोस्तत्कृतत्वस्य चेतरेतराश्रयत्वप्रसंगात् अंधपरंपरैषानादित्वकल्पना क्रियासमवायाभावाच्चात्मनः कर्तृत्वानु
पपत्तेः संनिधानमात्रेण राजप्रभृतीनां दृष्टं कर्तृत्वमिति चेन्न धनदानाद्युपार्जितभृत्यसंबंधित्वात्तेषां कर्तृत्वोपपत्तेः।
न त्वात्मनो धनदानादिवच्छरीरादिभिः स्वस्वामिसंबंधनिमित्तं किंचिच्छक्यं कल्पयितुं मिथ्याभिमानस्तु प्रत्यक्षः संबंधहेतुः
एतेन यजमानत्वमात्मनो व्याख्यातं। अत्राहुः देहादिव्यतिरिक्तस्यात्मन आत्मीये देहादावभिमानो गौणो न मि
थ्येति तन्न प्रसिद्धवस्तुभेदस्य गौणत्वमुख्यत्वप्रसिद्धेः यस्य हि प्रसिद्धो वस्तुभेदः यथा केसरादिमानाकृतिविशेषोऽन्व
यव्यतिरेकाभ्यां सिंहशब्दप्रत्ययभाक् मुख्योऽन्यः प्रसिद्धः ततश्चान्यः पुरुषः प्रायिकैः क्रौर्यशौर्यादिभिः सिंहगुणैः
संपन्नः सिद्धः तस्य तस्मिन्पुरुषे सिंहशब्दप्रत्ययौ गौणौ भवतः नाप्रसिद्धवस्तुभेदस्य तस्य त्वन्यत्रान्यशब्दप्रत्ययौ
भ्रांतिनिमित्तावेव न गौणौ यथा मंदांधकारे स्थाणुरयमित्यगृह्यमाणविशेषे पुरुषशब्दप्रत्ययौ स्थाणुविषयौ। यथा

व्य३

ब्राह्मणो न हंतव्य इति चैवमाद्या निवृत्तिरुपदिश्यते न च सा क्रिया नापि क्रियासाधनं अक्रियार्थानामुपदेशोऽनर्थकः स्याद् ब्रा
ह्मणो न हंतव्य इत्येवमादीनि निवृत्त्युपदेशानामानर्थक्यं प्राप्तं तच्चानिष्टं न च स्वभावप्राप्तहंत्यर्थानुरागेण न
ञः शक्यमप्राप्तक्रियार्थत्वं कल्पयितुं हननक्रियानिवृत्त्यौदासीन्यव्यतिरेकेण नञो ह्येष स्वभावो यत्स्वसंबंधिनोऽभावं बो
धयति अभावबुद्धिश्चौदासीन्यकारणं सा च दग्धेन्धनाग्निवत्स्वयमेवोपशाम्यति तस्माच्च प्रसक्तक्रियानिवृत्त्यौदासी
न्यमेव ब्राह्मणो न हंतव्य इत्यादिषु प्रतिषेधार्थं मन्यामहे अन्यत्र प्रजापतिव्रतादिभ्यस्तस्मात्पुरुषार्थानुपयोग्युपाख्या
नादिभूतार्थवादविषयमानर्थक्याभिधानं द्रष्टव्यं यदप्युक्तं कर्तव्यविध्यनुप्रवेशमन्तरेण वस्तुमात्रमुच्यमानम
नर्थकं स्यात्सप्तद्वीपा वसुमतीत्यादिवदिति तत्परिहृतं रज्जुरियं नायं सर्प इति वस्तुमात्रकथनेनापि प्रयोजनस्य दृष्टत्वात् ननु श्रुत
ब्रह्मणोऽपि यथापूर्वं संसारित्वदर्शनान्न रज्जुस्वरूपकथनवदर्थवत्त्वमित्युक्तं अत्रोच्यते नावगतब्रह्मात्मभावस्य यथापू
र्वं संसारित्वं शक्यं दर्शयितुं वेदप्रमाणजनितब्रह्मात्मभावविरोधात् न हि शरीराद्यात्माभिमानिनो दुःखभयादिमत्त्वं दृष्टमिति तस्यैव वे
दप्रमाणजनितब्रह्मात्मावगमे तदभिमाननिवृत्तौ तदेव मिथ्याज्ञाननिमित्तं दुःखभयादिमत्त्वं भवतीति शक्यं कल्प ॥११॥
यितुं न हि धनिनो गृहस्थस्य धनाभिमानिनो धनापहारनिमित्तं दुःखं दृष्टमिति तस्यैव प्रव्रजितस्य धनाभिमानरहि
तस्य तदेव धनापहारनिमित्तं दुःखं भवति न च कुण्डलिनः कुण्डलित्वाभिमाननिमित्तं सुखं दृष्टमिति तस्यैव कुण्डलवि

जनस्य हैव

त्ययविषयत्वादुपनिषत्स्वेव विज्ञायत इत्यनुपपन्नं न तत्साक्षित्वेन प्रत्युक्तत्वात् न ह्यहंप्रत्ययविषयकर्तृव्यतिरेकेण तत्साक्षी सर्व
भूतस्थः समः एकः कूटस्थनित्यः पुरुषो विधिकाण्डे तर्कसमये वा केनचिदधिगतः सर्वस्यात्मा अतः स न केनचित्प्रत्याख्यातुं शक्यो
विधिशेषत्वं वा नेतुं आत्मत्वादेव च सर्वेषां न हेयो नाप्युपादेयः सर्वं हि विनश्यद्विकारजातं पुरुषांतं विनश्यति पुरुषो विनाशहे
त्वभावादविनाशी विक्रियाहेत्वभावाच्च कूटस्थनित्यः अत एव नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः तस्मात् पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा
परा गतिः तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामीति चौपनिषदत्वविशेषणं पुरुषस्योपनिषत्सु प्राधान्येन प्रकाश्यमानत्वे उपपद्यते अतो
भूतवस्तुपरो वेदभागो नास्तीति वचनं साहसमात्रं यदपि शास्त्रतात्पर्यविदां अनुक्रमणं दृष्टो हि तस्यार्थः कर्मावबोधनं इ
त्येवमादि तत् धर्मजिज्ञासाविषयत्वाद्विधिप्रतिषेधशास्त्राभिप्रायं द्रष्टव्यं अपि च आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानां
इत्येतदेकांतेनाभ्युपगच्छतां भूतोपदेशानर्थक्यप्रसंगः प्रवृत्तिनिवृत्तिव्यतिरेकेण भूतं चेद्वस्तूपदिशति भव्यार्थत्वेन कूटस्थनित्यं
भूतं नोपदिशतीति को हेतुः न हि भूतमुपदिश्यमानं क्रिया भवति अक्रियात्वेपि भूतस्य क्रियासाधनत्वात् क्रियार्थ एव
भूतोपदेश इति चेन्नैष दोषः क्रियार्थत्वेपि क्रियानिर्वर्तनशक्तिमद्वस्तूपदिष्टमेव क्रियार्थत्वं तु प्रयोजनं तस्य न चैता
वता वस्त्वनुपदिष्टं भवति यदि नाम उपदिष्टं किं तव तेन स्यादिति उच्यते अनवगतात्मवस्तूपदेशश्च तथैव भवितुमर्हति
तदवगत्या मिथ्याज्ञानस्य संसारहेतोर्निवृत्तिः प्रयोजनं क्रियत इत्यविशिष्टमर्थवत्त्वं क्रियासाधनवस्तूपदेशेन अपि च

योदनातंत्रा। नापि पुरुषतंत्रा। किंतु प्रत्यक्षादिविषयवस्तुतंत्रैव तज्ज्ञानमेवमन्यैरपि वैदिकं सर्वप्रमाणविषयं वस्तुज्ञानं वेदितव्यं। एवं सति यथा प्र
त्यक्षाद्युत्पन्नं च विषयमपि ज्ञानं न चोदनातंत्रं। तद्विषयाल्लिङादयः श्रूयमाणा अप्यनियोज्यविषयत्वात्कुंठीभवन्ति क्षुरतैक्ष्ण्यादिवदुपलादिषु हेयो
पादेयविवर्जितत्वात् अनुपादेयवस्तुविषयत्वात्किमर्था तर्हि आत्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्यादीनि विधिच्छायानि वचनानि स्वाभाविकप्रवृ
त्तिविषयविमुखीकरणार्थानीति ब्रूमः। यो हि बहिर्मुखः प्रवर्तते पुरुष इष्टं मे भूयादनिष्टं मा भूदिति न च तत्रात्यंतिकं
पुरुषार्थं लभते तमात्यंतिकपुरुषार्थवांछिनं स्वाभाविककार्यकरणसंघातप्रवृत्तिगोचराद्विमुखीकृत्य प्रत्यगात्मस्रोतस्तया
प्रवर्तयंति आत्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्यादीनि तस्यात्मान्वेषणाय प्रवृत्तस्याहेयमनुपादेयं चात्मतत्त्वमुपदिश्यते। इदं सर्वं यदयमात्मा
नेह नाना‌‌स्ति किंचन यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्केन कं विजानीयात् विज्ञातारमरे केन विजानीयादयमात्मा ब्रह्मेत्यादिभिः यदप्यकर्तव्य
प्रधानमात्मज्ञानं हानायोपादानाय वा न भवतीति तत्तथैवेत्यभ्युपगम्यते। अलंकारो ह्ययमस्माकं यद्ब्रह्मात्मावगतौ सत्यां
सर्वकर्तव्यताहानिः कृतकृत्यता चेति। तथा च श्रुतिः। आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः। किमिच्छन्कस्य कामाय शरीर
मनुसंज्वरेदिति। एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारतेति स्मृतेः। तस्मान्न प्रतिपत्तिविधिविषयतया ब्रह्मणः समर्पणं।
यदपि केचिदाहुः। प्रवृत्तिनिवृत्तिविधितच्छेषव्यतिरेकेण केवलवस्तुवादी वेदभागो नास्तीति तन्न। औपनिषदस्य पुरुषस्यानन्य
शेषत्वात्। योऽसावुपनिषत्स्वेवाधिगतः पुरुषोऽसंसारी ब्रह्मस्वरूप उत्पाद्यादिचतुर्विधद्रव्यविलक्षणः स्वप्रकरणस्थोऽनन्य ॥१०॥
शेषो नासौ नास्ति नाधिगम्यत इति वा शक्यं वदितुं। स एष नेति नेत्यात्मेत्यात्मशब्दात्। आत्मनश्च प्रत्याख्यातुमशक्यत्वात्। य एव निराकर्ता तस्यैवात्मत्वात्। नन्वात्माहं

अथ यदि किंचिन्निमित्तेन धातुसाम्येन तत्संहतस्य तदभिमानिन आरोग्यफलमहमरोग इति प्रत्ययबुद्धिरुत्पद्यते। एवं स्नानाचमनयज्ञोप
वीतादिनाहं शुद्धः संस्कृत इति यत्र बुद्धिरुत्पद्यते स संस्क्रियते स च देहादिना संहत एव तेनैवाहंकर्त्रा ऽहंप्रत्ययविषयेणाप्रत्ययि
ना सर्वाः क्रिया निर्वर्त्यंते तत्फलं च स एवाश्नाति। तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति। इति मंत्रवर्णात्। आत्मेंद्रिय
मनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिण इति च। तथा एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतांतरात्मा। कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः
साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्चेति। स पर्यगाच्छुक्रमकायमव्रणमस्नाविरं शुद्धमपापविद्धमिति चैतौ मंत्रावनाधेयातिशयतां नित्य
शुद्धतां च ब्रह्मणो दर्शयतः। ब्रह्मभावश्च मोक्षः। तस्मान्न संस्कार्योऽपि मोक्षः। अतोऽन्यन्मोक्षं प्रति क्रियानुप्रवेशद्वारं न शक्यं केनचिद्
दर्शयितुं। तस्माज्ज्ञानमेकं मुक्त्वा क्रियाया गंधमात्रस्याप्यनुप्रवेश इह नोपपद्यते। ननु ज्ञानं मानसी क्रिया। न। वैलक्षण्यात्। क्रिया
हि नाम सा यत्र वस्तुस्वरूपनिरपेक्षैव चोद्यते पुरुषचित्तव्यापाराधीना च। यथा यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां ध्यायेद्वषट्करि
ष्यन्निति। संध्यां मनसा ध्यायेदिति चैवमादिषु ध्यानं चिंतनं यद्यपि मानसं तथापि पुरुषेण कर्तुमकर्तुमन्यथा कर्तुं वा शक्यं पुरुष
तंत्रत्वात्। ज्ञानं तु प्रमाणजन्यं। प्रमाणं च यथाभूतवस्तुविषयं। अतो ज्ञानं कर्तुमकर्तुमन्यथा कर्तुमशक्यं केवलं वस्तुतंत्रमेव तत्।
न चोदनातंत्रं नापि पुरुषतंत्रं। तस्मान्मानसत्वेऽपि ज्ञानस्य महद्वैलक्षण्यं। यथा च पुरुषो वाव गौतमाग्निः योषा वाव गौतमाग्निरि
त्यत्र योषित्पुरुषयोरग्निबुद्धिर्मानसी भवति केवलचोदनाजन्यत्वात् क्रियैव सा पुरुषतंत्रा च। या तु प्रसिद्धेऽग्नौ अग्निबुद्धिर्न सा

मा।

विद्याकल्पितसंसारित्वनिवर्त्तनेन नित्यमुक्तात्मनः स्वरूपसमर्पणान्न मोक्षस्यानित्यत्वदोषः। यस्य तु [illegible] साध्यो मोक्षस्तस्य वा
चिकं कायिकं मानसं वा कार्यमपेक्षत इति युक्तं तथा विकार्यत्वे च तयोः पक्षयोर्मोक्षस्य ध्रुवमनित्यत्वं न हि दध्यादि विका
र्यमुत्पाद्यं वा घटादि नित्यं दृष्टं लोके न चाप्यत्वेनापि कार्यापेक्षा। स्वात्मस्वरूपत्वे सत्यनाप्यत्वात्। स्वरूपव्यतिरिक्तत्वेऽपि ब्रह्म
णो नाप्यत्वं सर्वगतत्वेन नित्याप्तस्वरूपत्वात् सर्वेण ब्रह्मण आकाशस्येव नापि संस्कार्यो मोक्षः येन व्यापारमपेक्षेत संस्कारो
हि नाम संस्कार्यस्य गुणाधानेन वा स्याद्दोषापनयनेन वा न तावद्गुणाधानेन संभवति अनाधेयातिशयब्रह्मस्वरूप
त्वान्मोक्षस्य नापि दोषापनयनेन नित्यशुद्धब्रह्मस्वरूपत्वान्मोक्षस्य स्वात्मधर्म एव संस्तिरोभूतो मोक्षः क्रियया आत्मनि संस्क्रिय
माणेऽभिव्यज्यते यथादर्शे निघर्षणक्रियया संस्क्रियमाणे भास्वरत्वं धर्म इति चेन्न क्रियाश्रयत्वानुपपत्तेरात्मनः यदा
श्रया क्रिया तामविकुर्वती नैवात्मानं लभते यद्यात्मा क्रियया विक्रियेतानित्यत्वमात्मनः प्रसज्येत। अविकार्योऽय
मुच्यत इति चैवमादीनि वाक्यानि बाध्येरन्। तच्चानिष्टं तस्मान्न क्रियात्मनः स्वाश्रया संभवति। अन्याश्रयायास्तु
क्रियाया अविषयत्वान्न तयात्मा संस्क्रियते। ननु देहाश्रयया स्नानाचमनयज्ञोपवीतादिक्रियया देही संस्क्रि
यमाणो दृष्टः न देहसंहतस्यैवाविद्या[illegible]हीतस्यात्मनः संस्क्रियमाणत्वात्। प्रत्यक्षं हि स्नानाचमनादे
र्देहसमवायित्वं तया देहाश्रयया तत्संहत एव कश्चिदविद्यात्मत्वेन परिगृहीतः संस्क्रियत इति युक्तं यथा देहा

ध्यावेद [illegible] पादियत्कर्मांगसंस्काररूपं संपदादिरूपे हि ब्रह्मणे कर्तृत्वविज्ञाने अभ्युपगम्यमाने तत्त्वमसि अहं ब्रह्मास्मि अयमात्मा ब्र
ह्मेत्येवमादीनां वाक्यानां ब्रह्मात्मैकत्ववस्तुप्रतिपादनपरः पदसमन्वयः पीड्येत भिद्यते हृदयग्रंथिः छिद्यंते सर्वसंशयाः इति चैव
मादीनि अविद्यानिवृत्तिफलश्रवणान्युपरुध्येरन् ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवतीति चैवमादीनि तद्भावापत्तिश्रवणानि संपदादिपक्षेन
सामंजस्येनोपपद्येरन् तस्मान्न संपदादिरूपं ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानं। अतो न पुरुषव्यापारतंत्रा ब्रह्मविद्या किं तर्हि [illegible]
प्रत्यक्षादिप्रमाणविषयज्ञानवद्वस्तुतंत्रा। एवं भूतस्य ब्रह्मणस्तज्ज्ञानस्य च न कयाचिद्युक्त्या शक्यः कार्यानुप्रवेशः कं
ल्पयितुं न च [illegible] विदिक्रियाकर्मत्वेन कार्यानुप्रवेशो ब्रह्मणः। अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधीति विदिक्रियाकर्म
त्वप्रतिषेधात् येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयादिति च। तथोपास्तिक्रियाकर्मत्वप्रतिषेधोपि भवति अविषयत्वं ब्र
ह्मण उपन्यस्य तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासत इति। अविषयत्वे ब्रह्मणः शास्त्रयोनित्वानुपपत्तिरिति चेन्न। अविद्याक
ल्पितभेदनिवृत्तिपरत्वाच्छास्त्रस्य न हि शास्त्रमिदंतया विषयभूतं ब्रह्म प्रतिपिपादयिषति। किं तर्हि प्रत्यगात्म
त्वेनाविषयतया प्रतिपादयद् अविद्याकल्पितं वेद्यवेदितृवेदनादिभेदमपनयति तथा च शास्त्रं यस्यामतं तस्य मतं मतं य
स्य न वेद सः। अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानतां। न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येः न विज्ञातेर्विज्ञातारं विजानीया इत्येवमादि। अतो

धा ६

न.

निरस्युपगम्यतेअतोनकर्त्तव्यशेषत्वेनब्रह्मोपदेशोयुक्तः।अपिच।ब्रह्मवेदब्रह्मैवभवति।क्षीयंतेचास्यकर्माणितस्मिंदृ
ष्टेपरावरे।आनंदंब्रह्मणोविद्वान्नबिभेतिकुतश्चन।अभयंवैजनकप्राप्तोसि।तदात्मानमेवावेदहंब्रह्मा
स्मीतितस्मात्तत्सर्वमभवत्तत्रकोमोहःकःशोकएकत्वमनुपश्यतइत्येवमाद्याःश्रुतयोब्रह्मविद्यानंतरंमोक्षंदर्श
यंत्योमध्येकार्यांतरंवारयंतितथातद्धैतत्पश्यन्नृषिर्वामदेवःप्रतिपेदेहंमनुरभवंसूर्यश्चेतिब्रह्मदर्शनसर्वात्म
भावयोर्मध्येकर्त्तव्यांतरवारणायोदाहार्य्यं।तथा।तिष्ठन्गायतीतितिष्ठतिगायतीत्योर्मध्येतत्कर्तृकंकार्यांतरंनास्ती
तिगम्यते।त्वंहिनःपितायोस्माकमविद्यायाःपरंपारंतारयसि।श्रुतंह्येवमेभगवद्दृशेभ्यस्तरतिशोकमात्मविदि
तिसोहंभगवःशोचामितंमाभगवांछोकस्यपरंपारंतारयतु।तस्मैमृदितकषायायतमसःपारंदर्शयतिभगवान्सनत्कु
मारइतिचैवमाद्याःश्रुतयोमोक्षप्रतिबंधनिवृत्तिमात्रमेवात्मज्ञानस्यफलंदर्शयंति।तथाचाचार्यप्रणीतंन्या
यापबृंहितंसूत्रं।दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापायेतदनंतरापायादपवर्गइतिमिथ्याज्ञा
नापायश्चब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानाद्भवति।नचेदंब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानंसंपद्रूपं।यथानंतंवैमनोनंताविश्वेदेवाअ
नंतमेवसतेनलोकंजयतीति।नचाध्यासरूपं।यथामनोब्रह्मेत्युपासीतादित्योब्रह्मेत्युपासीतेतिचमनआ
दित्यादिषुब्रह्मदृष्ट्यध्यासः।नापिविशिष्टक्रियायोगनिमित्तंवायुर्वावसंवर्गःप्राणोवावसंवर्गइतिवन्नाप्या २॥

कारि२

नित्यं संसाररूपं श्रुतिस्मृतिन्यायप्रसिद्धं तथा च श्रुतिः न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्तीति यथा वर्णितं
संसाररूपमनुवदति अशरीरं वाव संतं न प्रियाप्रिये स्पृशत इति प्रियस्पर्शनप्रतिषेधाच्चोदनालक्षणधर्मकार्यत्वं मो
क्षाख्यस्याशरीरत्वस्य प्रतिषिध्यत इति गम्यते धर्मकार्यत्वे हि प्रियस्पर्शनप्रतिषेधो नोपपद्यते अशरीरत्वमेव ध
र्मस्य कार्यमिति चेन्न तस्य स्वाभाविकत्वात् अशरीरं शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितं महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ।
अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ऽसंगो ह्ययं पुरुष इत्यादिश्रुतिभ्यः अत एवानुष्ठेयफलविलक्षणं मोक्षाख्यमशरीरत्वं नि
त्यं सिद्धं तत्र किंचित्परिणामि नित्यं यस्मिन् विक्रियमाणेऽपि तदेवेदमिति बुद्धिर्न विहन्यते यथा पृथिव्यादि जगन्नि
त्यत्ववादिनां यथा वा सांख्यानां गुणाः इदं तु पारमार्थिकं कूटस्थनित्यं व्योमवत्सर्वव्यापि सर्वविक्रियारहितं नित्य
तृप्तं निरवयवं स्वयंज्योतिःस्वभावं यत्र धर्माधर्मौ सह कार्येण कालत्रयं च नोपावर्तेते तदेतदशरीरत्वं मोक्षाख्यं । अन्यत्र धर्माद
न्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् । अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यसि तद्वदेत्यादिश्रुतिभ्यः अतस्तद्ब्रह्म यस्येयं जि
ज्ञासा प्रस्तुता तद्यदि कर्तव्यशेषत्वेनोपदिश्येत तेन च कर्तव्येन साध्यश्चेन्मोक्षोऽभ्युपगम्येत अनित्य एव स्यात् । तत्रै
वं सति यथोक्तकर्मफलेष्वेव तारतम्यो नित्येषु कश्चिदतिशयो मोक्ष इति प्रसज्येत नित्यश्च मोक्षः सर्वैर्मोक्षवादि

वस्थितो

पामात्रेण निवर्त्तेत ननु निवर्त्तते श्रुतब्रह्मणोऽपि यथापूर्वं सुखदुःखसंसारधर्मदर्शनात् । श्रोतव्यो मंतव्यो निदिध्यासितव्य
इति श्रवणोत्तरकालयोर्मनननिदिध्यासनयोर्दर्शनात् तस्मात् प्रतिपत्तिविधिविषयतयैव शास्त्रप्रमाणकं ब्रह्माभ्यु
पगंतव्यमिति ॥ ॥अत्राभिधीयते न कर्मब्रह्मविद्याफलयोर्वैलक्षण्यात् । शारीरं वाचिकं मानसं च कर्म श्रुतिस्मृतिप्र
सिद्धं धर्माख्यं यद्विषया जिज्ञासा अथातो धर्मजिज्ञासेति सूत्रिता अधर्मोऽपि हिंसादिः प्रतिषेधचोदनालक्षणत्वाज्जिज्ञास्यः
परिहाराय तयोश्चोदनालक्षणयोरर्थानर्थयोर्धर्माधर्मयोः फले प्रत्यक्षे सुखदुःखे शरीरवाङ्मनोभिरेवोपभुज्य नो
माने विषयेन्द्रियसंयोगजन्ये ब्रह्मादिस्थावरांतेषु प्रसिद्धे मनुष्यत्वादारभ्य ब्रह्मांतेषु देहवत्सु सुखतारतम्यमनुश्रूयते स
ततश्च तद्धेतोर्धर्मस्य तारतम्यं गम्यते धर्मतारतम्यादधिकारितारतम्यं प्रसिद्धं चार्थित्वसामर्थ्यविद्वत्त्वादिकृतमधिका
क्ति । तत्स्यं तथा च यागाद्यनुष्ठायिनामेव विद्यासमाधिविशेषादुत्तरेण पथा गमनं केवलैरिष्टापूर्त्तदत्तसाधनैर्धूमा रोपा
दिक्रमेण दक्षिणेन पथा गमनं तत्रापि सुखतारतम्यं तत्साधनतारतम्यं च शास्त्राद्यावत्संपातमुषित्वेत्यस्माद्गम्यते ॥७॥
तथा मनुष्यादिषु नारकस्थावरादिषु सुखलवश्चोदनालक्षणधर्मसाध्य एवेति गम्यते तारतम्येन वर्त्तमान
स्तथोर्ध्वगतेष्वधोगतेषु च देहवत्सु दुःखतारतम्यदर्शनात्तद्धेतोरधर्मस्य प्रतिषेधचोदनालक्षणस्य तदनु
ष्ठायिनां च तारतम्यं गम्यते एवमविद्यादिदोषवतां धर्माधर्मतारतम्यनिमित्तं शरीरोपादानपूर्वकं सुखदुःखतारतम्यमनि

स्यक्ति पार्थत्वासान-र्थकामनस्थीनामिति च। अतः पुरुषं क्व विदर्थनिरोषेषवत्तेय स्वविद्विषयक्रियाग्निकर्त्तव्यथार्थवच्छास्त्रीत्तद्वे
षत्तयावान्यद्रुपयुक्तस्मासामान्याद्वेदांतानामपि तथैवाथ वक्तव्यस्यात् इति चक्षि ब्रिपरचे यथा स्वर्गकामस्याग्निहोत्रादिसाधनं
विधीयते एवममृतत्वकामस्य ब्रह्मज्ञानं विधीयत इति युक्तं नत्वेदं जिज्ञास्यवैलक्षण्यप्रयुक्तं कर्मकांडे भव्यो धर्मो जिज्ञास्यः इह
तु भूतं नित्यं निर्वृत्तं ब्रह्म जिज्ञास्यमिति तत्र धर्मज्ञानफलादनुष्ठानापेक्षाद्विलक्षणं ब्रह्मज्ञानफलं भवितुमर्हति नार्हत्येवं भवि
तुं कार्यविधिप्रयुक्तस्यैव ब्रह्मणः प्रतिपाद्यमानत्वात् आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः य आत्मा अपहतपाप्मा सोन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्य
आत्मेत्येवोपासीत आत्मानमेव लोकमुपासीत ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीत्यादिषु विधानेषु सत्सु कोसावात्मा
ब्रह्मेत्याकांक्षायां तत्स्वरूपसमर्पणेन सर्वे वेदांता उपयुक्ताः नित्यः सर्वज्ञः सर्वगतो नित्यतृप्तो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावो
विज्ञानमानंदं ब्रह्मेत्येवमादयः तदुपासनाच्च शास्त्रदृष्टोऽदृष्टो मोक्षः फलं भविष्यतीति कर्त्तव्यविध्यननुप्रवेशे तु वस्तुमात्र
कथने हानोपादानासंभवात् सप्तद्वीपा वसुमती राजासौ गच्छतीत्यादिवाक्यवद्वेदांतवाक्यानामानर्थक्यमेव स्यात् ननु
वस्तुमात्रकथनेऽपि रज्जुरियं नायं सर्प इत्यादौ भ्रांतिजनितभीतिनिवर्त्तनेनार्थवत्त्वं दृष्टं तथाहापि असंसार्यात्मवस्तु
कथनेन संसारित्वभ्रांतिनिवर्त्तनेनार्थवत्त्वं स्यात् स्यादेतदेवं यदि रज्जुस्वरूपश्रवण इव सर्पभ्रांतिर्ब्रह्मस्वरूपश्रव
:संसारित्वभ्रांति १

नावसीयतोवतेन कं पश्येदित्यादिना क्रियाकारकफलनिराकरणश्रुतेः। न च परिनिष्ठितवस्तुस्वरूपत्वेपि प्र
त्यक्षादिविषयत्वं तत्त्वमसीति ब्रह्मात्मभावस्य शास्त्रमंतरेणानवगम्यमानत्वात् यत्तु हेयोपादेयरहितत्वा
दुपदेशानर्थक्यमिति नैष दोषः हेयोपादेयशून्यब्रह्मात्मतावगमादेव सर्वक्लेशप्रहाणात्पुरुषार्थसिद्धेः देवतादिप्र
तिपादनस्य तु स्ववाक्यगतोपासनार्थत्वेपि न कश्चिद्विरोधः। न तु तथा ब्रह्मण उपासनाविधिशेषत्वं संभव
त्येकत्वे हेयोपादेयशून्यतया क्रियाकारकादिद्वैतविज्ञानोपमर्दोपपत्तेः। न ह्येकत्वविज्ञानेनोन्मथितस्य
द्वैतविज्ञानस्य पुनः संभवोस्ति येनोपासनाविधिशेषत्वं ब्रह्मणः प्रतिपाद्येत यद्यप्यन्यत्र वेदवाक्यानां विधि
संस्पर्शमंतरेण प्रमाणत्वं न दृष्टं तथाप्यात्मविज्ञानस्य फलपर्यंतत्वान्न तद्विषयस्य शास्त्रस्य प्रामाण्यं शक्यं प्र
त्याख्यातुं न चानुमानगम्यं शास्त्रप्रामाण्यं येनान्यत्र दृष्टं निदर्शनमपेक्षेत तस्मात्सिद्धं ब्रह्मणः शास्त्र
प्रमाणकत्वं। अत्रापरे प्रत्यवतिष्ठंते यद्यपि शास्त्रप्रमाणकं ब्रह्म तथापि प्रतिपत्तिविधिविषयतयैव शास्त्रेण
ब्रह्म समर्प्यते। यथा यूपाहवनीयादीन्यलौकिकान्यपि विशेषणतया शास्त्रेण समर्प्यंते तद्वत् कु
त एतत् प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजनत्वाच्छास्त्रस्य तथा हि शास्त्रतात्पर्यविद आहुः। दृष्टो हि तस्यार्थः कर्मावबोध
नमिति चोदनेति क्रियायाः प्रवर्तकं वचनं। तस्य ज्ञानमुपदेशः तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नायः आम्नाय

[illegible]

यावता आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानामिति क्रियापरत्वं शास्त्रस्य दर्शितं अतो वेदांतानामान
र्थक्यं कर्तृदेवतादिप्रकाशनार्थत्वेन वा क्रियाविधिशेषत्वमुपासनादिक्रियांतरार्थत्वं वा न हि परिनिष्ठितवस्तुप्रति
पादनं संभवति प्रत्यक्षादिविषयत्वात्परिनिष्ठितवस्तुनः तत्प्रतिपादने च हेयोपादेयरहिते पुरुषार्थाभावात् ।
अत एव सोरोदीदित्येवमादीनामानर्थक्यं मा भूदिति क्रियातत्साधनाभिधायित्वेन कर्मसमवायित्वमुक्तं न क्व
चिदपि वेदवाक्यानां विधिसंस्पर्शमंतरेणार्थवत्ता दृष्टोपपन्ना वा । न च परिनिष्ठिते वस्तुस्वरूपे विधिः संभवति क्रि
याविषयत्वाद्विधेः तस्मात्कर्मापेक्षितकर्तृस्वरूपदेवतादिप्रकाशनेन क्रियाविधिशेषत्वं वेदांतानां । अथ प्रकरणां
तरभयान्नैतदभ्युपगम्यते तथापि स्ववाक्यगतोपासनादिकर्मपरत्वं तस्मान्न ब्रह्मणः शास्त्रयोनित्वमिति प्राप्त
उच्यते तत्तु समन्वयात् तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः तद्ब्रह्म सर्वज्ञं सर्वशक्ति जगदुत्पत्तिस्थितिलयकारणं वेदांतशास्त्रा
देवावगम्यते कथं समन्वयात् सर्वेषु हि वेदांतेषु वाक्यानि तात्पर्येण तस्यार्थस्य प्रतिपादकत्वेन समनुगतानि स
देव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनंतरमबाह्यमय
मात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तादित्यादीनि न च तद्गतानां पदानां ब्रह्मस्वरूपविषये निश्चिते सम
न्वयेऽवगम्यमानेऽर्थांतरकल्पना युक्ता श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसंगात् न च तेषां कर्तृस्वरूपप्रतिपादनपर

अक्रियार्थत्वात्

विधिना त्वेकवाक्यत्वात्स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युरिति स्तावकत्वेनार्थवत्त्वमुक्तं मंत्राणां चेषे त्वादीनां

श्रा·व्यं

दिनजातानि जीवंति· आनंदं प्रयंत्यभिसंविशंतीति· अन्यान्यप्येवंजातीयकानि वाक्यानि नित्यशुद्धबुद्धमुक्तसर्वज्ञस्व
5 रूपकारणविषयाण्युदाहर्तव्यानि· जगत्कारणत्वप्रदर्शनेन सर्वज्ञं ब्रह्मेत्युपक्षिप्तं तदेव द्रढयन्नाह शास्त्रयोनित्वादि
ति· महत ऋग्वेदादेः शास्त्रस्यानेकविद्यास्थानोपबृंहितस्य प्रदीपवत्सर्वार्थावद्योतिनः सर्वज्ञकल्पस्य योनिः कार
णं ब्रह्म· न हीदृशस्य शास्त्रस्यर्ग्वेदादिलक्षणस्य सर्वज्ञगुणान्वितस्य सर्वज्ञादन्यतः संभवोस्ति· यद्यद्विस्तरा
र्थं शास्त्रं यस्मात्पुरुषविशेषात्संभवति यथा व्याकरणादि पाणिन्यादेः ज्ञेयैकदेशार्थमपि स ततोप्यधिकतरवि
ज्ञान इति प्रसिद्धं लोके किमु वक्तव्यमनेकशाखाभेदभिन्नस्य देवतिर्यङ्मनुष्यवर्णाश्रमादिप्रविभागहेतोः ऋ
ग्वेदाद्याख्यस्य सर्वज्ञानाकरस्याप्रयत्नेनैव लीलान्यायेन पुरुषनिःश्वासवद्यस्मान्महतो भूताद्योनेः संभवो
स्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यदृग्वेद इत्यादिश्रुतेः तस्य महतो भूतस्य निरतिशयं सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं चेति
अथवा यथोक्तमृग्वेदादिशास्त्रं योनिः कारणं प्रमाणमस्य ब्रह्मणो यथावत्स्वरूपाधिगमे शास्त्रादेव प्रमाणाज्ज
जगतो जन्मादिकारणं ब्रह्माधिगम्यत इत्यभिप्रायः· शास्त्रमुदाहृतं पूर्वसूत्रे यतो वा इमानि भूतानि जायंत इ
त्यादि· किमर्थं तर्हीदं सूत्रं यावता पूर्वसूत्र एव एवंजातीयकं शास्त्रमुदाहरता शास्त्रयोनित्वं ब्रह्मणो दर्शितं उच्य 5
ते· तत्र सूत्राक्षरेण स्पष्टं शास्त्रस्यानुपादानाज्जन्मादिकेवलमनुमानमुपन्यस्तमित्याशंक्येत तामाशंकां नि
वर्तयितुमिदं सूत्रं प्रववृते शास्त्रयोनित्वादिति· कथं पुनर्ब्रह्मणः शास्त्रप्रमाणकत्वमुच्यते

कर्तव्ये हि विषये नानुभवापेक्षास्तीति श्रुत्यादीनामेव तत्र प्रामाण्यं स्यात्· पुरूषाधीनात्मलाभत्वाच्च कर्तव्यस्य· कर्तुम
कर्तुमन्यथा कर्तुं शक्यं लौकिकं वैदिकं च कर्म· यथाश्वेन गच्छति पद्भ्यामन्यथा वा न गच्छतीति· यथातिरात्रे षोडशिनं
गृह्णाति नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति उदिते जुहोति अनुदिते जुहोतीति विधिप्रतिषेधाश्चात्रार्थवंतः स्युः विक
ल्पोत्सर्गापवादाश्च· न तु वस्त्वेवं नैवमस्ति नास्तीति वा विकल्प्यते· विकल्पनास्तु पुरुषबुद्ध्यपेक्षाः न वस्तुयाथात्म्य
ज्ञानं पुरुषबुद्ध्यपेक्षं किंतु वस्तुतंत्रमेव तत्· न हि स्थाणावेकस्मिन् स्थाणुर्वा पुरूषो वान्यो वेति च तत्वज्ञानं भवति· त
त्र पुरूषोन्यो वेति मिथ्याज्ञानं स्थाणुरेवेति तत्वज्ञानं· वस्तुतंत्रत्वात्· एवंभूतवस्तुविषयाणां प्रामाण्यं वस्तुतंत्रं·
तत्रैवं सति ब्रह्मज्ञानमपि वस्तुतंत्रमेव· भूतवस्तुविषयत्वात्· ननु भूतवस्तुत्वे ब्रह्मणः प्रमाणांतरविषयत्वमेवेति
वेदांतवाक्यविचारणानर्थिकैव प्राप्ता· न· इंद्रियाविषयत्वे संबंधाग्रहणात्· स्वभावतो विषयविषयाणींद्रियाणि
न ब्रह्मविषयाणि· सति हींद्रियविषयत्वे ब्रह्मण इदं ब्रह्मसंबद्धं कार्यमिति गृह्येत· कार्यमात्रमेव गृह्यमाणं ब्रह्मणा
संबद्धं किमन्येन केनचिद्वा संबद्धमिति न शक्यं निश्चेतुं· तस्माज्जन्मादिसूत्रं नानुमानोपन्यासार्थं किं तर्हि वेदां
तवाक्यप्रदर्शनार्थं· किं पुनस्तद्वेदांतवाक्यं यत्सूत्रेणेह लिलक्षयिषितं· भृगुर्वै वारुणिर्वरुणं पितरमुपससा
र· अधीहि भगवो ब्रह्मेतीत्युपक्रम्याह यतो वा इमानि भूतानि जायंते येन जातानि जीवंति यत्प्रयंत्यभिसंवि
शंति तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेति· तस्य च निर्णयवाक्यं· आनंदाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायंते· आनं

शा· भ्यं यस्य जन्मस्थितिभंगं यतः सर्वज्ञात्सर्वशक्तेः कारणात्भवति तद्ब्रह्मेति वाक्यशेषः अन्येषामपि भावविकाराणां त्रिष्वेवांतर्भा
४ व इति जन्मस्थितिनाशानामिह ग्रहणं यास्कपरिपठितानां तु जायते स्तीत्यादीनां ग्रहणे तेषां जगतः स्थितिकाले पि सं
भाव्यमानत्वान्मूलकारणादुत्पत्तिस्थितिनाशा जगतो न गृहीताः स्युरित्याशंक्येत तन्माशंकीति योत्पत्तिर्ब्रह्मणः तत् दि
त्रैव स्थितिः प्रलयश्च ते गृह्यंते न यथोक्तविशेषणस्य जगतो यथोक्तविशेषणमीश्वरं मुक्त्वान्यतः प्रधानादचेतनात्
अणुभ्यो ऽभावात्संसारिणो वोत्पत्त्यादि संभावयितुं शक्यं न च स्वभावाद्विशिष्टदेशकालनिमित्तोपादानात् एत
देवानुमानं संसारिव्यतिरिक्तेश्वरास्तित्वसाधनं ईश्वरकारणिनो मन्यंते ननु इहापि तदेवोपन्यस्तं जन्मादिसूत्रे
न वेदांतवाक्यग्रथनार्थत्वात्सूत्राणां वेदांतवाक्यानि हि सूत्रैरुदाहृत्य विचार्यंते वाक्यार्थविचारणाध्यवसान
निर्वृत्ता हि ब्रह्मावगतिर्नानुमानादिप्रमाणांतरनिर्वृत्ता सत्सु तु वेदांतवाक्येषु जगतो जन्मादिकारणवादिषु त
दर्थग्रहणदार्ढ्याय अनुमानमपि प्रमाणं [redacted] भवन्न निवार्यते श्रुत्येव च स
हायत्वेन तर्कस्याभ्युपेतत्वात् तथा हि श्रोतव्यो मंतव्य इति श्रुतिः पंडितो मेधावी गंधारानेवोपसंपद्येतैव
मेवेहाचार्यवान्पुरुषो वेदेति च पुरुषबुद्धिसाहाय्यमात्मनो दर्शयति न धर्मजिज्ञासायामिव श्रुत्यादय एव प्रमाणं ब्रह्मजिज्ञा
सायां किंतु श्रुत्यादयो ऽनुभवादयश्च यथासंभवमिह प्रमाणं अनुभवावसानत्वात् भूतवस्तुविषयत्वाच्च ब्रह्मज्ञानस्य ४

बृहतेर्धातोरर्थानुगमात्· सर्वस्यात्मत्वाच्च ब्रह्मास्तित्वप्रसिद्धिः सर्वो ह्यात्मास्तित्वं प्रत्येति न नाहमस्मीति· यदि हि ना
त्मास्तित्वप्रसिद्धिः स्यात्सर्वो लोको नाहमस्मीति प्रतीयात्· आत्मा च ब्रह्म· यदि तर्हि लोके ब्रह्मात्मत्वेन प्रसिद्धमस्ति
ततो ज्ञातमेवेत्यजिज्ञास्यत्वं पुनरापन्नं· न तद्विशेषं प्रति विप्रतिपत्तेः देहमात्रं चैतन्यविशिष्टमात्मेति प्राकृता जना
लौकायतिकाश्च प्रतिपन्नाः इंद्रियाण्येव चेतनान्यात्मेत्यपरे· मन इत्यन्ये· विज्ञानमात्रं क्षणिकमित्येके· शून्यमित्यप
रे· अस्ति देहादिव्यतिरिक्तः संसारी कर्ता भोक्तेत्यपरे· भोक्तैव केवलं न कर्तेत्येके· अस्ति तद्व्यतिरिक्त ईश्वरः सर्वज्ञः सर्वश
क्तिरिति केचित्· आत्मा स भोक्तुरित्यपरे· एवं बहवो विप्रतिपन्ना युक्तिवाक्यतदाभाससमाश्रयाः संतः तत्राविचार्य यत्किंचि
त्प्रतिपद्यमानो निःश्रेयसात्प्रतिहन्येतानर्थं चेयात्· तस्माद्ब्रह्मजिज्ञासोपन्यासमुखेन वेदांतवाक्यमीमांसा तदविरोधि
तर्कोपकरणा निःश्रेयसप्रयोजना प्रस्तूयते· ब्रह्मजिज्ञासितव्यमित्युक्तं किंलक्षणं पुनस्तद्ब्रह्मेत्यत आह भगवान्सू
त्रकारः जन्माद्यस्य यतः जन्मोत्पत्तिरादिरस्येति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः जन्मस्थितिभंगं समासार्थः जन्मनश्चा
दित्वं श्रुतिनिर्देशापेक्षं वस्तुवृत्तापेक्षं च· श्रुतिनिर्देशस्तावत्· यतो वा इमानि भूतानि जायंते इत्यस्मिन्वाक्ये जन्मस्थि
तिप्रलयानां क्रमदर्शनात्· वस्तुवृत्तमपि जन्मना लब्धात्मकस्य धर्मिणः स्थितिप्रलयसंभवात्· अस्येति प्रत्यक्षादि
संनिधापितस्य धर्मिण इदमा निर्देशः षष्ठी जन्मादिधर्मसंबंधार्था· यत इति कारणनिर्देशः अस्य जगतो नामरूपा
भ्यां व्याकृतस्यानेककर्तृभोक्तृसंयुक्तस्य प्रतिनियतदेशकालनिमित्तक्रियाफलाश्रयस्य मनसाप्यचिंत्यरचनारू

सू॰भाष्यं विशेषनिष्ठत्वात्· एवमपि प्रत्यक्षं ब्रह्मणः कर्मत्वमुत्सृज्य सामान्यद्वारेण परोक्षं कर्मत्वं कल्पयतो व्यर्थः प्रयासः स
माश्रितः स्यात्· न व्यर्थो ब्रह्माश्रिताशेषविचारप्रतिज्ञानार्थत्वादिति चेत्· न· प्रधानपरिग्रहे तदपेक्षितानाम
३. र्थाक्षिप्तत्वात्· ब्रह्म हि ज्ञानेनाप्तुमिष्टतमत्वात्प्रधानं तस्मिन्प्रधाने जिज्ञासाकर्मणि परिगृहीते सति यैर्जि
ज्ञासितैर्विना ब्रह्म जिज्ञासितं न भवति तान्यर्थाक्षिप्तान्येवेति न पृथक्सूत्रयितव्यानि· यथा राजासौग
च्छतीत्युक्ते सपरिवारस्य राज्ञो गमनमुक्तं भवति तद्वत्· श्रुत्यनुगमाच्च· यतो वा इमानि भूतानि जायंते इत्याद्याः
श्रुतयस्तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेति प्रत्यक्षमेव ब्रह्मणो जिज्ञासाकर्मत्वं दर्शयंति तच्च कर्मणि षष्ठीपरिग्रहे
सूत्रेणानुगतं भवति· तस्माद्ब्रह्मण इति कर्मणि षष्ठी· ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा· अवगतिपर्यंतं ज्ञानं सन्वाच्या
या इच्छायाः कर्म· फलविषयत्वादिच्छायाः· ज्ञानेन हि प्रमाणेनावगंतुमिष्टं ब्रह्म· ब्रह्मावगतिर्हि पुरुषार्थः नि·
शेषसंसारबीजाविद्याद्यनर्थनिबर्हणात्· तस्माद्ब्रह्म जिज्ञासितव्यं· तत्पुनर्ब्रह्म प्रसिद्धमप्रसिद्धं वा स्यात्· य
दि प्रसिद्धं न जिज्ञासितव्यं· अथाप्रसिद्धं नैव शक्यं जिज्ञासितुमिति· उच्यते· अस्ति तावद्ब्रह्म नित्यशुद्धबु ३
द्धमुक्तस्वभावं सर्वज्ञं सर्वशक्तिसमन्वितं· ब्रह्मशब्दस्य हि व्युत्पाद्यमानस्य नित्यशुद्धत्वादयोर्थाः प्रतीयंते

मास्वविषये नियुंजानेन पुरुषमवबोधयति· ब्रह्मचोदना तु पुरुषमवबोधयत्येव केवलं· अवबोधस्य
चोदनाजन्यत्वान्न पुरुषोऽवबोधे नियुज्यते· यथाक्षार्थसंनिकर्षेणार्थावबोधस्तद्वत्· तस्मात्किमपि
वक्तव्यं यदनंतरं ब्रह्मजिज्ञासोपदिश्यत इति· उच्यते· नित्यानित्यवस्तुविवेकः१ इहामुत्रार्थभोगवि
रागः२ शमदमादिसाधनसंपत्३ मुमुक्षुत्वं चेति४ तेषु हि सत्सु प्रागपि धर्मजिज्ञासाया ऊर्ध्वं च
शक्यते ब्रह्म जिज्ञासितुं ज्ञातुं च न विपर्यये· तस्मादथशब्देन यथोक्तसाधनसंपत्त्यानंतर्यमुपदिश्य
ते· अतःशब्दो हेत्वर्थः यस्माद्वेद एवाग्निहोत्रादीनां श्रेयःसाधनानामनित्यफलतां दर्शयति· तद्यथेह क
र्मजितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यजितो लोकः क्षीयते इत्यादिः तथा ब्रह्मविज्ञानादपि परमपुरु
षार्थं दर्शयति ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यादिः तस्माद्यथोक्तसाधनसंपत्त्यनंतरं ब्रह्मजिज्ञासा कर्त
व्या· ब्रह्मणो जिज्ञासा ब्रह्मजिज्ञासा· ब्रह्म च वक्ष्यमाणलक्षणं जन्माद्यस्य यत इति· अत एव न ब्रह्मश
ब्दस्य जात्याद्यर्थांतरमाशंकितव्यं· ब्रह्मण इति कर्मणि षष्ठी न शेषे· जिज्ञास्यापेक्षत्वाज्जिज्ञासायाः
जिज्ञास्यांतरानिर्देशाच्च· ननु शेषषष्ठीपरिग्रहेऽपि ब्रह्मणो जिज्ञासाकर्मत्वं न विरुध्यते· संबंधसामान्यस्य

शा·भा·

२

प्रतिपत्तये सर्वे वेदांता आरभ्यंते· यथा चायमर्थः सर्वेषां वेदांतानां तथा वयमस्यां शारीरकमीमांसायां प्रदर्शयि
ष्यामः। वेदांतमीमांसाशास्त्रस्य व्याचिख्यासितस्येदमादिमं सूत्रं अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति· तत्राथशब्द
आनंतर्यार्थः परिगृह्यते नाधिकारार्थः ब्रह्मजिज्ञासाया अनधिकार्यत्वात्· मंगलस्य च वाक्यार्थे समन्व
याभावात्· अर्थांतरप्रयुक्त एव ह्यथशब्दः श्रुत्या मंगलप्रयोजनो भवति· पूर्वप्रकृतापेक्षायाश्च फलत आ
नंतर्याव्यतिरेकात्· सति चानंतर्यार्थत्वे यथा धर्मजिज्ञासा पूर्ववृत्तं वेदाध्ययनं नियमेनापेक्षते एवं ब्रह्म
जिज्ञासापि पूर्ववृत्तं नियमेनापेक्षते तद्वक्तव्यं· स्वाध्यायानंतर्यं तु समानं· नन्विह कर्मावबोधा
नंतर्यं विशेषः। न· धर्मजिज्ञासायाः प्रागपि अधीतवेदांतस्य ब्रह्मजिज्ञासोपपत्तेः। यथा च
हृदयाद्यवदानानामानंतर्यनियमः क्रमस्य विवक्षितत्वात्· न तथेह क्रमो विवक्षितः शेषशे
षित्वे अधिकृताधिकारत्वे वा प्रमाणाभावात्· धर्मब्रह्मजिज्ञासयोः फलजिज्ञास्यभेदाच्च· अ
भ्युदयफलं धर्मज्ञानं तच्च अनुष्ठानापेक्षं· निःश्रेयसफलं तु ब्रह्मज्ञानं न चानुष्ठानांतरापे
क्षं· भव्यश्च धर्मो जिज्ञास्यो न ज्ञानकालेस्ति पुरुषव्यापारतंत्रत्वात्· इह भूतं ब्रह्म जिज्ञा २
स्यं नित्यत्वात् न पुरुषव्यापारतंत्रं· चोदनाप्रवृत्तिभेदाच्च· या हि चोदना धर्मस्य प्रमाणं

तुमारभंते॰ हरिततृणपूर्णपाणिमुपलभ्य तं प्रत्यभिमुखीभवंति॰ एवं पुरुषा अपि व्युत्पन्नचित्ताः क्रूरदृष्टीनाक्रो
शतः खड्गोद्यतकरान् बलवत उपलभ्य ततो निवर्तंते॰ अतः समानः पश्वादिभिः पुरुषाणां प्रमाणप्रमेयव्यव
हारः। पश्वादीनां च प्रसिद्धोऽविवेकपूर्वकः प्रत्यक्षादिव्यवहारः तत्सामान्यदर्शनाद्व्युत्पन्नमतीनामपि
पुरुषाणां प्रत्यक्षादिव्यवहारस्तत्कालः समान इति निश्चीयते॰ शास्त्रीये तु व्यवहारे यद्यपि बुद्धिपूर्वकारी नावि
दित्वात्मनः परलोकसंबंधमधिक्रियते तथापि न वेदांतवेद्यमशनायाद्यतीतमपेतब्रह्मक्षत्रादिभेदमसंसा
र्यात्मतत्वमधिकारेपेक्ष्यते॰ अनुपयोगादधिकारविरोधाच्च प्राक् च तथाभूतात्मज्ञानात्प्रवर्तमानं शास्त्रम
विद्यावद्विषयत्वं नातिवर्तते॰ तथा हि ब्राह्मणो यजेतेत्यादीनि शास्त्राण्यात्मनि वर्णाश्रमवयोवस्थादिवि
शेषाध्यासमाश्रित्य प्रवर्तंते॰ अध्यासो नाम अतस्मिंस्तद्बुद्धिरित्यवोचाम॰ तद्यथा पुत्रभार्यादिषु सकलेषु वि
कलेषु वा अहमेव सकलो विकलो वेति बाह्यधर्मानात्मन्यध्यस्यति तथा देहधर्मान् कृशोहं स्थूलोहं तिष्ठामि ग
च्छामि लंघयामि चेति॰ तथेंद्रियधर्मान् मूकः काणो वधिरो वा अहं॰ तथांतःकरणधर्मान् कामसंकल्पविचिकित्सा
ध्यवसायादीन्॰ एवमहंप्रत्ययिनमशेषस्वप्रचारसाक्षिणि प्रत्यगात्मनि॰ एवमयमनादिरनंतो नैसर्गिकोऽध्या
सो मिथ्याप्रत्ययरूपः कर्तृत्वभोक्तृत्वप्रवर्तकः सर्वलोकप्रत्यक्षः अस्यानर्थहेतोः प्रहाणाय आत्मैकत्वविद्या

२ अध्यस्य तं प्रत्यगात्मानं सर्वसाक्षिणं तद्विपर्ययेणांतःकरणादिष्वध्यस्यति॰ २

शा॰ भा॰

प्रत्यगात्मप्रसिद्धेः।नचायमस्तिनियमः पुरोवस्थितविषयेविषयांतरमध्यसितव्यमिति।अप्रत्यक्षेपि

ह्याकाशे बालास्तलमलिनतामध्यस्यंति। एवमविरुद्धः प्रत्यगात्मन्यप्यनात्माध्यासः।तमेतमेवंलक्ष

णमध्यासं पंडिता अविद्येतिमन्यंते। तद्विवेकेनचवस्तुस्वरूपावधारणंविद्यामाहुः।तत्रैवंसतियत्र

यदध्यासस्तत्कृतेनदोषेणगुणेनवाणुमात्रेणापिनसंबध्यते। तमेतमविद्याख्यमात्मानात्मनोरितरे

तराध्यासंपुरस्कृत्यसर्वेप्रमाणप्रमेयव्यवहारा:लौकिका:प्रवृत्ता:सर्वाणिचशास्त्राणिविधिप्रतिषेध

मोक्षपराणि।कथंपुनरविद्यावद्विषयाणिप्रत्यक्षादीनिप्रमाणानिशास्त्राणिचेति। उच्यते। देहेंद्रियादि

[illegible]

ष्वहंममाभिमानरहितस्यप्रमातृत्वाद्यनुपपत्तौप्रमाणप्रवृत्त्यनुपपत्तेः।नहींद्रियाण्यनुपादायप्रत्य

क्षादिव्यवहारःसंभवति।नचाधिष्ठानमंतरेणेंद्रियव्यापारःसंभवति।नचानध्यस्तात्मभावेनदेहेनक

श्चिद्व्याप्रियते।नचैतस्मिन्सर्वस्मिन्नसति असंगस्यात्मनःप्रमातृत्वमुपपद्यते।नचप्रमातृत्वमंतरेण

प्रमाणप्रवृत्तिरस्ति।तस्मादविद्यावद्विषयाण्येवप्रत्यक्षादीनिप्रमाणानिशास्त्राणिच।पश्वादिभिश्चा

विशेषात्।यथाहिपश्वादयःशब्दादिभिःश्रोत्रादीनांसंबंधेसतिशब्दादिविज्ञानेप्रतिकूलेजातेततो १

निवर्तंते।अनुकूलेप्रवर्तंते।यथादंडोद्यतकरंपुरुषमभिमुखमुपलभ्यमामयंहंतुमिच्छतीतिपलायि

अत्रेयपणीयसमानमिथ्यात्वस्वंतत्रोपदर्शकस्य पूर्वदर्शनस्य संस्कारद्वारेणोपयोगा इ

विद्यात्तत्र[illegible] [illegible]
[illegible] चेतन [illegible] [illegible] तत्र [illegible]

[illegible] भ्रमः [illegible] गोचरस्य [illegible] भ्रमः प्रकाश [illegible]
१ [illegible] तरे [illegible] मिथ्यायां तद्धर्म [illegible] तरामेतरे तरभावान् [illegible]
[illegible] चिदनाकेस्य [illegible] विजयस्य तद्धर्माणां [illegible]
[illegible] तद्धर्माणां [illegible] ध्यासो [illegible] मुक्तं [illegible]
[illegible] मन्ये [illegible] धर्मा [illegible] विविक्तयोर्धर्म [illegible] ज्ञाना [illegible]
इति [illegible] लोकव्यवहार [illegible] ध्यास [illegible] मिति
[illegible] तत्र पूर्वदृष्टावभा [illegible] दन्य [illegible] संवृति [illegible]
[illegible] निदर्शने [illegible] इति अन्ये तु [illegible] धर्मलक्षण
[illegible] भास [illegible] लोके [illegible]
[illegible] भासते [illegible] प्रत्यगात्मन्यविषये ध्यासो विषय [illegible]
[illegible] विषयेविषयी [illegible] ५
[illegible] विषयत्वात्तत्र परोक्षत्वा